ЗАПИСКИ

[На]УКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

впорядкував

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ V.

(1895, кн. і).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND V.

(1895, I B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ V.

(1895, кн. I).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND V.

(1895, 1 B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Незабутній памяти

Дра Омеляна Огоновского,

професора Львівского унїверситета, почестного члена і директора секциї фільольоґічної Наукового товариства імени Шевченка,

Професор др. Омелян Огоновский.

Огляд єго житя і наукової та літературної діяльности.

Написав *Ілля Кокорудз.*

Mens pia, mens hilaris studiosaque et artis amatrix —
Magnae divitiae, quas studiosus habet.

Сї слова римского елеґіка Овідия приходять менї на мисль, коли спогадаю бл. п. проф. Омеляна Огоновского, коли пригадаю собі єго погідне, ніколи не похмуре лице, на котрім розливала все якась і сердечність і приязність, коли припімну собі щирість, отвертість і велику добрість єго душі, котрою хотів до себе всїх притягнути і всїх за собою до працї народної повести, і коли кину оком на цїле єго житє, так скромне, так тихе, так не блискуче, безкористолюбне і не запобігливе до почестий сего сьвіта, а при тім так трудолюбне і так богате творами єго духа, що дїйстно можна сказати, що в чесноті, погіднім і щасливім умислї і науковій та лїтературній працї на користь свого народа видїв бл. п. Омелян цїле своє богатство.

Неумолима смерть забрала нам єго несподївано 28 н. с. жовтня 1894, вирвала немилосердно з ряду воєвників за наше национальне істнованє, вихопила передвчасно з нечисленної громади духових робітників на поли нашої науки і нашого письменьства.

Наукове товариство імени Шевченка сповняє свій обовязок, коли постановило заявити зараз в найблизшім випуску свого орґану „Записки“ довголїтному дїячеви на поли рускої науки і лїтератури свою вдячність тим, щоб помістити огляд єго житя і наукової та лїтературної дїяльности, аби память про єго заслуги коло нашого народного відродженя і найхосеннїйшу працю наукову, получену з дїйсним самопожертвованєм і виреченєм всяких вигід і розкоший житя, передати рускій потомности.

Я же вдячний Науковому товариству імени Шевченка, що зволило написанє сего огляду менї поручити, бо тим способом і з своєї сторони могу сплатити великий довг яко ученик свому сердечному, любому і доброму професору.

Бл. п. Омелян був найстаршим з 12 дітий сьвященика Михайла. Уродив ся в р. 1833 3. серпня в селї Григорові округа Стрийского. По укінченю шкіл нормальних і 6 кляс ґімназияльних в Бережанах ходив до 7. і 8. кляси в академичній ґімназиї у Львові, де також здав іспит зрілости в р. 1853. В тім же роцї принятий до ґенеральної семинариї духовної у Львові, студиював чотири роки науки богословскі, займаючись попри тім також студиями фільольоґії клясичної і мови руской та лїтератури. Рік по укінченю теольоґічного виділу зістав суплєнтом до мови руской в академичній ґімназиї, а в рік пізнійше заступником катихита в II ґімназиї львівскій і в тій службі зложив р. 1860 іспит на катихита ґімназияльного. Однак вроджена єму горяча жадоба науки не позволила єму на тім перестати. Продовжає він дальше студиї фільольоґічні клясичних і руской та польской мов, котрими побічно тілько займав ся під той час, коли учив ся теольоґії, і в цїли зглубленя та улекшеня собі тих студий ходить дальше на унїверситет львівский та слухає викладів з повисших галузий наук. Першим результатом того було, що в р. 1863 здав іспит на ґімназияльного учителя з руской мови і лїтератури на цїлу ґімназию, а з мови латиньской та грецкої на низшу ґімназию. В наслїдок сего іспиту зістав іменований дійстним учителем до клясичних мов в академичній ґімназиї у Львові. Не вдовольнивши ся осягненими результатами своєї працї, Омелян учить ся усильно дальше і здобуває у Львові в р. 1865 докторат фільософії, пише відтак росправу „Über die Praepositionen in der altslovenischen und ruthenischen Sprache", котру одобрюють професори Мікльошіч і Малецкий, і на підставі тої росправи габілїтує ся на львівскім унїверситетї на доцента руской мови. Маючи іспит з фільольоґії клясичної тілько на низшу ґімназию, віддає ся дальше інтензивним студиям клясицизму і польской мови і в два лїта пізнійше се-б то в р. 1867 здає іспит з клясичних і польского язика на цїлу ґімназию, і по тому зараз став стабілїзованим на посадї професорскій в ґімназиї академичній. В тім самім роцї проф. Яків Головацкий перед укінченєм слїдства, веденого властями проти него, покидає свою посаду професора русчини на унїверситетї львівскім і удає ся до Росиї. На місце Головацкого покликано Огоновского в червни на суплєнта до того-ж предмету. Будучи вельми совістним в виповнюваню на себе принятих обовязків, удає ся Омелян в р. 1869 в Віденъ, щоб свої відомости і знаня в славяньскій фільольоґії збільшити, а го-

ловно, щоб пізнати методу Мікльошіча та Фр. Міллєра в трактованю фільольоґії та лінґвістики. В р. 1870 3. грудня іменовано єго звичайним публичним професором русчини на львівскім університеті, і позістає він на сїй посадї аж до своєї смерти.

Се становище професора українько-руської мови, в 70-их роках одинокого на цїлу Україну-Русь, було дуже важне і заразом одвічальности повне: важне, бо було неначе б удокументованєм самостійности українсько-руської мови і єї вартности до научного трактованя, – повне ж одвічальности тому, що професор університетский повинен був старати ся так мову руску як і лїтературу основними студиями обробити або бодай положити суцїльну основу під дальше научне трактованє. Зрозумів Омелян Огоновский дуже добре вагу свого становища і задачу своєї посади і тому з невсипущою працею і муравельною пильностию взяв ся до витревалої роботи, щоб задачи своїй відповісти. Однак не засклепив ся зовсїм в своїм науковім кабінетї, забувши иньші інтереси і змаганя свого народа, бо і не сьмів засклепити ся. Будучи першим заступником науки між Русинами, вже тим самим покликаний був стати на передї цїлого просьвітного і культурного поступу Русинів в Галичинї. І ото дїйстно народне сторонництво, переконавшись дуже добре з Омелянових письм, дїл і напряму науки, що не лукавить, як злукавив був Головацкий, і що всїми своїми силами старає ся скріпити ідею українсько-руску, вибирає єго в р. 1877 головою свого найпершого і найважнїйшого товариства „Просьвіта“. Ставши головою „Просьвіти“, став тим самим Омелян першим провідником народного сторонництва і був ним в цїлім слова значіню аж до часу завязаня полїтичного товариства сторонництва народного с. є. „Народної Ради“ в р. 1885. Та хоть з тим роком провід полїтичний перейшов в иньші руки, то все-ж таки на поли просьвітнім і взагалї на поли прямовань і ідеальних змагань народовцїв був впливовим а по свому характерови найпевнїйшим і найчеснїйшим вказівником для загалу народовцїв і зіставав ним аж до своєї смерти.

Як отже становище університетского професора русчини вкладало на Омеляна обовязки науки, а становище голови „Просьвіти“ і тим самим провідника народного сторонництва — обовязки горожаньскі, так і ми з осібна будемо старати ся побіжно і загально обговорити поступованє і діяльність єго в тих двох напрямах, лишаючи подрібнїйший огляд научних і лїтературних праць до другої части сеї розвідки.

Коли Омелян обняв катедру рускої мови і лїтератури на університетї львівскім, опинив ся відразу в вельми труднім положеню. Не лишив єго попередник жадної підготовки до трактованя предмету: не було анї жерел анї праць специяльних що до живої мови українсько-рускої і єї нарічий, анї детальних студий над лїтературою рускою нової, народ-

ної доби, анї виробленої методи трактованя предмету. Минуло отже за Головацкого майже цїлих 20 лїт безхосенно для предмету, для котрого він був професором. Мусїв проте Омелян добре взятись, щоб занедбане доконати і нове утворити. Кладе отже Омелян найбільшу вагу на основне оброблюванє викладів унїверситетских, котрі підставою відтак стають єго печатаних наукових праць. А обрабляє він рівномірно і рівнобіжно так саму мову з граматичної сторони як і лїтературу. Ба, не в недостачі наукового підготовленя предмету єго попередником цїле лихо. Щоб живе слово викладів осягнуло цїль і розносилось в широкі круги, треба було і учеників в більшім числї стягати і викладами треба було розбудити в них охоту до студиованя своєї мови і лїтератури, — треба було їх самою річию заінтересувати і в них любов до україньско-руської мови розігріти. З'умів О. се зробити так самими викладами як і своїм поступованєм з учениками. Виклади говорив з памяти при помочи скриптів, а говорив поволи, виразно і ясно, при тім-же так чистою мовою і цвитучим стилем, що приковував увагу слухачів. Щоб оминати сухости в трактованю предмету, вплїтав в виклад інтересні оповіданя про ріжні факта або приключеня то з історії то з житя письменників. Кождий виклад попереджав коротким повторенєм попередного викладу, щоб слухачам улегчити з'орієнтованє. Не диво, що бодай за моїх студентских часів викладова саля бувала повною слухачів. Та не тілько викладами з історії і лїтератури, але також викладами граматичними, котрі вів з предилекциєю, умів заінтересувати слухачів і то навіть таких, котрі, як питомцї приміром, не мали заміру нїколи складати іспиту, а ходили, бо виклади граматичні їх розцїкавлювали. І тут умів виклад свій оживити і цїкавість наукову у слухачів розбудити вказуванєм на богатство лексикальне нашої мови, то звертанєм уваги на найрізнороднїйші форми дїялектичні, то напроваджуванєм анальоґічних прояв з иньших язиків, то втягуванєм самих слухачів до розвязуваня граматичних питань та спірних гадок. Була ще иньша причина, чому число єго студентів бувало все велике — єго дуже чемне та привітне і симпатичне поводженє з слухачами. Найлучше то можна було видїти на годинах семинарийних. Суд або увагу ученика, хотьби і недорічну, приймав професор з найбільшою поблажливостию і умів так лагідним способом спростувати, щоб і студента поучити і не зразити єго; так само спір науковий поміж двома опонентами так умів рішити, щоб і правду висьвітити і обох вдоволити. Лучало ся і таке в послїдних часах, що деякі члени семинаря, належачи до радикального обозу, вимірювали в росправах семинарийних стріли проти професора свого, однак сей своєю лагідностию і тактовностию умів незначно стріли звернути туди, з відки виходили. Цїкаве і повне приязня було захованє професора з огляду на партиї між академіками. До академіків,

про котрих знав, що належать до „твердої“ партиї, підходив з добростию і навіть титулував їх „господинами“, щоб тілько не сторонили від єго викладів. Коли же походили на єго виклади довший час, ставались розумнійші з них дуже добрими народовцями і нині многі з них, іменно сьвященики, суть ревними народними діячами.

Але попри свою чемність і добрість для своїх учеників, де ходило о трактованє самого предмету, був сериозний і старав ся науку русчини піднести на високий уровень поваги і значіня. Тому-ж в викладах подавав він справді богато материялу, богато подробиць, але й подавав лише то, що було певне, безсумнївне і правдиве, не запускаючись в далекосяглі теориї і гіпотези, а тим менше послугуючись плиткою бляґою та швадронованєм. За тоє і при іспитах чи то кольоквіяльних, чи то державних вимагав і жадав основного і рішучого знаня предмету. Вправді чути було в наслідок того жалї і нарікания на острість екзамінатора, вправді може й не один в наслідок того відтягав ся від урядового іспиту з языка руского, то однак за тоє сам предмет зискав тілько, що жаден з кандидатів не важив ся легковажити предмету і мусїв добре обчислити ся з своїми відомостями, заким сїв до іспиту. Так само вимагав Омелян Огоновский яко екзамінатор з польского языка, коли заступав кілька лїт недужого професора того предмету. А вже-ж тоє остре і совістне вимаганє ще не виключало єго поблажаня в дрібницях. Реченє „fortiter in re, suaviter in modo“ можна було в цілости приложити до бл. п. професора. На закид же, який би хто може тому професору учинив, що не витворив своєї „школи“, що не зґрупував коло себе учених по тому предметови, котрі би вийшли з єго учеників, і не попхнув їх до дальших самостійних дослїдів на поли русчини, можемо дуже легко відповісти. Ученики єго майже всї були синами бідних родичів, що з недостатку удержаня не могли по укінченю видїлу фільософічного посьвящатись дальшим специяльним студиям русчини, але чим борше приймали державну службу суплєнтів і запрягались в трудну працю. Хотячи же добитись сталої посади, мусїли віддатись докладним студиям ще й иньших предметів, потрібних до ґрупи екзамінової, через що, розуміє ся, інтензивність працї над русчиною значно малїла. А стипендий для наших специялїстів не було й нема, хиба трафилась кому, як слїпій курцї зерно, з приватної ласки, а тим менше таких користних з огляду на наукові студиї місць, як амануензисів, скріпторів, стипендистів при бібліотеках, архівах і т. д. Прецїнь нїхто заперечити не зможе, що Омелян всї змаганя наукові своїх учеників горячо підпирав і до студий заохочував. Так, коли в р. 1881 Русини-академіки фільософи заснували на університетї кружок лїтературно-історичний з двома відділами: для істориків і фільольоґів, то Омелян з охотою бував на відчитах того кружка і за-

бирав слово, роблячи свої уваги. А і поза унїверситетом був вельми приступний для своїх учеників і радо витав їх в своїм домі, коли приходили чи то за порадою науковою чи то приносили єму материяли етноґрафічні.

Та як відносини поміж Омеляном професором і єго учениками були дійстно приязні і повні довіря, так знову, видно, відносини поміж ним а єго товаришами, унїверситетскими професорами, Поляками були менше приязні, а, мож сказати, зовсім холодні. Хоть то на унїверситетї, на найвисшій інституциї науковій, де тілько наукова праця повинна іти в рахубу, все-ж таки і тут більше уважано на єго национальне становище, на єго рішуче обставанє за права свого народа і єго мови, і не допускано єго до того, до чого управняли єго і наукові заслуги і єго вік. З виїмком того, що вибрано єго раз в р. 1877 деканом фільософічного факультету, не вибрано єго нїколи відтак анї деканом анї ректором, хоть калеко молодші і менше заслужені на своїй посадї доступили гідности ректора. Причина ясна: бояли ся, щоб Омелян яко ректор не виголосив при отвореню року шкільного мови інавґурацийної по руски, (призабуто, що львівский унїверситет утраквістичний) і щоб в соймі львівскім не йшов з рускими послами і в імени унїверситету не говорив по руски. Гризло вправдї поважаного професора таке упослїджуванє професора рускої мови, та був вирозумілий, видячи такі в краю полїтичні відносини. Тут треба згадати, що Академия наук в Кракові іменувала Омеляна в р. 1881 своїм членом кореспондентом.

Девять лїт по основаню товариства „Просьвіта" с. є. в р. 1877 вибрали народовцї Омеляна головою того товариства, котрого був основателем. Від сего року аж до смерти, отже через 17 лїт, був він тим головою і посьвящував весь свій від наукових і обовязкових праць вільний час розвоєви і піднесеню значіня сего товариства. Час, коли приняв на себе сей вельми почестний а заразом трудний обовязок, був для товариства „Просьвіта" дуже тяжкий. Тодї іменно, за ґубернаторства ґр. Альфреда Потоцкого, відбувала ся нагінка за социялїстами всюди саме між Русинами-народовцями, всюди і у приватних осіб і в товариствах ввижались социялїстичні аґітациї а навіть нїгілїзм, роблено ревізиї полїцийні за ревізиями і арештовано. Нечесні доноси і трусеницї, що вони споводовували, не минули двократно тодї і товариства „Просьвіта". Боязкі люди зачали виступати з членів товариства, москвофіли стали ширити про товариство неправдиві вісти, орґани властий підзорливо глядїли на руско-народні товариства... Тодї то О. сьміло і бодро відпирав всї напасти, виясняв, де треба було, характер і цїль товариства, вливав в членів товариства відвагу і сталість засад і удержав товариство в такій поважі і значіню, що невдовзї, бо р. 1880, чув сам з уст монарха в „На-

роднім домі" важні слова, що „Просьвіта" є дуже хосенним товариством. Від того часу значінє „Просьвіти" під проводом Омеляна ще більше підносить ся між своїми і чужими. Ото сойм галицкий без петициї ухвалює товариству р. 1884 запомогу в сумі 1000 зр, відтак підносить на 1500 зр. Рівночасно з піднošенєм „Просьвіти" кріпне дух між народовцями, основують ся всякого рода нові народні товариства, праця коло поступу народа руского приходить до отвітного поділу, коротко — народна ідея іде з тріумфом в гору. Заходами О. вводить ся в товариство діяльна і точна адміністрация, управильнюють ся, більшають і розвивають ся що до різносторонности змісту видавництва товариства, зважає ся більше навіть на зверхний вигляд книжочок, і ціла діяльність товариства від часу єго проводу стає що-раз більше сьвідома своєї мети. Під благодатним впливом „Просьвіти" закладають ся по селах і місточках чим раз більше і більше читальнї, котрим „Просьвіта" стає опікункою і добродійкою, розділюючи між них даром книжочки. А розділила, треба знати, до р. 1894 таких книжочок в вартости поважної суми десять тисяч зр. За час проводу Омеляна заснувалось сім нових филій „Просьвіти" а то: в Золочеві, Самборі, Бродах, Рогатинї, Перемишли, Камінці струмиловій і Стрию. А що серед Русинів довірє до „Просьвіти" тому, що зіставала під проводом так сталого характеру, який був у О., зростає і узнанє єї високих і - чистих цілий проявляє ся, то видно з зросту числа членів і фінансової сили товариства. Коли бо в р. 1877 мало товариство лише 326 членів, то з року на рік зростаючи, дійшло число членів з кінцем р. 1893 до поважної суми, бо до 6700, з яких 3313 в р. 1893 правильно уплатило вкладку. І сила фінансова в тім часї проводу Ом. Огоновского значно зросла, а сталось се іменно тим, що поодинокі патріоти, набравши віри до товариства і єго проводу, робили записи і фундациї для товариства, як о. Стефан Качала, Евсевій Грушкевич, Стефан Дубравский, о. Іван Кизима, як також і загал народу повіряв товариству свої складки на різні цїли, як на фонд стипендийний імени Т. Шевченка, Ст. Качали, Олександра Огоновского, М. Шашкевича, будови руского театру, дому „Просьвіти" і т. д. За часу проводу Омеляна положено підвалини під біблїотеку „Просьвіти", бо зібрано коло 4000 нумерів, дано початок архівови і музеєви з дарів і закупна.

Цїлий отже свій розвій і сей цвитучий стан, до якого се просьвітне товариство дійшло, завдячує переважно умілому, енерґічному і дбалому проводови і невсипущим трудам О., що не тілько пильнував скорого залагоджуваня діл у всяких напрямах товариства, але й сам при своїх наукових працях зайвий час обертав на писанє популярних книжок для видавництва товариства і на перечитуванє майже кождої книжки „Про-

сьвіти“ перед друком. Одним словом, д-р Омелян Огоновский в добрих і лихих хвилях для товариства все однаково стояв на переді і все з засадою: „Програма цілого народного сторонництва — то моя програма.“ Не диво, що ціле народне сторонництво мало повне довірє до єго особи і не бояло ся о судьбу товариства, доки стояло під єго проводом, а за заслуги ним положені іменувало єго на загальнім зборі в Коломиї в р. 1890 тисячкою зібраного там народа почетним членом „Просьвіти“, — узнанє, над яке більшого ніхто чейже дати не годен.

Не можна не згадати ту і про характеристичні промови Омеляна на щорічних загальних зборах „Просьвіти“, що могуть дати також ясне сьвідоцтво єго сьмілій і рішучій вдачі і непохитному характерови, єго горячому патріотизмови і виразному а заразом журливому вказуваню на перешкоди або й небезпечности, що грозили рускому народови в Галичині або на Україні. В своїх сих промовах сьміло порушував ті події, що безпосередно перед тим стали ся і живо заворушили умами Русинів. Видно з сих промов, що Омелян держав все руку на живчику житя руского народа, відчував хотьби й найменше яке занепокоєнє і зараз взивав до бачности. Так, приміром, в р. 1882 на зборі „Просьвіти“ 2. лютого висказує сьміло свої погляди, виступаючи проти товар. „Oświaty ludowej“, закидуючи їй, що хоче спольщити люд руский і, підносячи діяльніст обох тодїшних просьвітних товариств, взиває Русинів до згоди і до ставаня під один прапор против можного противника, а вкінци з емфазою кличе: „До діла, братя родимцї, а побіда наша!“ Говорив все добре і супокійно, заохочував до праці і науки, підносив самостійність народну, славну минувшість культурну і цивілізацийну спосібність народа. Нераз в своїх промовах називав руский нарід тисячелїтним дубом, що устояв ся в бурі тяжкого лихолїтя, а тепер молодшає зеленими паростями і єсть окрасою селитьби славяньскої, хоча грім відчахнув одну єго гиляку, се-б то шляхетчину; нераз називає в промовах простий нарід велитом, що зберіг нам сьвятощі наші: віру, мову, народність, сьвітогляд питомий. В тих промовах вимінював не-раз не-два мужів патріотів, що трудили ся коло закладаня читалень, що держали відчити для народу, основували хори селяньскі при церквах, або при головнім виділї „Просьвіти“ з великою саможертвою вели діла канцелярийні, касові і економічні. А як О. виступав в таких промовах проти тих, що силоміць накидують Русинам свою кормигу, бажаючи златинщити руский обряд, а руский нарід спольщити, можна пізнати, приміром, з промови, що держав р. 1885 на загальнім зборі „Просьвіти“. Протестує там сьміло проти польонізациї руских шкіл народних і проти накидуваня руским школам польских часописий шкільних і польских книжок популярних замісць руских; протестує горячо проти вмішуваню польских єрархів і духовників

в рускі справи церковні і обрядові, протестує проти всякому змаганю непрошених опікунів що до запропащеня руских прав. Также відзиває ся до найвисшої політичної власти в краю, аби не допустила, щоби низші орґана адміністративні ставляли перепони просьвітним руским починам, щоб товариство „Просьвіта“ обмежалось у своєму розвою, товариство, котре Є. В. Цісар в часї свого побуту у Львові назвав „товариством вельми пожиточним“. А що в своїх промовах підносив ті национально-політичні події Русинів, які в данім часї порушували уми всіх, видно, приміром, з промови на зборах „Просьвіти“ в р. 1887, коли виступає проти деяких епіґонів руского Собору з р. 1848, що забули свої обітниці, зложені перед Богом, міром християньским і цілим сьвітом, і виступають вельми ворожо против рускої народности і раді би Русь на рускій земли занапастити. Они-ж, каже Омелян, обіцявши в р. 1848 піклуватись долею руского народа і ввести руску мову в школи висші і низші, тепер не-то не хотять нїчого чути про школи рускі і про якісь права рускої народности, але раді би й імя Руси здмухнути з лиця землї, та тремтять перед руским словом мов перед страшенною зморою. Слова сї сказав Омелян під вражінєм послїдної події соймової, що була доказом високої нетерпимости декотрих польских політиків що до рускої народности, іменно коли відкинено в соймі 24 січня 1887 р. внесенє посла Романчука що-до заснованя рускої ґімназиї в Перемишли, за якою і мінїстер просьвіти був осьвідчив ся. „А годї дізнати-сь“, каже Омелян „який хосен для наших сусїдів з такої неґацийної полїтики; то-ж рускій нарід нїколи не нагне ся під кормигу польску.“

В многих своїх того рода промовах каже вірити в лучшу будучність народну, впевняючи, що коли весь люд руский прийде до повної самовіжи нацональної, то не дасть собі накинути чужої кормиги, але стане в обороні поконвічних своїх прав. До того тоті промови відзначають ся цвитучим язиком, оздобленим живими влучними порівнанями, алеґориями, пословицями, виїмками з поезий Шевченка або иньших руских поетів. Не диво, що єго промови, як не поривали тоном виголошеня, то дуже одушевляли зібраних. Всї тоті єго промови, разом зібрані, становлять значну пайку єго лїтературної діяльности.

Яко голова „Просьвіти“ був Омелян справдїшним провідником народного сторонництва. Вже від 60-их років прихиляв ся Омелян до табору народовців, хоть держав ся з далека від борб партийних, від часу заіменованя суплєнтом на університеті до рускої мови заявляв ся рішучим і отвертим народовцем і тому вже в р. 1868 на перших загальних зборах „Просьвіти“ хотїли єго народовцї вибрати головою сего товариства, однак випросив ся від того обовязку. З роком ж 1877, коли приняв вибір на голову „Просьвіти“, став ся фактичним головою цїлого на-

родного сторонництва. Не було тому народного товариства, при котрого заснованю він не був би або до котрого він не належав би; не було жадної важної наради, в котрій він не брав би участи і не подавав своїх розважних рад. Не одному, що могло би було пошкодити добрій славі народовців, запобігав він. Яко провідник народовців отворяв він збори або народні торжества та концерти. Памятна єго промова, котрою отворив концерт, устроєний в память 25-их роковин смерти Т. Шевченка р. 1886 у Львові в „Народнім домі.“ В промові бо тій вказав бесідник як найлучше на значінє торжественного дня роковин смерти кобзаря Руси-України, — на переказані нам поетом високі ідеї, — на великий вплив Шевченкових ідий на розвій суспільности цілої широкої Руси, — на то, що вже у нас за 25 літ від смерти Т. Шевченка зроблено в єго імя і на скілько сповнено єго завіт, та ті обітниці, які поставили собі патриоти-Українці під першим вражінєм великої утрати по смерти Кобзаря, — на перешкоди, які в Росиї а навіть в Австриї стрічають борці за права свого народа, для котрого жив, працював і терпів незабутний Тарас, при чім сконстатував, що „матір роспинають“ і свої власні ренеґати та апостати. Ся промова викликала була горяче одушевленє, особливо тім місци, де він, відкликуючись до молодежи сердечними словами, кладе їй на серце заповіти Тараса і жадає, щоб за других 25 літ при сьвяткованю роковин смерти Кобзаря Руси-України бесідник міг з того місця, що він, сказати, що всї обітниці, які постановили собі Українці-патриоти зараз по смерти Шевченка, вже сповнені.

Від р. 1890 в політичних подїях народного сторонництва не брав вже чинної участи, стояв більше на боцї, хиба що в послїднім роцї свого житя зістав вибраний до видїлу політичного товариства „Народна Рада“.

Що-до характеру Омеляна, то ті всї промови, з котрих я умисно деякі зразки навів, єго дїла і письма кидають найяснїйше сьвітло на него. Як з єго промов пробиває велика сьміливість, рішучість, виразність та сталість засад, так і єго характер був рішучий і сьмілий а при тім непохитний. Як все обставав за самостійностию і самопомочию руского народа, так також стеріг все независимости свого дїланя. Виразним доказом єго независимости в дїланю і мисли і єго цивільної відваги єсть єго подорож до Відня р. 1884 на чолї депутациї з протестом проти реформи Василїян Єзуїтами. В сїм випадку найлучше видно, як д-р Огоновский умів зберегти свою независимість проти натиску, з'умів поставити волю народа висше жаданя свого зверхника. Коли бо віче львівских Русинів вибрало Омеляна на члена депутациї, що мала поїхати в Віденъ в згаданій справі, завізвав єго 7 мая преосьв. епископ Сильвестер Сембратович і старав ся єго наклонити, щоби, будучи сьвящеником, не брав участи в депутациї; при тім замітив епископ, що такий

крок міг би споводувати суспензию сего сьвітлого, достойного і много-діяльного професора-патриота. Та О. відповів, що не видить причини, чому не вільно би було просити властий компетентних про залагодженє резолюций вічевих, коли після канонів проти рішеням папи навіть можна протестувати, а сеся справа чей-же не тикає ся віри. Вкінци заявив д-р Огоновский, що обняв важкий обовязок супроти своїх земляків і, будучи головою товариства „Просьвіта“, не може відказати ся від зазиву віча і не послухати голосу народа.

Не дивота, що такий з кождого огляду чесний і правий характер провідника народного сторонництва не був на руку антінародному сторонництву; тому́ шукало воно якої небудь притичини, щоб кинути зле сьвітло на Омеляна. І так р. 1885 „Слово“ і „Проломъ“ закинули єму, що він при нагоді депутациї антієзуїтскої в Відни подав найвисшим властям „підписаний донос українофільскої секти“ на редактора Вістника законів державних, Івана Головацкого, що він видає сей вістник „московскою мовою“. На сю інсинуацию відповів ясно д-р Огоновский в „Дѣл-ї“ 1885 р. ч. 61, що ніхто жадного мемориялу не підписував, що він жадної „Sturm-петициї з собою не віз, що не був референтом жадного доноса народовців на „старих“ Русинів, що він тілько, не заставши міністра внутрішних справ, котрому хотів виказити безосновність клевет на народовців (часописи противної партиї представили були народовців яко социялїстів і нїгілїстів) і пояснити їх становище просьвітне, суспільне і полїтичне, списав сам коротко се, що́ поручено було єму представити передовими патриотами, і подав се письмо секретареви „pro memoria“. „В тім письмі старав ся я, каже Омелян, наперед очистити народовцїв від клевет, що они вороги держави і церкви, социялїсти і нїгілїсти, відтак пояснял я справу видавництва „Мира“, котрого, як я пересьвідчив ся в Відни, уважав де-хто одним з орґанів народовців. А позаяк не тілько молоді, але й старі Русини чистоту свого язика хотять наблюдати, то згадуючи про наше лїтературне змаганє, замітив я, як менї поручено, що язик Вістника законів державних, друків почтових і т. д. не єсть чисто-руским, але якоюсь мішаниною. Хиба-же се неправда?“ Як видимо з того, що ту О. нікого не оклеветував, а інсинуациї „Слова“ і „Пролома“ були тілько вимірені, щоб понизити честь провідника народовців.

Хоть з партийних причин нераз старано ся О. докучити, то прецїнь у него попри те, що був найчистїйшої крови народовцем, не було нїколи заїлости або ненависти партийної; противно був нераз за тим, щоб неекстремні елєменти з противних партий усовіщуванєм та переконуванєм приєднувати народному сторонництву і тим способом взбільшати єго чисельну силу. В партийних борбах не тратив нїколи рівноваги і спо-

кою душі. В житю товарискім же був надзвичайно скромний і чемний, в поступованю з молодшими і низшими від себе вельми тактовний і симпатичний. В бесїдї і в письмах був все толєрантний для чужої гадки, а в оцїнюваню або осуджованю чиїх дїл або письм був вельми оглядний; засадою єго було: не знеохочувати, але заохочувати. Вкінци в кождій роботї, якої підняв ся, був невміру совістним і невтомимим. На напасти і лайки пристрастних критиків єго літературних творів, іменно з радикального та москвофільского табору був вирозумілий, знаючи, з яких часто мотивів ті напади походили. Збував тому напастливі обиди мовчанєм, а підносив прилюдно голос лише тодї, коли ходило о спростованє очивидної неправди. Так коли, приміром Іван Ем. Левицкий в „Галицко-рускій бібліоґрафії XIX. столїтія" в випуску IV. в замітцї про „Ладу" Шеховича тенденцийно напастував Омеляна, нїби він в своїй „Істориї лїтератури рускої" („Зоря" 1887 ч. 8) фальшиво написав, що Шехович хотїв свою часопись „Ладу" видавати також письмом латиньским, виступив О. в „Зорі" (1888 стор. 179) з відповідию, в котрій доказав документально, що дїйстно річ так має ся, як написав в своїй Істориї лїтератури. Так само не залишив в р. 1890 виступити з довшою відповідию проти Пипіна, котрий накинув ся був на него за тоє власно, що назвав лїтературу нашу „рускою", а не малорускою, о чім буде ще пізнїйше мова. Не пропустив Омелян, приміром. і д-рови Франкови, коли сей попрікнув єго в ступній розвідцї до статї „Із старих рукописів" („Житє і Слово", кн. I. стор. 134—135, що нїби-то згірдно відзвав ся в своїй Істориї рускої лїтератури про староруску лїтературу апокрифічну. В „Зорі" (1894 стор. 94) О., навівши з першої части своєї істориї лїтератури місця, що доторкувались апокрифічної лїтератури, доказує, що нїгде згірдно про апокрифічну лїтературу не написав, а противно написав про ню те саме, що́ і д-р Франко в своїй вступній розвідцї.

Взагалї належить сказати, що д-р Ом. Огоновский як був в великій повазї у цїлого народного сторонництва, так часто мусїв зносити гіркі дотики з сторони иньших сторонництв або противників своїх. І так русофіл Свистун називає Омеляна прихильником анархистів („Бесѣда", литературный додатокъ до „Страхопуда", Львів, 1893 стор. 260); поляк д-р Йосиф Третяк уважає єго bezwzględnym obrońcą koliszczyzny" („Kwartalnik naukowy" Rocznik IV. Lwów 1890. стор. 324); Драгоманов же і М. Павлик в „Народї" (1893 стор. 117) зовуть єго просто неуком і шарлятаном. Однак д-р Огоновский того рода особисті напади і лайки іґнорував, а працював безвпинно в раз витиченім напрямі, щоб причинити ся до висьвіченя становища україньско-руского язика і лїтератури посеред иньших славяньских народів. Тому страшно вразила і невисказаним болем наповнила серця щирих Русинів вість про смерть Оме-

ляна, котра наступила несподівано в неділю 28 н. ст. жовтня в само полудне відай в наслідок паралїжу серця. За всякі заслуги, які положив Омелян для рускої справи, постановили львівскі народні товариства, зібравшись на нараду, похоронити єго мощі своїм коштом. Однак родина не пристала на се, хотячи справити похорони своїм коштом. Похорони відбулись 30 н. ст. жовтня величаво. З'їхались делєґациї, вислані з всїх провінциональних центрів з Галичини і Буковини з вінцями на могилу. Прислано з України і Галичини 40 кілька кондоленцийних письм і телеґрамів. Здвиг народа був так великий, що початок походу похоронного був при кінци ринку, а домовина перед Волоскою церквою. Службу божу відправив митрополит в асистї цїлої львівскої капітули і сам відпровадив похід похоронний на кладовище Личаківске. Домовину цїлу дорогу аж до брами кладовища несли академики сьвітскі і духовні, а від воріт до могили члени родини. По запечатаню гробу наступили промови посла і голови Наукового тов. імени Шевченка Ол. Барвіньского, декана фільософ. факультету проф. Пузини (по польски), проф. М. Грушевского, проф. І. Верхратского, Буковинця проф. Пигуляка, а вкінци академика О. Макарушки.

*

* *

Тепер приступаємо до огляду лїтературнурної і наукової дїяльности Омеляна. Твори єго можемо подїлити на такі катеґориї: твори поетичні, твори наукові граматичні, твори лїтературно історичні і критичні, книжки призначені для шкіл і твори популярні.

Насамперед обговоримо твори поетичні. — Вже з малих лїт мав нахил до писаня віршиків. Коли бо був в 5 клясї ґімназияльній в Бережанах, то так вчитав ся був в поезиї німецкі, що і сам набрав був охоти писати німецкі віршики. І з того також видно у Омеляна жилку до лїтературного твореня, що, будучи ще в клясї 7, брав ся написати драму в німецкім язицї. Підчас побуту в семинариї духовній і по окінченю теольоґічних студий, по 1858 р., подає він свої поезийки та повістки то в „Зорі галицкій яко альбумі“ на рік 1860, то в „Галичанині“ Головацкого і Дїдицкого, то в „Сборнику“, лїтературному додатку до урядового Вістника. 1861 р. пише він історичну драму в 5 дїях п. з. „Федько Острожский“ і в тім же самім роцї єго поетичним „Привітом“ отворено в первий раз руский театр в „Народнім домі“ у Львові. По тім роцї звертає ся до студий граматичних і покидає писати епічні та лїричні поезиї, однак, видко, гадка, що раз в нїм була повстала, здраматизувати важні події з минувшини, іменно з часів борби Руси-Литви з Польщею, події, котрі нинїшним Русинам, в плястичний спосіб представлені, могли би дещо пригадати а дечого навчити, не покидала

Омеляна й дальше серед єго научних студий. 1882 перероблює він свою давнїйше написану драму „Федько Острожский“, приладжуючи єї до сцени, а 3 літа пізнїйше появляє ся на сценї руского театру нова єго драма історична п. з. „Гальшка Острожска“. Сею драмою і кінчать ся єго поетичні твори.

Що був у О. поетичний хист, то видко вже і з тих хороших, простих, не вишуканих, дійстно поетичних порівнань, якими послугує ся в своїх промовах, і з цвитущого, в многих місцях поетичного стилю єго прозових письм. Однак поезиї єго молодечого віку, хоть суть вправдї виливом поривів горячого серця і патріотичного чувства, більшої лїтературної стійности не мають. Важнїйші з тих поезий — епічний стихотвір п. з. „Крест“, поміщений в „Зорі галицкій яко альбумі“ і „Руска піснь“, поміщена в „Галичанинї“, в випуску першім (1861). З тої послїдної поезиї іменно пробиває ся горяча любов Омеляна до свого народа. Перелетївши швидко гадкою в сїй поезийцї минувшість нещасну і славу руского народа, приходить Омелян на свої часи і пита-єсь:

„Гей, чи довго ніч ще буде?
Чи-ж не засвитає день?
Тут мов не жиють вже люди,
Тут сторчить лиш мертвий пень“.

Згодом же вдихнувши надії на лучшу будучність народну, бо зоря ясна вже і для Руси зачала сьвітити, взиває земляків словами:

„З Богом землю ту справляймо!
Та-ж то нива отчини,
З Богом також в ню всїваймо
Зерна віщої весни!“

Обширнїйше годить ся нам обговорити єго драматичні твори, виледїяні єго патріотичним чувством, з котрих один, „Федько Острожский“, ще до сих часів не напечатаний, а другий, „Гальшка Острожска“, видрукований в „Зорі“ за р. 1887, оба-ж представлені по кілька разів на сценї руского театру.

„Федько Острожский“, історична драма в 5 актах, єсть першою пробою Омеляна і яко така мусить осуджувати ся. Предмету до історичних драм в нашій історії дуже много, але рук охочих дуже мало. Попри Костомарові, Ільницкім, Корнилї Устияновичу, Бораковскім по части, Кулїшу, Ос. Барвіньскім, Огоновский занимає ту з своїм Острожским і Гальшкою значне місце. Автор вибрав собі в „Федьку Острожс.“ героя з часів Свидригайла, з часів борби Литви-Руси з Польщею за самостійність, героя побідоносного, думного і могучого. Проти него вивів потайного зрадника Руси і союзника Польщі Митка Зубревицкого. Острожский єсть сподвижником Свидригайла, прихильного Русинам; коли

за того-ж розказом Федька Зубревицкого увязнено, то, визволившись з неволї, зриває дружбу з Свидригайлом, понехує оборону вітчини і переходить згодом на сторону Поляків; на смертній же постели кає ся того поступку. Зрадник Зубревицкий з причини смерти дочки убиває себе. Побіч головної акциї розвиває ся любовна драма, котра однак мало вяже ся з головною акцией. Ольга, дочка Зубревицкого, примушена виходити замуж за нелюба Івана Спитка замісць за Федькового сина Василя Красного, божеволіє і топить ся. Драма має справдї деякі похибки. Одноцїльности не видно, не всюди видно психольоґічне умотивованє в дїланю, приміром, — в дїланю Острожского або в смерти Ольги. Є недостатки і в композициї, а іменно в актї першім занадто розширені ролї побічних осіб, а замало розведено характеристику Свидригайла, Зубревицкого і Острожского, за мало сказано про інтриґи Зубревицкого, так, що увязненє Острожского стає ся несподіванкою. Нема і рівноваги психічного враженя драми, бо коли самоубійство зрадника Зубревицкого не стоїть в звязи з его підлими дїлами що до вітчини і тим способом не есть моральним удоволенєм за его виновні дїла, то тимчасом Острожский, тілько на короткий час відступивши народної справи, впрочім патріот, гине смертию від Хмари, местника Руси. Але за тоє має драма і дуже щасливо обдумані сторони. Так характер князя Зубревицкого щасливо обдуманий і зручно вплетений в головну суть драми. Зубревицкий — се супротивна сила, що Острожский мусить поборювати. Сим ефектовним контрастом автор осягнув се, що головний герой виступає в яснїйшім сьвітлї. Не менше щасливим замислом есть введенє в акцию веселого Хмари яко безстороннього сьвідка подїй і дїячів і виразителя гадок і чувств загалу народа. Тому-ж критик Волод. Барвіньский в „Дїлї" р. 1882 ч. 80 пише: „Драма „Федько Острожский" навіть в теперішнім своїм видї — яко драматичні образи — есть вповнї цїнним здобутком для нашої драми, а особливо в історичні драми, так убогої сцени. Вже сама так жива і наглядна споминка часів історичної борби нашої тепер бездомної Руси за свою державну самостійність мусить глубоко тронути кождого зрителя Русина. А що в цїлій драмі віє дух щирого і горячого патріотизму, що тенденция драми есть патріотично дуже поучаюча, що виведенє на сцену історичних осіб з нашої минувшости підносить духа і почутє патріотизму у слухачів, то вже се одно творить важну і многоцїнну сторону „Федька Острожского". Ледви чи найде ся де який Русин, щоб радо не поспішав оглянути на сценї ті сьвітлі картини нашої славної минувшости". А що дїйстно ся драма і симпатичне імя еї автора будили загальну велику цїкавість, то видно з того, що на перше представленє сеї драми у Львові всї білети вже наперед були розхоплені, а сотки відійшли від каси, не дїставши білету.

Цікаво ще навести гадку ще одного критика, а то Н. Вахнянина. Сей в „Зорі“ (р. 1882 стор. 318—319) каже: „Драмат сей має повне право довго прикрашати собою нашу руску сцену. Сам предмет може одушевити і настроїти зрітеля до поважної і глубокої задуми. Доля Руси за Федька Острожского — се чи не нинїшна єї доля? Ми полїтикуємо і спасаємо Русь кождий на свій лад і по своїм розумі, а правда лежить такой недалеко. Роздором стара Русь упала, — лакомством Кердеєвичів, честилюбивостию Митків, спекулятивностию Свидригайлів і нерішимостию Носів. О, для перевертнїв і слабодухів драмат д-ра Огоновского буде дуже вірним зеркалом і грубою книгою мудрости полїтичної“. Вкінци треба зазначити, що ся драма була премійована на конкурсї „Рускої Бесїди“ в р. 1882. і що музику до неї уложив славний композитор Мих. Вербицкий.

„Гальшка Острожска“, драма в 5 дїях, єсть ілюстрациєю дальших часів, які переживала Русь по Федьку Острожскім. Однак ту не стає вже Русь з оружієм в руках на кровавих полях до борби з уніфікацийними змаганями королїв польских, але цїла акция розграває ся в родинї найбільших тодї маґнатів руских, Острожских. Стають до борби два обози: польский і руский, має рішати ся дуже важне для Руси питанє, кому разом з рукою найбогатшої красавицї рускої, дочки покійного князя Ілїї Острожского, дістануть ся величезні землї рускі, чи Русинови, чи якому панови польскому. Драму оснував автор на неісторичнім підкладї, на любови Гальшки до козацкого гетьмана Дмитра Вишневецкого, прозваного Байдою. Многі історичні факта автор поминув, як подруже Гальшки з Семеном, князем Слуцким, як проживанє Гальшки в монастири Доминїканів у Львові. Як неісторична єсть любов Гальшки до Байди, так само неісторичним єсть в драмі се, що Гальшка умирає з вісти про страшну мученичу смерть Байди, в історії бо Гальшка по смерти Лукаша з Горки вертає до ріднї і доживає спокійно віку. За те поняв автор дуже добре духа часу і змаганя полїтики польскої аристократиї супроти Руси і скристалїзовав їх в найголовнїйшій дієвій особі с. є в Беатї.

Драма написана після всяких вимог драматурґічних; характери консеквентні і всюди умотивовані, диальоґи пливуть природно, невимушено, чувства розвивають ся постепенно в очах зрітеля і основно умотивовані. Композиция знаменита, я інсценїзация так удачна, що удержує зрітеля враз в великій цїкавости.

Придивім ся, щоб пізнати вартість драми, до трех найважнїйших осіб бам в драмі. Першою особою, спружиною всього, що спроваджує всї нещастя, єсть горда панї, аристократка на Руси, Беата. Она, перенята уніфікацийними змаганями що до Руси, хоче видати свою дочку за якого польского маґната і тим способом хоче одиноку наслїдницю Ілїї Острож-

ского перевести в польский табор, а надто амбітна і славолюбна, бажає тим способом вивести себе і дочку на першорядне місце в Польщі. Ділає вона се і з того поводу, що хоче приподобати ся королеви польскому, якого ласки запобігає. Она ненавидить все, що руске, зневажає руску віру, мову і звичаї, а ідеалом єї єсть Польща. Консеквентно служачи своїм високолетним плянам, вона уневажнює подруже Гальшки з Дмитром Сангушком, силоміць переведене Василем Острожским, здобуває у короля Зиґізмунда Авґуста засуд Сангушка на смерть і стає ся тим робом посередною виновницею сеї смерти. Відтак віддає дочку за Лукаша, щоб так дійти своєї цїли, однак тим подружем губить сама свою дитину, бо кидає єї в велике нещастє в замку Шамотулах, де Гальшка умирає. Смерть Гальшки — заслужена кара для самолюбної, недоброї для своєї дочки матери. Не осягає Беата і своїх замірів, а противно, вийшовши замуж за марнотратного Ольбрахта Лаского, тратить свою волю і стає ся майже невільницею.

Суперником Беати, що перебиває єї високолетні заміри, єсть Василь Конст. Острожский, стрий Гальшки, представитель останків рускої шляхти, що ще боронить самостійности Руси. Він тому тілько з політичних, национальних і релїґійних мотивів, а не з иньших яких низких, вінчає насильно Гальшку з Дмитром Сангушком, котрий впрочім Гальшку від молоду дуже любив і шанував.

Гальшка є в драмі особою пасивною, жертвою плянів своєї матери. Она — чиста, ідеальна, добра і благородна. Она являє ся в драмі не тілько щиро любячою дївчиною, але і патріоткою рускою: готова за своїм любим Дмитром Вишневецким іти чи-то на Татарву в Крим, чи-то на Турків в Стамбул. Єї добре, людяне і благородне серце показуєсь іменно в знаменито утвореніи другім акті драми, коли то мала можність позбути ся свого нелюба-мужа Сангушка, засудженого на смерть. Тимчасом она, ідучи за чувством людскости, помимо проклонів матери утїкає з Сангушком до Чех і ту єще заслонює єго своєю грудию перед убійниками. Відтак же по убитю свого першого мужа корить ся своїй нещасній доли, виходить замуж за кого мати каже, і зломана, як та цьвітка, лягає в могилу, не зазнавши долї.

Иньші особи в драмі служать до увиразненя характерів Беати і Гальшки і до посуваня акциї наперед. Крім того драма має кілька дійстно по мистецки написаних сцен, поміж котрими доходить до кульминацийного пункту пречудний поетичний монольоґ в V. дії, коли то Гальшка, вже жена Лукаша з Горки, заперта в вязници за те, що не хоче піддати ся єго воли, глядить в далеку далечінь з високої вежі і посилає орлом привіт свому милому козакови, говорячи до орла: „Зу-

пинись на часинку, орле сизокрилий, послухай мого жалю, скажи милому, як я вяну-довядаю, живої водиці від него дожидаю".

Треба ту наменути, що перше представленє сеї драми у Львові в р. 1881 на сцені руского театру зробило на публиці надзвичайне вражінє, амфітеатр гремів оплесками так довго, поки автор не підніс ся з місця і за заслужену овацию не подякував. Критик же Н. В. в „Ділї" за р. 1885 ч. 133 оцінюючи безпосередно по представленю сю драму, хвалить єї вельми і каже, що трудно би прийшло і найбільше строгому критикови винайти які-то уємні сторони в сій драмі.

*

* *

Переходимо тепер до обговореня драматичних і язикових праць. Они по собі наступають в такім хронольоґічнім порядку: 1) O przyimkach w językach starosłowieńskim, ruskim i polskim, 2) Einige Bemerkungen über die Sprache der altpolnischen Sophienbibel, 3) Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache 4) O ważniejszych właściwościach języka ruskiego, 5) Граматика руского языка для школъ середнихъ.

Перед тим мушу згадати, що Омелян, видячи від разу по іменованю професором русчини на університеті недостачу підставної книжки до науки старословеньского язика, видав зараз в р. 1871 для ученцків: Linguae palaeoslovenicae specimina quaedam e monumentis ab A. Vostokov et Fr. Miklosich collectis.

Розправа „O przyimkach w językach starosłowieńskim, ruskim i polskim" випечатана була в видавництві Академиї наук в Кракові в „Rozprawach wydziału filologicznego" в р. 1877. Сесю розправу обробив Омелян зі становища порівнуючого язикознавства опираючи ся іменно на ділах Фр. Потта і Фр. Мікльосіча. Більшу часть приіменників порівняв автор з дотичним коренем санскритским і тілько в такім разї, коли санскрит не подавав жадної опори, порівнував з приіменниками споріднених язиків індо-европейского щепу мови, особливо же з приіменниками родини литовско-славяньскої, і проте поставив нераз таку гіпотезу, котра деиеде не згоджує ся з твердженем ученого Потта, як, приміром, в приіменниках *вꙁъ, надъ, обь*. Скінчивши досліди етимольоґічні над приіменниками, говорить про уживанє їх, а кожде твердженє доказує отвітними примірами. При тім старає ся по можности виказати внутрішню звязь помежи ріжними значінями приіменника і віднести їх до значіня первістного. Зарівно вглублює ся автор в значіня виразів, зложених з приіменниками, однак сеї части не вичерпує, бо в такім разї була би розправа прибрала розміри дуже обширні; впрочім сю річ обро-

бив вже Мікльосіч як найосновнійше. Вправді автор, як сам каже, не зміг супроти знаменитих дослідів Потта, Мікльосіча і иньших фільольоґів на поли порівнуючого язикознавства придбати для лінґвістики нових здобичий, то однак згромадив материял, порозкиданий в ділах тих учених, і доповнив єго деяким своїми увагами. Іменно в обсязі язика руского викрив такі прикмети, на які до сего часу мало хто звертав увагу, а відтак самостійним обробленєм приіменників руских звернув увагу фільольоґів фахових на богатий засіб виразів і зворотів в сім язиці. З розправи о приіменниках кождий безсторонний слідитель може набрати пересьвідченя, що в мові рускій находять ся стариннійші конструкциї, ніж в великорускій, і що мова руска є самостійна і здатна до дальшого єї розвитку. Додати належить, що автор, наводячи вирази і приміри рускі, уживав правописи стисло етимольоґічної. Розправа обнимає 200 сторін; зачинає ся уступом о єстві і початку приіменників, відтак ідуть глави о приіменниках нерозлучних і розлучних, а дальше веде ся річ о приіменниках, що лучать ся з одним падежом (другим, третим, четвертим, семим), з двома падежами і з трема падежами. Проф. А. А. Кочубиньский в своїм ділї „Итоги славянской и русской филологіи" (стор. 89) так каже про сю розправу Омеляна: „Трудолюбивая компиляція по отношенію къ старославянскому языку, съ экскурсіями въ сравнительную грамматику, сработанная главнымъ образомъ по Микльошичу. Вообще, полезный обзоръ предлоговъ въ сказаныхъ трехъ языкахъ, съ ихъ этимологическомъ и синтактическими значеніями.

Розправа „Einige Bemerkungen über die Sprache der altpolnischen Sophienbibel" напечатана в „Archiv-i für slavische Philologie" (1880). Задачею сеї розправи (на 60 сторонах) есть зібрати язикові прикмети згаданої біблії для фільольоґів цікаві. Розуміє ся, що автор не доторкує ся тих точок, котрі проф. Малецкий (Biblia Królowej Zofii, żony Jagiełły, z kodeksu Szaroszpatackiego, we Lwowie, 1871) опрацював, як питаня що-до судьби, віку і язикового значіня сеї рукописи взагалї. Наш автор, подавши насамперед деякі корректури тексту, обговорює мову після звичайного порядку: насамперед говорить про прикмети язика з обсягу звукословя, відтак флексиї, дальше етимольоґії, а вкінци синтакси.

„Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache" вийшли у Львові в р. 1880. накладом товариства імени Шевченка. Єсть се знаменита, ученому сьвітови звісна праця, що положила тверді нові основи нашому питомому язикознавству і науковому оброблєню нашої мови, а котра єсть заразом доказом, як О. умів працювати без наукових академий, без вигод і винагород. В „важнійших літературно-історичних замітках", поміщених в сій студиї на початку, говорить автор о відносинах

мови рускої до великорускої. З причини, що деякі некомпетентні судиї ідентификують мову руску, яка через довгі віки була і єсть самостійною, з мовою великорускою з політичних поводів або уважають її за наріче язика польского, постановив автор собі за задачу, виказати питоменности мови рускої і показати єї відрубність від великорускої і самостійність між прочими славяньскими мовами. Робить се автор дійстно, не полємізуючи з нїким, але попросту порівнуючи руску з великорускою мовою. Вправдї не мож, каже автор, заперечити, що руска мова стоїть в особлившім відношеню до великорускої, а іменно, що лєксикальний і ґраматичний материял рускої мови в 18 і 19 віцї поглинув московский діялект і то так, що новоуправлена великоруска лїтературна мова навіть атрибут „роусьскый“ собі присвоїла, однак всяке непорозумінє упало би, коли-б великоруска мова свій московський початок і імя задержала. Далї підпирає автор свої гадки доказами з Костомарова (Двѣ русскія народности), Петермана („Mittheilungen“, — бороначи славяньский характер Москалїв), Мікльосіча, Шляйхера, Малїновского, Лявровского, Даля, Максимовича, Потебнї і Житецкого. З черги говорить автор про ґеоґрафічне розширенє Русинів, а відтак про наріча, котрих розрізняє чотири: червоноруске з трема піднарічами, полудневo-малоруске з трема піднарічами, північно малоруске з чотирма піднарічами і білоруске.

Самі „студиї“ дїлить на чотири части: студиї на поля звукословія, етимольоґії, словотвору і складнї. В „додатку“ помістив цїнні спостереженя що-до наголосу рускої мови. В згаданих чотирох частях студий автор вишукує властивости рускої мови не тілько в памятниках писаних, але й в материялах язикових записаних з уст народа; в тім хіснував ся автор так своїми власними записками, як і засобами зібра-браними єго учениками. Іменно-ж звернув автор слушно увагу на провінциялїзми, якими до сего часу зневажано, яко правдиву силу і велике богатство нашої мови і яко сьвідків давнїйших фаз єї розвою, і вказав на велике множество відтїний форм. Студиї сї, написані дуже основно, а призначені для порівнуючих славяньских фільольоґів, заняли без сумніву між того рода працями і моноґрафіями першорядне місце і були приготовленєм до уложеня повної і що до вимог сучасної науки відповідної ґраматики рускої мови. Знав бо О. добре, що треба було насамперед специяльно обробити поодинокі частини мови, треба було порішити многі специяльні питаня, зібрати много материялу, заким можна було приступити до написаня ґраматики. Крім того „Studien“ О. можуть служити для всякого, хто приступає до специяльного виученя руского язика „аріадниной нитью на извилистыхъ путяхъ филологической науки“, як каже Сумцов в критицї сего твору в „Кіевской Старинѣ“, 1887, стор. 346. Сей сам критик говорить тамже дальше справедливо, що „изученіе

этого сочиненія принесло бы пользу также малорусскимъ писателемъ, поставивъ на твердую научную почву ихъ практическое знаніе языка, не всегда свободное отъ недоразумѣній и ошибокъ въ частныхъ случаяхъ". Дальше же хвалить ясність в виложеню і систематичність в уґруованю фільольоґічних фактів, що все разом становить „крупныя достоинствi г. Огоновскаго, какъ филолога". Др. Франко же називає „Studien" найосновнїйшою працею на полї малоруского язикознавства (Сьвіт, 1881. стор. 20). Вкінци треба наменути, що „Studien" переведено на Українї на україньско-руску мову, але переклад лежить доси в рукописи, позаяк заборонона печатати в сїй мові наукові дїла істнує ще в повній силї.

Розправа „O ważniejszych właściwościach języka ruskiego" вийшла в осібній відбитцї з X. тому „Rozpraw wydziału filologicznego" Академиї наук в Кракові, 1883 р. Розправа ся є тілько доповненєм попередних „Studien". Містить на 64 сторонах спору вязанку доповнень до тої знаменитої працї. Тї доповненя дотикають іменно порівнаня рускої мови з польскою, як приміром, в § 6, де говорить автор про улюблений самозвук в мові рускій і польскій. За такий звук уважає автор в мові рускій голосозвук „і", а в польскій „е", або в § 7, де розводить ся над слїдами носових звуків в мові рускій. Впрочім розклад і порядок материялу такий самий, як в „Studien".

„Граматика руского языка для школъ середныхъ" вийшла у Львові 1889 р. накладом фонду краєвого. Минуло вже було 20 лїт від часу, коли др. Михайло Осадца написав був граматику руского язика. За той час розвинулась руска мова в лїтературі, і учені мужі, земляки і чужинцї, написали досить студий про характеричні прикмети сеї мови. Крім того руска комісия шкільна, що займала ся справлюванєм і укладанєм руских учебників, змінила де-в-чім правопись Осадци, приладивши її більше до вимови, та й уложила нову термінольоґію граматичну. В тій правописи і з тою термінольоґією видавано від р. 1870 всї книжки шкільні. В наслїдок тих фактів граматика Осадци не зовсім вже відповідала вимогам сучасної науки і потребам школи. Тому-то вже в р. 1883 згадана комісия припоручила О. написати нову граматику руску і то ширшу, щоб була і для учеників висших кляс ґімназияльних. О. маючи вже богато материялу зібраного, виготовив рукопись граматики і передав єї комісиї вже в р. 1885. Коли однак невдовзї новий плян науковий домагав ся, щоби всякі граматики в школах середних були короткі, то мусів автор граматику скоротити. Все-ж таки старав ся зладити граматику повнїйшу від Осадцевої, щоб нею могли користуватись не тілько ученики, але й старші люди. Треба передовсїм признати, що автор задав собі при написаню сеї граматики богато роботи, бо використав він як найлучше скарбницю устної і письменної рускої лїтератури, получив популярність

викладу з точностию наукової методи, дальше з'умів з найрізноріднїйших відмін морфольоґічних вибрати саме загальні, усталені, виключивши нарічеві форми, а вкінци подав певні, стислі а при тім зрозумілі дефініциї і влучні правила. Граматика дійстно має метою усталити письменну мову. Деякі тілько побічні а загальнійше уживані форми подав автор в скобках, форми, котрі з розвоем язика і письменьства заникнули. В писаню граматики придержував ся автор своєї власної системи, тілько в поставленю взорців для відміни імен і дієслів ішов слідом за Мікльосічом, бо єго-ж метода в сім напрямі показалась єму найлучшою. І дійстно система Мікльосіча з сего погляду показує ся в практичній науці ще найвідповіднійшою. Не уганяв ся автор за ориґінальностию і в термінольоґії, бо задержав сесю (з малими виїмками), котру комісия шкільна в 70-их роках за найлучшу узнала була і яку 20 майже літ вже в школах вживали були. Та найбільше, безперечно, праці приложив автор до складні, хотячи виказати найважнїйші прикмети самостійного розвою руської мови. Проте утворив сю часть граматики ориґінально на засновку нагромадженого материялу літературного, с. є. на засновку примірів, які позбирав з творів найлучших писателїв, із збірників казок, приповідок та пісень народних. Фахову критику сеї граматики подав др. Смаль Стоцкий в Zeitschrift für d. österreichischen Gymnasien, 1889 стор. 1025—1036. Критик сей узнає за заслугу Омеляна і велике першеньство сеї граматики перед граматикою Осадци чистий, поправний руский язык.

Вкінци до сего розряду наукової діяльности Омеляна належать єго основні фахові критичні оцінки граматичних праць, а іменно праці Франца Мікльосіча „Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen (Wien 1875) в „Правдї" 1876 (стор. 231—236), праці того-ж самого ученого „Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen" (Wien 1876) в „Правдї" 1877 (стор. 332 337) і праці П. Житецкого: „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія" (Кіевъ, 1876) в „Правдї", 1877 (стор. 212—221 і 246—255).

Приступаємо тепер до третого ряда письменничої діяльности Омеляна. Поміж сими творами занимає перше місце „Істория літератури рускої", на жаль через передвчасну смерть не докінчена. Писав єї автор від р. 1886 почавши аж до своєї смерти і печатав в письмі для родин „Зорі", а відтак видавав відбитками. Вийшли разом 4 части в 6 відділах на 3096 сторонах 8⁰. В 1 части, присьвяченій памяти автора о полку Ігоревім, обговорив О. коротко літературу староруску, перед Котляревским, поділену на 4 періоди; в 2 части, присьвяченій памяти Івана Котляревского і Маркіяна Шашкевича, обговорив автор в відділї поетів епічних (разом 19 і иньших поменших), а в 2 відділї поетів ліричних (в числї 29) і драматичних (числом 13 крім поодиноких драматичних писань і пере-

кладів) нового періода; в 3 части, посьвяченій памяти Григорія Квітки-Основяненка, обговорив автор в обох відділах писателів повістий нової доби (числом 21 крім помевших); в 4 части обговорив автор 14 етноґрафів; докінчити-ж історию літератури наукової і написати істор. літератури устної не дозволила смерть. В укладі сеї „Історнї літератури рускої" видно передовсім систематичність та спільність і консеквентність засади. Насамперед випереджує саму історию довший вступ, в котрім автор головно об'ясняє становище руского народа і єго мови до народа московского. Дальше слідують передні замітки про історию літератури взагалї і подано поділ рускої історнї літератури на періоди, відтак же уклад історнї єсть такий, що на вступі кождого періода подає автор загальний погляд історично-літературний з оглядом одвітного стану прочих славяньских літератур в тім часї, а доперва потім обговорює писателів після певних катеґорий по черзї (в староруских періодах насамперед церковних а опісля сьвітских); в новій же добі ще до того кождий рід літературний, як поезию епічну, лїричну, драматичну, повістеву і етноґрафію розпочинає загальним оглядом того рода літературного. При обговореню писателів поступає автор всюди так, що насамперед подає можливо повну і всесторонну житєпись писателя, вихісновуючи всї можливі вісти, записки, листи, автобіоґрафії і нотує при тім цїлу літературу важнійшу, що відносить ся до даного писателя, а відтак переходить літературну діяльність, застановляючи ся довше на важнійших творах, розбираючи їх критично і передаючи їх більше або менше повний зміст, вкінци, реасумуючи все, оцїнює становище писателя в рускій літературі. Треба з всяким признанєм піднести, що автор Історнї літератури попри всяких иньших наукових працях з'умів справдї зібрати при кождім писателю нової доби всї можливі по різних місцях порозкидувані материяли, так печатані жерела і моноґрафії, бібліоґрафічні замітки і критичні оцїнки, як і недоступні часом рукописи і автобіоґрафії, котрі дістав або від самих авторів або їх знакомих. Автор звів до купи всї подробиці, щоб подати докладний образ житя і літературної діяльности писателя. А хто зважить, як то трудно зібрати книжки та публікациї, іменно котрі на Українї вийшли, хто розважить, як велике значінє мають подані автором совістні і подрібні переповідки змісту всїх важнійших творів нової доби, особливо супроти сих невідрадних обставин нашого літературного житя, що майже кожда руска книжка по кільканайцяти літах стає ся бібліоґрафічною рідкостию, хто розуміє вагу повного і систематичного огляду літератури якого небудь народа, сей мусить узнати сю преважну працю Омеляна неоцїненою так для історика як і ученого, а то тим більше, що авторови ходило переважно о з'уставленє фактичних даних, що служать до роз'ясненя становища україньско-руской літератури серед иньших славяньских племен, а не о пописованє ся своєю учено-

стию і поглядами. Тому-ж слушно говорить др. Франко („Наше літературне житє“ в „Зорі“ за р. 1893 стор. 37), що „Істория рускої літератури“ Ом. Огоновского „є немов увінчанєм всіх дотеперішних праць детальних Огоновского, а заразом є широким фундаментом для дальших праць, з котрих многі тілько на єї основі показують ся можливими. Треба сказати, що признають навіть найострійші критики, що праця проф. Огоновского на довгі літа буде невичерпаним скарбом многоцінних біоґрафічних і исторично-літературних фактів і подробиць“.

Головна основа і найцінніша приміта сеї Істориї літератури єсть се, що всюди з неї консеквентно пробиваєсь змаганє виказати самостійність национальної мисли. Сесю самостійність виказує автор не тілько в творах нової доби, почавши від появу Енеїди Котляревского, але проводить єї і через цілу літературу старораску аж до перших засновків, досновуючи важний висказ ученого Шляйхера, що „russisch und kleinrussisch sind bis ins XI Jahrhundert hinauf zu erkennen“.

З того-то погляду іменно I том Історії літератури єсть вельми важний, бо в нім зібрані сьвідоцтва давної духової живучости нашого народа, в нім згромаджені докази проти вкоріненої хибної думки, ніби в старій нашій літературі царствувало повне „єдинство“, ніби осібна руско-україньска література не мала минувшости, а розпочинала ся що-йно від Котляревского і ограничала ся тілько на числі найновійших писателів. Перша часть Історії літератури єсть виразною для нас вказівкою, що не можна нам помітувати творами староруської літератури, а противно гордити-сь ними, яко опорою, доказами і завязками самостійної национальної жизни (порівнай, що каже В. Коцовский про сей том в критичних замітках в „Зорі“ за р. 1887, стор. 124). Проте саме сей I том Історії літератури Омеляна підпав крутячій „обєдинительній“ критиці колишнього професора петербурского університету А. Пипіна в V томі „Вѣстника Европы“ з р. 1890 (сентябрь, стор 241—274) в статї „Особая історія русской литературы“. Пипін намагає виказати в Історії літератури Огоновского тенденцию українофільского сепаратизму і звертає ся іменно проти „Вступу“ і „Передних заміток“, не звертаючи вже уваги своєї на саму історию літератури. Пипін поставляє в своїй критиці супроти „українофільских“ поглядів Огоновского свої погляди, зближені до теорий московских панслявістів, і в тих рамах робить Огоновскому різні закиди, а передовсім не подобає-сь єму, що він назвав нашу літературу „рускою“. Критик бо прикладає сю назву тілько до словесности „обще-русской“, а Українофілам каже вдоволяти-сь тілько границями льокального „провінционалізму“ і популярною літературою. Годящу відправу дав Пипінови „Уманець“ в „Зорі“ (1890 ч. 21), а відтак сам автор Історії літератури Ом. Огоновский в осібнім письмі

п. з. „Моєму критикови“ (у Львові, 1890) збив закиди Пипіна точка за точкою, користуючи-сь часто таки словами і поглядами, самого критика які заявив він в попередних своїх творах про розвій української літератури, найпаче же в своїй „Исторіи славянскихъ литературъ“ (Спб. 1879). Зате сей том оцінив поміж иньшими вельми прихильно проф. Брікнер з Берліна в „Archiv-i für slavische Philologie“ (1887, X) і Сумцов в Київскій Старинї (1887 февраль, стор. 347—349). Проф. Брікнер (стор. 599) каже, що Істория в I томі вправдї коротко оброблена, але она всюди зраджує се, що вже імя поважаного автора наперед запоручало, се-б то автор використав найновійшу дотичну лїтературу і основні власні студиї, котрих вислїдки представив в живій формі. О мові-ж сеї книжки пише проф. Брікнер (стор. 602) так: „Sehr interresant ist endlich die Sprache dieses Buches, ein kräftiger, durch Zuführung mancher dialektischer Ausdrücke genährtes, volksthümliches Kleinrussisch, von Polonismen und (Gross)russismen möglichst rein gehalten, im Vergleiche zu der Sprache in früheren Schriften des Verf. noch nationaler gestattet; letzteres erstreckt sich sogar auf die Wortstellung“.

Сумцов же хвалить іменно оброблене третього періода з огляду на повноту і фактичність, тілько хотїв-би его назвати греко-руским, а не польско-руским. На кінци же своеї критики говорить: Вообще „Краткая исторія русской литератури“ г. Огоновскаго полезный трудъ, особенно для Галичанъ. Ничто такъ не поднимаетъ національного самопознанія, какъ знакомство съ литературой и словесностью родного народа, выражающихъ идеальныя стремленія лучшихъ людей“.

Зпоміч польских критиків оцінив поодинокі части історії лїтератури Омеляна І. Третяк в рочниках поодиноких орґану товариства історичного — „Kwartalnik Historyczny“. Сей критик віддає цілковите признане муравельній працї автора Історії лїтератури, але закидає єму тенденцийність, а іменно, що автор, як з одної сторони виступає проти намаганям панросийским в імени відрубности українької, так з другої сторони — і то далеко витревалїйше, як каже критик, відпихає всяку думку про згоду з Поляками, не признає польскій культурі ніякого додатного впливу на Русь, в Поляках видить тілько „panów Lachów“, istne strachy na wróble... To też wszystko, co w jakikolwiek sposób dąży do zgody z polskim żywiołem i kulturą, spotyka jawną lub hamowaną niechęć autora“ („Kwartalnik Historyczny“ р. 1894, стор. 109).

Ще мусимо піднести, що О. перший підняв ся так великої працї, написаня повної і систематичної історії лїтератури нашої. Перед ним мали ми тілько короткі огляди або частини, як „Огляд історії руської літе-

ратури“ в „Правді“ 1868 р., поданий з діла „Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ Пипіна, або Прижова Історія южноруського письменьства, з великоруського в „Правді“ 1870 р., або цінні „Отчити з історії русько-українського письменства XIX віку“ К—го в „Сьвіті“ р. 1881, або коротка історія южноруської літератури в „Исторіи славянскихъ литературъ“ Пипіна і Спасовича р. 1879, написана з великою симпатиєю до україньских народних і просьвітних сьвятощий, або самого-ж Омеляна Огоновского: „Короткий погляд на історию літератури руской від Татарщини до кінця XVIII столїтя („Зоря“, 1881, ч. 21—24) або вкінци „Очеркъ исторіи украинской литературы XIX столѣтія“ Н. И. Петрова (Київ 1884) і т. д. Не дивота одже, що доперва Ом. Огоновский своєю повною істориєю літератури україньско-руской причинив ся до розвязаня гордійского узла напутаних відносин межи велико і україньско-рускою літературою і положив разом з словарем Желехівского і вчасти Бібліоґрафією Ем. Левіцкого сильні підвалини під будову нашого словесного і наукового храму.

До обширнійших праць етноґрафічно-исторично-літературних належить розвідка п. з. „Kleinrussen. Etnographische, geschichtliche und literar-historische Studie“, поміщена в „Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch-Gruber“ (Zweite Section, XXXVII, стор. 16—39), а переложена на мову руску Осипом Барвіньским п. з. „Русини під взглядом етноґрафічним і т. д. („Дѣло“, 1886 р.). По праци Осипа Шуйского (die Polen und Ruthenen), написаній в традицийно-польскім дусї, і по популярній хоть значно обєктивнійшій праци Яндаврека єсть се перший труд про етноґрафію, ґеоґрафічне розлюдненє, язик, наріча, історию, літературу устну і письменну Русинів зі становища наукового.

Ся розправа дуже важна, бо нею отворив автор двері руской народної і словесної сьвятинї для цїлого наукового сьвіта. Розправа, як звичайно в того рода виданю, не велика, подає короткий але такий ядренний і ясний образ нашої етноґрафії, історії, язика і літератури, що і знавець руских відносин читати буде той перегляд з найбільшою приятностию. Мимо єї короткости не полишений нї один важнійший факт історичний або словесний, нї одно імя в літературі звісне, почавши від віку XI до нинї. Такий образ короткий, ядренний, а заразом повний і вірний міг подати лиш такий знавець нашої історії і літератури, яким був Ом. Огоновский. Що до напряму статї, то єго видно зараз з першого реченя: „Русини як під взглядом етноґрафічним, так і язиковим суть осібним племенем від Великороссів“. Порівнанє же, яке чинять „обєдинителї“, руского язика з огляду на великоруский з низшо-нїмец-

ким (plattdeütsch) з огляду на новогорішно-німецкий збиває автор докладно.

До сего третього рода літературно-наукових праць належать дальше дві капітальні праці: „Слово о пълку Игоревѣ, поетичний памятник рускої письменности XII віку. Текст є перекладом і є поясненями" (у Львові, накладом видавця, 1876 р.) і „Кобзарь Тараса Шевченка" в 2 томах (накладом товар. імени Шевченка, у Львові, 1893 р.).

„Слово о полку Игоревѣ" єсть перше у нас знамените фільольоґічне виданє староруских памятників, що відзначає ся всесторонним і сумлінним стисло науковим обробленєм. Насамперед в сім виданю находять ся „передні замітки" (I—XLIV), в котрих автор кількома словами схарактеризував руску просьвіту в XII віці, відтак навів оповіданє літописців про війну Ігореву, дальше, подавши грясть Слова, вказав на важність Слова зі сторони історичної і поетичної, потім, замітивши дещо про автора Слова і подавши характеристику Ігоря, виказав, що Слово є твором оригінальним, обговорив обширно мову Слова, вказуючи на окраси Слова і на єго форму, а вкінци подав історию відкритя Слова і навів всї виданя, що до єго часу вийшли, переклади Слова і історичні замітки та критично-естетичні розправи. По „попередних замітках" подав автор критичний текст з щасливими оригінальними конєктурами в кількох темних місцях, а заразом переклад, зладжений дуже гарною живою мовою рускою. Чотири пятих частий книжки (стор. 24—133) займає граматично-фільольоґічний коментар се-б то різні поясненя язикові, граматичні, річеві, історичні, мітольоґічні і критичні, котрі всї творять справдешню вартість сего виданя. Ся часть дає найлучше сьвідоцтво надзвичайній пильности, всесторонности і великий ерудициї автора. При кінци книжки находить ся огляд слів пояснених. З цілого того діла кождий безсторонний може бачити, що автор пильно і совістно використав літературу Слова о полку Ігоревім, що хотїв найпаче приспособити новійшу науку фільольоґічну до вивченя сего памятника і що автор тому показав ся в обробленю сего памятника більше граматиком і фільольоґом, як критиком і естетиком. Б. Пюрко, оцінюючи сесю працю в „Правдї", 1876 р., каже на стор. 832, що тота праця дра Ом. Огоновского стане окрасою не тілько нашої літератури, але і цїлої фільольоґії славяньскої. Сумцов же в „Київскій Старинї" (1887 р., стор. 336), каже про сей труд, що він „оказался на высотѣ современныхъ научныхъ требованій и внесъ много новаго, любопытнаго и полезнаго".

Не менше важною працею єсть перше сего рода критичне цїлковите виданє Кобзаря Шевченкового з вступом про житє і літературну діяльність поета і з досить просторим коментарем. Найважнїйшою частию єсть сам текст, котрий є зовсїм повний і поправний, зладжений на під-

ставі порівнаня різних видань, а іменно пражского і женевского хоть автор варіянтів не подав. В вступі вихіснував автор всї письма, що дотикають житя і письм Шевченка, не поминаючи і найменшої дрібниці. В коментари подав потрібні язикові, річеві і лїтературно-історичні поясненя так ориґінальні як і такі, котрі лише міг зібрати у попередних критиків та видавцїв, фільольоґів та істориків своїх і чужих. Що видане се є вельми цінне, доказує хоть-би і се, що навіть Драгоманів, так безпощадний критик у статїї „Тарас Шевченко в чужій хатї свого імени" („Народ", 1893), сказав, що се видане можна уважати за „великий поступ".

Дальше зачисляю до сего розряду діяльности наукової Омеляна єго естетично-критичні студиї над деякими творами Шевченка. Сюди належать: Критично-естетичний погляд на поезиї Тараса Шевченка, а то: „До Основяненка" („Правда", 1872, стор. 431—441), — „Посланіє" („Правда", 1873, стор. 24--38), — важнїйші „думки" Шевченкові („Правда", 1873, стор. 114—125), „Неофіти" („Правда", 1873, стор. 166-172; 197—201; 227—232); „Тополю" („Правда", 1873, стор. 456—464) і „Гайдамаки" („Правда", 1879, стор. 164—174; 219—229; 286—296; 351—357).

В сих критично-естетичних поглядах держить ся автор всюди одної системи. Насамперед подає провідну гадку тої поезиї, причини, що викликали написане поезиї, і час, коли написано. Відтак переходить автор цїлу поезию, уступ за уступом, висновуючи льоґічну звязь і перехід поміж поодинокими уступами. При сїй роботї держить ся автор тїсно тексту і виясняє думки, не виходячи поза їх границї, а крім того дуже часто ілюструє їх порівнанями з паралельними місцями. Коротко кажучи, автор в поясненях прямує до того, щоб поезию дану в цїлости і поодиноких частях дальше і в дрібницях зробити кождому ясною і зрозумілою. Тому-ж виясняє автор фіґури, назви, історичні факта, фільософічні натяки, суспільні відносини і т. д., а для перегляду розкладає поезию на головні відтїнки.

Перше місце між тими критично-естетичними поясненями займає без сумнїву студия над поемою Т. Шевченка „Гайдамаки", котра вийшла і осібою відбиткою. Автор подає у вступі загальні головні мисли поеми, а відтак, вихвалюючи артизм Шевченка, що з'умів навіть демонічним типам надати вираз людскости, приміром, мстителеви Галайдї любвою до Оксани, що представив всї головні типи вельми плястично і консеквентно, що страшні сцени різнї і руїни злагодив то чудовими ідилїчними образами, то веселим сьпівом кобзаря, то елєґійними рефлєксиями самого поета, що нарештї умів зляти контрасти тїни і сьвітла в гармонїйну цїлість, — каже, що сеся поема Шевченка далеко висше стоїть від паралєльного

твору польского поета Ґощиньского, написаного п. з. „Zamek Kaniowski“. Коли бо Шевченко, як каже О., основуючи на оповіданю простонароднім, величні образи, взяті мов-то живцем із сьвіта реального, у формі принадній представляє, вводить нас Ґощиньский в якийсь сьвіт мітичний і мрачний, в котрім гайдамаки, не знаючи нічого про славу козацьку, лише простим ремеслом розбійників займають ся. В „Гайдамаках“ руського Кобзаря борють ся „воїни“ в справі народній, коли в поемі польского поета головний діяч Небаба тільки за для заспокоєня приватної мести проти свого пана з диким завзятєм виступає. Відтак всякий розстає ся з „Гайдамаками“ Шевченка в елеґійнім душевнім розположеню, між тим коли читатель Замка Каньовского з відразою від поганої гайдамаччини відвертаєть ся. Так порівнує Омелян, а о сих порівнанях говорить Дашкевич в своїм „Отзывѣ о сочиненіи г. Петрова: „Очеркъ исторіи украинской литературы XIX столѣтія“ (стор. 190), що они „не лишены справедливости, но нельзя также не сказать, что г. Огоновскій слишкомъ принижаетъ „Zamek Kaniowski“, находя вообще, что Ґощиньскій изобразилъ гайдамаччину „в найогиднійшім виду“. — Відтак розбирає Огоновский уступ за уступом поеми і дає відправу деяким критикам, як Кулішеви („Мальована Гайдамаччина“) і Обрістови (Taras Grigoriewicz Szewczenko, Czernowitz, 1870). Вкінци Огоновский уважає, „що з погляду на горячий патріотизм Шевченка, що вважав гайдамак борцями за справу народну, належить признати, що предмет, з'ображений в „Гайдамаках“ є справді здасним до епічного представленя. Та-ж головний діяч гайдамаччини, Гонта, представляєть ся справдїшним богатирем епічним, між тим коли гайдамацьке завзяттє Яреми-Ґалайди лагодить ся любовою к Оксанї“. Одначе закидує критик поетови невикінченє деяких образів. Треба ту пригадати, що сеся студия понукала дра Франка, написати „Причинки до оцїненя поезий Тараса Шевченка“ в „Сьвітї“ (р. 1881 стор. 158--161; 171—172), де висказує він діяметрально противні проф. Огоновскому погляди на „Гайдамаки“ Шевченка. Та рішати се питанє ту не місце.

З помежи иньших поменших статий наукових і лїтературних О. не можна не піднести іменно двох: Короткого погляду на історию язиків славяньских, особливо-ж на історию языка рускаго і відчиту про жизнь і лїтературну діяльність Маркияна Шашкевича. Перша статия — се слово інавґурацийне, сказане в салї промоцийній при отвореню наукового року 1871/72 в унїверситетї львівскім („Правда“, 1872 стор. 220—236). Відомо, що в повисшім роцї найвисшим рішенєм з дня 4 липня впроваджено на львівскім унїверситетї на місце нїмецкої мови обі мови краєві, руску і польску, яко викладові на виділах правничо-полїтичнім і фільософічнім. Тому-ж то Омелян Огоновский виголосив своє слово інавґура-

цийне рідною рускою мовою. Се була мова інавґурацийна руска перша і заразом послїдна по нинїшний час. В вступній части свого „Слова“ констатує автор, що від тепер обоїм мовам краєвим привернено поконвічні їх права і що від нинїшнього дня заступить мова матерня при відчитах дотеперішню нїмецку. Щоб же пізнати, чи обі мови краєві здатні виповнити велике своє завданє, постановив автор розглянути ся у просторі Славянщини, а іменно подати погляд на історию язиків славяньских, особливо-ж на історию язика руского. І дїйстно переходить автор насамперед історию двох мертвих, а відтак „осьми“ живучих язиків славяньских. При тім вказує на спільні прикмети поміж мертвою полабскою і живучою словіньскою та нарічієм словацким, а мовою рускою, і порівнує долю язиків ческого, словіньского і сербско-хорватского з долею язика руского. Найдовше задержує ся автор при істориї язика руского і обговорює відносини і становище єго з огляду на мову великоруску або, як Огоновский там зове, российску. Найважнїйшу ріжницю видить автор поміж сими двома мовами в тім, що коли в мові московскій шелестозвуки в складї звуків важнїйшу мають ролю нїж голосозвуки, і коли поміж голосозвуками в тій мові звук „а“ над другими панує, то в нашій мові перемагають голосозвуки, неначе душа слова, а поміж ними гомонить найчастїйше дискантове „і“. Попри всїх иньших виводах автора що до самостійности, давности і первістности рускої мови характеристичне висказанє надії, що „може колись статись у далекій будуччинї, що язик великоруський, оснований на нарічю московському, перестане бути лїтературним, та що мова малоруська візьме гору над нарічієм московським, а виперши єго із місця призначеного для каменя угольного, станеть ся підвалиною для сьвятинї нової, що тодї могла-б назватись народно-руською“.

Відчит про жизнь і лїтературну дїяльність Маркіяна Шашкевича, виголошений на декляматорскому вечері, даному заходом товариства „Просьвіта“ в память поета дня 7 н. с. липня 1872 р. (в „Правдї“, 1871, стор. 157-163), має тим свою вагу, що Омелян звернув увагу своїх земляків на те, що попри великім ґенїю Тарасї Шевченку не годить ся забувати і Марк. Шашкевича, бо у відродженю народної лїтератури в Галичинї має він преважне значінє. „Він бо, каже Огоновский в сїм відчитї, явив ся в Галицькій Руси неначе той ясний луч сходячого сонця, що після темної ночи прошиб на хвилиночку чорні хмари, та й озирнувшись любо по сьвітї від зловіщих мрак знову був закритий... Молодого того поета післало Провидїнє в мир, відтворити двері в сьвятинї просьвіти русько-народної, двері зачинені через кілька сот літ; — і от, кликнув він посеред земляків, щоб пробудились із сну вікового і полю-

били правду і волю“. І дійстно від тодї культ Шашкевича сганув по при культ Шевченка в Галицкій Руси.

Крім сих обговорених праць належать до сего розряду ще такі лїтературно-наукові та критичні статії: „Правда руськая“. Збірник найдавнїйших прав руських з XI віка. Погляд лїтературно-історичний („Газета школьна“, 1875 ч. 13.); Замітки історично-лїтературні про руські школи в 16 і 17 віцї; Мелетий Смотрицький, єго жизнь і діяльність в справі просьвіти Руси; Погляд на Квітчину повість „Маруся“ („Зоря“, 1880, стор. 267-269; 279—281); Згадка за руські учебники богословскі („Сіонъ галицкій“, 1882, стор. 229—302; 336-339; 366—368).

Сюди зачисляємо також і Омелянові критичні оцінки творів иньших руских писателів. Омелян як сам безвпинно працював лїтературно і науково, так тїшив ся і чужими творами, коли які появились. Тому коли взяв який з них до написаня оцїнки, то вправдї витикав в лагідний спосіб похибки, але в більшій ще мірі підносив добрі сторони, щоб писателя не знеохотити; дорожив бо всякою лїтературною силою. І так, оцїнюючи драму Дениса з над Серета п. з. „Наталя“ (в „Правдї“, 1872, стор. 382—388), вправдї робить їй деякі закиди, та вкінци таки говорить, що „сеся драма належить до лїпших в репертуарі нашого убогого театру, позаяк удачне начертанє характерів головних становить справдї вартість писаня драматичного. Опроче сей начаток в драматурґії Дениса з над Серета викликує в нас надію, що сей писатель зверне свою діяльність лїтературну переважно ік писаню драматичному, та що він своїм приміром і иньших писателів до труда в тім напрямі розбудить“. Навів я сей уступ яко характеристику Омелянових оцїнок. Так само і в оцїнюваню І части письм К. Н. Устіяновича с. є. поем історичних, (що вийшли в р. 1875 у Львові накладом Володислава Федоровича) хоть робить поважні заміти, іменно історичній поемі „Искоростень“, кажучи, що автор, хотячи висказати свої релїґійні погляди, замотав ся в теориях космоґонїчних і теольоґічних, то вже-ж таки при кінци загріває автора словами: „Сподївати ся належить, що п. Устіянович ступати-ме витиченою дорогою навпростець без всяких оглядів на побічні мотиви підметові, та що небавком напише таку поему історичну, котра поставить його імя в ряду найлїпших писателів галицько-руських“ („Правда“, 1876, стор. 190). Ом. Огоновский оцїнив ще повість Красюченка „Юрій Горовенко“ (Львів, 1885) в альманаху „Ватра“ (Стрий, 1887, сторона 142-147).

З черги приступаємо до четвертого ділу лїтературної діяльности Омеляна с. є. до книжок шкільних. Одну з них с. є. граматику руского язика для шкіл середних обговорили ми висше. Крім неї написав Омелян ще три: 1) Переклад руский дра Фердинанда Шульца, книжки для вправ

в язиці латиньскім, призначеної для низших кляс ґімназияльних (Львів, 1872); 2) Переклад руский дра Фердинанда Шульца Граматики латиньскої, приладженої до науки в школах середних (Львів, 1874) і 3) Хрестоматия староруска. Текст з поясненями, додатком граматичним і словарцем (Львів, 1881).

Перші дві шкільні книжки суть вправді тілько перекладами з мови німецкої, однак хто зважить, що се перші рускі учебники латиньскої мови, що автор мусів творити термінольоґію граматичну руску, що мусів, перекладаючи німецкі уступи книжки вправ на руске, пильновати не тілько духа язика руского, але й вимог мови латиньскої, що мусів при перекладі граматики синтаксу латиньскої мови укладати з погляду на синтаксу рускої мови, а що найважнійше, що Омелян перший уложив перший латиньско-руский словарець, поміщений в книжці вправ, — той мусить признати, що і в таких ото річах переломлював Омелян перші найбільші трудности.

Найціннійша між книжками шкільними, Омеляном зладженими, єсть єго „Хрестоматія староруска“. Она в порівнаню з попередною Хрестоматиєю Головацкого, уложеною в „обєдинительнім“ дусї, становить великий поступ. Обіймає она плоди руско-українскої словесности від X до XVIII столітя, уґруповані після віків. Перед поодинокими памятниками і писателями подає автор найважнійші літературно-історичні та біоґрафічні відомости, тексти віддруковує після найлучших критичних видань, а під текстами уміщає цінні уваги; з них граматичні і язикові разом взяті з граматикою, уміщеною на кінци книжки, дають образ розвою рускої мови. „Не лише“, як пише критик в „Зорі“ за р. 1881, „шкільна молодїж, але кождий з нас подибає в Хрестоматиї богато наукового материялу, а що найголовнійша річ, ми познакомились докладно з словесними плодами Руси-України середних і нових віків, котрі по недостатку підручника не для всїх були приступні“. Важний іменно додаток граматичний, в котрім автор представив форми церковно-славяньского язика зрущеного. Прояви-ж звукословні і синтактичні і також деякі приміри етимольоґічні та налетїлости чужі в певних добах виказав Омелян в одвітних місцях при поясненю тексту. А вже-ж і словарець староруский, хоть не зовсїм певний, має вартість велику в уживаню сеї Хрестоматиї.

Згадати треба, що Омелян уложив ще в р. 1883 „Третю руску Читанку для шкіл народних“. Бачимо отже з того, що повисше, що Омелян і яко член комісиї наукової для укладаня руских підручників шкільних, до котрої довгі лїта до смерти належав, много заслужив ся і для рускої шкільної лїтератури.

В пятім розряді постановили ми популярні книжки для народа, котрі в літературній діяльности проф. Огоновского займають почесне місце. Сюди належать книжки, видані всї товариством „Просьвітою“ у Львові, в хронольоґічнім порядку: Оповіданє про житє сьв. мучеників Бориса і Гліба (1875 р.); Житє Тараса Шевченка, читанка для селян і міщан (Львів, 1876); Повістки для дітий Омеляна з Григорова (р. 1876); Оповіданє про житє сьв. великомученика і лїкаря Пантелеймона (р. 1882); „Маркіян Шашкевич“. Про его житє і письма (р. 1886).

Усї тоті книжочки відзначають ся тим, що дїйсно популярно написані і приладжені до розуміня простого народа. Та не тілько популярно, але також інтересно написані, бо трафляють до вподоби простолюдина. Материял проглядно подїлений, поодинокі уступи мають цікаві написи, стиль зовсім простий, а язик цїлком галицкому народови зрозумілий. На першім місци поміж тими книжочками треба поставити безсумнївно „Житє Тараса Шевченка“ і „Маркіян Шашкевич“. Сесю останню належить піднести ще й з того взгляду, що автор в нїй вияснив простому народови значінє нашої ідеї народної і вказав на шкідні змагання москвофілів. А як автор дїлить даний предмет, щоб нарід лекше міг найти ся в предметї і спамятати собі, то найлучше покаже поділ материялу в книжочцї „Маркіян Шашкевич“: I. Кілька слів про долю хлїборобів і про їх мову. II. Молодий вік М. Шашкевича; 1. Маркіян в школї; 2. Руска трійця; 3. Перша руска книжка в Галичинї. III. Маркіян сьвящеником. Єго смерть. IV. Письма М. Шашкевича: 1. Поезиї; 2. Иньші письма. V. Заслуги Маркіяна в справі просьвіти земляків. VI. Наслідки трудів Шашкевича.

Згадати вкінци належить, що по смерти покійника найдено між его рукописями готову статю: „Die Geschichte der ruthenischen Litheratur in Galizien“, призначену для видавництва „Oesterreich in Wort und Bild“. В останних же лїтах свого житя висказував горяче бажанє, не тілько докінчити свою „Історию лїтератури рускої“, але також уложити ще скорочену історию лїтератури українско-рускої і видати українско-руску фразеольоґію. Сим кінчимо наш короткий, більше зверхний огляд лїтературної і наукової діяльности проф. д-ра Омеляна Огоновского.

*

* *

Як чесний, сталий і неустрашимий був характер Омеляна у всїх его народних і громадских дїлах, так і совістна, всесторонна і невсипуща була его дїяльність наукова і лїтературна з тою найкрасшою тенденциєю, щоб збогатити наше письменство і збільшити его значінє, щоб вияснити становище нашої мови і лїтератури серед иньших славяньских язиків

і літератур і положити тревалі підвалини під дальший успішний їх розвій. У всїх своїх творах поводив ся тілько горячим бажанєм, служити своїм землякам і дїлати для їх духових потреб не тілько устно з катедри, але також письменними творами. Справі народа свого був він цїлим серцем відданий, дїлив ся єго страданями і тїшив ся тим не богатим, що істория доброго і славного до сего часу подає, покладаючи в більшій мірі свої надії на будучність народну. Тому-ж то всї народно-рускі часописи на вість про єго смерть відізвались тяжким жалем і помістили довгі некрольоґи, а то не тілько в Галичинї і Буковинї, але і в далекій Америцї редактор рускої часописи „Свобода" на вість о смерти Омеляна умістив горячим чутєм перейнятий стих, в якім заявляє, що дїти Руси на далекій чужинї складають духом вінець на домовинї незабутного покійника і при нїй присягають: Русь любити і за нею душу положити. І на Українї, российский редактор „Киівскої Старини" В. П. Науменко, поміщаючи в грудневім випуску сего журнала р. 1894 некрольоґ проф. Ом. Огоновского, називає єго „одним з найбільших представителїв науки і суспільного житя в Галичинї" і каже, що смерть єго, так несподївана, що до науки і галицкого руского житя відчуваєсь дуже а дуже сильно. — І дїйстно, особа покійника і єго учені працї ледви чи можна буде так скоро заступити ким иньшим. Но за те дай Боже, щоб всї сини України-Руси, передумавши добре житє, дїла і письма Ом. Огоновского, згорнулись разом і згідно під вольний национальний прапор, котрий Омелян все так сьміло, чесно, неустрашимо і сильно держав, і працювали дальше й все дальше для нашого культурного піддвигненя, а певно, доки нарід наш житиме своїм независимим житєм, доки не стратить самосьвідомости национальної самостійности, доти дїла і твори Омеляна будуть присьвічувати ясною зіркою на нашім национальнім небосклонї, а імя і слава єго переходити будуть з рода в род.

В Станїславові, в лютім 1895.

Словар українських виразів, перенятих з мов турских.

Причинок до професорскої діяльности дра Ом. Огоновского

подав *Остап Макарушка.*

Зваживши, що сей том присьвячений памяти невіджалованого члена нашого товариства і директора фільольогічної секциї, думаю, що не буде від річи подати тут список слів азийских, щó находять ся у нашій мові, зладжений в р. 1890. покійником з поглядом на працю Мікльосича: „Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Denkschriften der Wiener Akademie B. 34, 35, 37 und 38. Витяг сей, доповнений проф. Огоновским, найшов ся у мене між записками, щó я їх робив на викладах граматики та засіданях в семінари для рускої фільольоґії, основанім при катедрі рускої мови заходами небіщика. — Додаю ще, що др. Огоновский загрівав часто своїх слухачів до праці над зладженем україньско-рускої фразеольоґії і сам у тому ділї працював. Просторий, диктований ним виїмок з неї, запропастив ся у мене. Крім того рад був небіщик повитати працю про давний, культурний стан на Руси, зладжену на основі імен власних осіб і місць, розуміє ся з увзгляднене̂м лїтописних жерел. Тої праці однак ніхто з академиків не підняв ся. — Щоби виробити собі понятє, які більше менше теми літературні та граматичні поручав було̂ покійний професор в послїдних часах до виробдюваня, подам я тут їх витяг з просторого спису в надії, що може дехто з наших письменників буде уважати річю відповідною, якусь тему науково обробити. Лїпші вироби, відчитувані в семінари дра Огоновского, були нераз завязком поважних праць наукових, що по части вже появили ся, по части же появлять ся небавом напечатані. Студия дра Ол. Колесси про Шевченка і Міцкевича, п. О. Маковея про

воящкі пісні, п. І. Копача про елементи народньої поезиї в Слові о полку Ігореві, п. Ом. Колодницкого про скандинавщину в Слові о п. Іг., п. Філярета Колесси про ритмику в наших піснях (три послідні праці доси ще в рукописях) мають свої завязки в працях семінарийних. Др. Огоновский, знаючи гаразд нашу літературу, вибирав часто саме такі теми, що не оброблені доси, або спірні. Тим то і будять они ширший, не тільки шкільний інтерес. Ще перед дослідами проф. М. Дашкевича про ґенезу „Москаля Чарівника" Ів. Котляревского і „Простака" В. Гоголя подав він тему: „Ґенеза „Москаля Чарівника" Ів. Котляревского і „Простака" В. Гоголя", тільки у нас ніхто не чув ся на силах її обробити, як слід. А вже такі теми, як: „Про гуманні ідеї в повістях Шевченка", „Мітичний гуцульский сьвітогляд в поезиях Федьковича", „Жіночі типи в повістях Федьковича", „Про націоналїзм в повістях О. Я. Кониського", „Провідні думки в повістях Мирного", „Ґенетичний розвій думок Ів. Франка на основі його повістий", „З'ображенє суспільного побуту на Україні на основі стихотворів Кліментия Зіновія", або з граматики, як: „Звук і в язиці українсько-рускім, що відповідає первісним о, е, ъ, ь, ѣ"; „TRЪT в язиці староцерковнім і рускім"; „Сліди носових звуків в нашій мові" і т. и. заслугують справді на научне обробленє і є надія, що скорше чи пізнійше ті теми науково оброблені будуть[1]). — Попри такі праці давав він багато чисто студентских тем, як: паралєллї, оцінки критичні, загальні погляди на твори поодиноких писателів, характеристики, провідні думки у творах, і се були звичайно самі найслабші праці семінарійні. По при се лишав він однак повну свободу в виборі тем членам свого семінара, тож слухачі часто самі собі теми укладали і се були — цілком природно — самі лучші роботи, бо тоді працювалось у тій квестиї, до якої почувало ся найбільше хисту і замилованя. А що жадна з праць семінарийних не мала ще вартости безвзглядної, сьому причина лежить в короткім часї, в якім звичайно працю семінарийну виготовити треба, а друге — разяча недостача відповідних помічних діл у нашій біблїотецї унїверситетскій. Єї не осмотрювано цїннїйшими творами (хіба дарованими), а покійник не любив наприкрятись просьбами в дирекциї біблїотечній про книжки, потрібні конечно для студий над нашим язиком.

Задумавши подати тут згаданий висше витяг слів азийских, що стрічають ся у нашій мові, доповнив я його совістно, так що він представляєсь тепер можливо повним витягом з праць Miklosicha. Крім словаря, поміщеного в Записках Віденьскої Академії наук, уживав я ще

[1]) Теми граматичні про звук і = стар. о, е, ъ, ь, ѣ, про TRЪT і про спосіб приказуючий в язиці староболгарскім і україньскім спочивають у мене в рукописях. Свого часу читав я їх в семінари рускім. Справу граматичну про звук і обробив р. 1892. д. К. Михальчук в Кіев. Стар.

його": Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien. 1886". Робота ся приладжена головно для ужитку земляків; знаходить ся у нїй багато слів, що стрічають ся у творах наших письменників, іменно українських, і що доси не були гаразд пояснені[1]). Слова, додані мною, означені одною зьвіздкою; двома, назначив я ті, що при них в словари Мікльосича українсько-руского значіня не ма. Читачі, що схотїлиби довідатись, якими дорогами слова азийскі перейшли до нас, мусять, звичайно, заглянути до працї Мікльосича і розглянутись в просторій бібліоґрафії, поданій ним в томі 38 стор. 191—194. і sparsim. Минї видаєсь лише конечним навести погляди Мікльосича на дороги перениманя турецких слів у нашу мову, висказані ним коротко в т. 34 стор. 239 і 240. В трьох ріжних часах переходили туркскі (а з ними і иньші азийскі) слова в словяньскі язики; перше: в часї єдности славяньскої, коли Славяне сусїдували з турецкими племенами. З того періоду походило би слово „клобук" з турецкого kalpak. Древність того слова у Словян толкуєсь тим, що оно приняло вже на ґрунтї словяньскім форму цїлком словяньску, навпаки, коли пізнїйше живцем переняте слово „колпак" задержало свою турецку форму згідно з всїми, перенятими пізнїйше. Я додав би, що в тім періодї перейшло до нас також багато слів на означенє убраня східного і домашних давних знарядів — слова, що задержались єще у мешканців Карпат. Другий період починав би ся в другій половинї семого віку, себ то від покореня словяньских мешканців правого берега долїшного Дунаю турецькими Болгарами; третїй від сталого осїдку Турків в Европі. В другім періодї діставались до нас слова туркскі через письменні твори болгарскі, а ще більше з безпосередних зносин Руси з туркскими ордами чорноморскими (Печенїгами, Торками, Половцями), потім Татарами; в третїм головно завдяки воєнним випpавам козаків в турецкі землї. Додати належить, що деяке слово турецке переняте не безпосередно від Турків, але і від сусїдних народів, як Молдавян, Румунів та Сербів.

---

aba (араб.)[2]) = груба вовняна материя; габа, габяк.
*abanos = гебан.
*afjun = опіюм.
*aga = аґа = пан.
*agȩl, avȩl, avlȩ, havlȩ[3]) = овчарня; агел = овчарня; аýл = татарска хата.

---

[1]) Приміром в „Гайдамаках" Шевченка вираженє: „І гич не до речі!" (гляди Словар під словом: hič, hidž!)

[2]) Слова, що при них походженя не нотую, суть турецкі.

[3]) Букву ȩ поставлено тут місто принятої при транскрибованю туркских слів букви e̥.

ajgęr = ogier (польс.); вур, (вуря) в Угорщині (Верхр.); оґер (в Гал.).
*ajva = Quitte; айва, айвовка = Quittenbrantwein aus der Krim.
*ajran = квасне молоко; арян = жентиця.
al = кінь каштановатий; алый (рос. і укр.); аліти = червоніти.
alaša (півн. тур.) = хребет, тягар, кінь; лошук, лошак, лошиця, лоша.
*allah (ар.) = Бог; галакати, гулюкати.
altęn = золото, гріш золотий; алтин = три копійки.
*aman, éman (араб.) = охорона, милосердиє, помилованє; ама́н = браво, (уважають єго словом татарским).
almas, élmas (араб. пер. тур.) альмаз, диямант.
anbar, ambar, hambar; амбар, ембар = клуня, шопа.
*anisun = ани́ж.
*antép = вишня; антипка = вишневий цибух.
*antéri = спідна одїж; андарак.
*araba = віз, тачки; гарба = віз.
*aręš = рамя, локоть; араші = дишлеві жердки.
*arg, aręk; jar (півн.-тур.) = рів; яр, яруга; крутояр = steiles Ufer.
argan, organ, arkan; аркан.
*arka = охорона; архалук.
*ąrnavud = Арнаут.
aršęn = локоть; аршин.
*aтar (старобакт. і пер.) = огонь; ватра.
*atlas (ар.) = гладкий, материя гладка; атлас.

*ba! = ба! = freilich; бай, ба і, байдуже.
*bagča (пер.) = огород; бакша, баштан.
bahadęr, badur = хоробрий; багатир; богатир (білорус.).
*bajęr = горбок; байрак = Waldthal.
*bakkam = rothes Färbeholz; вакан = кошеніля.
*baklak, боклаг = начинє на течі.
*bal = мід; балму́с = густа страва.
*balaban = грубий, великий; болобан (білор.) = grosser Topf; бовван.
*balabang (пер.) = барабан.
*balamut (монг.) = своєвільний; баламут = говорун; крутїй.
*balęk = балик (риба).
*balkan, balχan = високі гори; Балкан.
balsam (перс.) бальсам.
balta = топір; балта, балда.
ban (перс.) бан, сторож.
bandira = бандера.
*barak = пудель; байрак = великий пес вівчарский.

*bari = раз; найбар = бодай.

*bariš, barę̆š, barę̆šę̆k; бариш; баришівне = заплата за мливо (борошно = мука).

**barrakan (ар.) баракан, бархан, бархат.

*basma = друк, відбитка; басма = хустка на шию з чорного шовку; басаматий = з пасмами.

*basgak = дань; баскак = збирач податків.

*basma = Druck; басаман.

*baš = голова, начальник; башка = голова; башловка = дар з добичі.

*bašmak = сандали, черевик; башмак.

*bat = старший кревний; бадьо.

*batman (пів.-тур.) безмо́, безмін; батманъ і безменъ (рос.).

bazar = базар.

*béd, béj = князь, пан; бей (Тугай-бей).

*békar (пер.) = молодець; бенькарт = Bastard.

*békri = піяк; носити шапку на бакир (по пяному).

*bérék (пер.) = сукно з верблюжої вовни; бурка = Art Filzmantel.

*bibér в болг. пипер, пепер; в новогрец. πίπερι, πέπερι, у нас: перець і паприка (новогр.: παπρίκα), (мадяр. paprika).

*bičkę, bęčkę = пила; бичок = Kneif.

*bilméz = unwissend; бельмез, бевзь (Шевч.) = туман.

*boj = висота, постава; бой-жінка.

*bojlu = високий; боярин, болярин; литов. bajoras, лотиске: bajars.

*bombar, бомбар = маєвий хрущ.

*bostan = яринний огород; баштан.

*boz = сивий; бузьок, бузько.

*bozdogan, topuz = палка; буздиган.

*bozmak = зіпсути, bozuk = зіпсутий; башибозук = жовнїр неправильний = soldato irregolare.

bre! interj. ой бре! море! бре! (море! альб.).

*budak, botag = кий; батіг; batog (польс.).

buga, бугай.

*bujumak = більшати; рости; буяти = рости, пустувати; буйний; буйвіл, буйтур.

bulan, буланий (fahl), кінь буланий.

bulava, bulav (пів.-тур.) булава; булавка = шпилька.

bundžuk = мушля, перла; бунчук. пор. mendžuk (пер.) goldener Knopf auf der Fahne; verzierter Knauf einer Lanze.

*bur (пер.) червоножовтий; бурий.

*burda (пів.-тур.) = мутний напій; бурда (в Галич.) = замішанє. burda (польс.).

burgut, birkut (пів.-тур.) börköt = орел; беркут.
**burnus (ар.) = арабский плащ; бурмус (в Галич.) burnus (польс.)
*burunduk, бурундук = Sichelklee.
*buza, boza = пиво з проса; буза.
*buzagę = теля; бузївок = теля, шо́ року не має.
*bübrék' = нирка; бубреги.

čabatan (перс.) чобіт, чоботар.
čadęr, čatr, čitr, šadęr (пер.) = шатро; чадра = заслона на лице турецких жінок.
čaj (пер.) чай, чайник.
*čaga (ар.) чага = невільник, рабиня.
čal, чалий, сивавий.
*čalma = турбан; чалма.
*čam = сосна; чатина, чатинні лїси.
*čapak = малі риби; чабак. čepag (перс.).
*čarmak, čapul = виправа, загóн; чамбул = віддїл їздцїв, татарів або козаків, висланий на розвіди.
*čartak = кізлини на даху; чертог = внутрє дому.
*čekman (перс. і півн.-тур.) чекман = верхня одїж.
*ček'ič, čak'udž (пер.) = молоток; чакан, чекан, чеканити (гроші).
*ček'mén, čigmen = верхня одїж; чекман, чекмень.
*čérgé = хата, намет; джерга = вовняне покривало.
*čičék' = цьвіт; чіча, чіче.
*čifud, čifut, džühud = жид.
*činganę́, čingjanę́ = цигани.
*čiriš = клей; чириз.
čizmé = чобіт; чижми.
čoban, čuban, šüban (пер.) = пастух; чабан; чобан = начинє на молоко.
*čoha, čuk'a, čuka, čoka, džoh'a = сукно; чуга, чугай, чуганя = верхня одїж, Oberrock.
*čolan = шпихлїр; чулян.
*čorab = панчоха; чурапей = горішня одїж.
čorba, šorba = юшка; щерба = юшка з риби.
*čotura, čotra = деревяна фляшка; чутора (угор.-рус.) = Mundstück = часть труби, що до уст прикладаєсь.
*čubuk = чубук, цибух.
*čüjén = лите желїзо; чагун, чавун, чау́н, чугун.
čuma = зараза; чума.
*čumak = костур; чумак = торговщик, що везе в Крим з України пшеницю, а з відтам сіль і рибу привозить.

*čumęč (пів.-тур.) = начинє до питя; чюм, боклаг; чюм вина.
*čuval = міх; чувал.
*def (пер.) duff (араб.) darul (тур.) = бубен; довбуш, довбиш, добош.
*di (пів.-тур.) = єказати; дї (в Галичинї) = причіпка до imperativ-у.
dimi = бархан; дима, димка = Art Canevas.
divan, диван, рада, збір.
*divan = митовий уряд; дуванити = дїлити добич; (порівн. тур. dojum = добич).
*dolama, doloman, doliman = сьвяточний стрій яничарів; доломан.
*duχan = дим, тютюн; дохан, дуган, довган.
*duman = мрака, дим; туман.
*duran, durak = лїнюх, дурень; дурак.
*düdük = дуда, дудка.
*dümén = керма; демено = керма.
dušman, душман, деспот.
*džamadan = Mantelsack; чемодан, чемайдан, чемайданчик = Reisetasche.
džéhénném (ар.) = пекло; геєнна.
*dzübbet = юпка.
ębręk = збанок; імбричок.
*emir, mir = князь; мурза, татарский князь.
*ęrgad, ęrgadlęk = робітник денний; аргат, аргот = рибалка на долїшнім Днїпрі; бурлак.
ésir, jesir (ар.) = спійманий; ясир.
*ęštan (пів.-тур.) = штани.
*fagfur = порцеляна; файфур, файфурка.
féradže, férédžé = рід верхнього убраня турецких женщин; ферезия.
férés (араб.) = кінь; farys (польс.) фаревник = комонний.
fęrtęna = буря; хвортуна; хуртовина; фурта (рос.).
*féslék'én, féslijén, васильок, basilicum.
*féstan, fistan; фустка, хустка.
fildžan, findžan = пугар; финджа, фїлїжанка.
fisulia, фасоля.
fodul, fudul, fozul (араб.) = гордий; фудульний (Федьков.).
*fuči, новогр. βουτσί = бочка.
futa, fota (ар.) фута, фота = Schürze; запаска.
*gajda = сопівка; ґайда, ґайдати; ґайдар.
göč = мандрівка номадів; кочуваги.
h'ajdé = нуж! наперед! гайда!
h'ajdamak = череду гнати; гайдамака (в білор.: волоцюга).
*h'akk = право; гак = трицята часть зарібку личмана; трицята вівця.

*harami = розбійник; гарамита = отаман розбійників (угор.).
*hidž, hič, hẹč (араб.) = щось, хтось; гич = щось марного, пусте. (Шевч. Гайд.: І гич не до речі). І гич отвіта не дає = цілком не відповідає.
*hind dẹk (hind dik′) = индик.
*hintov = віз, повіз; гинтив (угор.-рус.).
hajduk = розбійник; гайдук.
h′ammal, h′amail (ар.) = робітник до ношеня тягарів; гамалїя, невільник.
*h′aram, h′arém (ар.) гарем.

**χakan, χan = цар; хан; старорус.: каганъ.
*χalandžan (ар.) = рослина одна; калган = maranta galanga.
*χan = гостинниця; хан = заїздний дім.
*χaradž = поголовне; гарач.
χardž = видаток; харч.
*χarmén, χẹrman = тік; гармaнувати = молотити волами, щó по збіжу ступають.
*χataj, північний Китай; Китай; китайка.
*χavjar, h′avjar, χabjar = кавяр.
χazine, χazna = скарб; казна.
*χẹrsẹz = розбійник; харциз.
χil′at, χẹl′at, χal′at (ар.) = убранє сьвяточне; халат.
*χodža, χadže (араб.) = старець, пан, учитель; ґазда, хазяїн, хазяй, хазяйка.

*indži = перла; жемчуг.
isk′érlét = скарлат.
*istanbol з εἰς τὴν πόλιν (читай: іс тін полїн) „in urbem“; Стамбул.

*japundža, japẹndžẹ = зимове убранє; опонча, опанча.
*jarlẹg = княже письмо; ярлик; ирмик = палиця пастуха.
*jatagan = великий ніж; ятаґан.

*jéni, jéñi jañẹ = новий; jéñičéri = сьвіже війско; яничари.
*jessal(v)ul (пів.-тур.). осаул.
*jük′ = тягар; вюки.

*kabačaj (пер.) = коротке убранє; кацабайка (в Галич.) = жіноча куртка коротка.
*kabalét = умова; кабала = закріпощенє.
*kaban = дикий веприк; кабан.
*kaftan, kaptan = верхне убранє; кафтан.
*kahvé (ар.) = вино, кава; кава.
*kajd, kajda, kajdany, dual. від kajd. (ар.) = вязи; кайдани, кайди.

*kajęk = лодь; каюк.
*kajtan, gajtan = шнур; ґайтан = пояс з вибитою цвяшками торбиною.
*kal = чищенє металїв; калений = гартований в огни.
*kalaba = товпа; калабалик, кабалик = спір.
*kaliba, koliba = хата; грец.: καλύβη; колиба.
*kaloš = Holzpantoffel zum Überziehen bei Schmutz; колоша, холошнї = Hose.
*kalpak = футряна шапка; клобук; колпак.
*kalta = мішок; калита.
*kaman = каман = Art Gewürz.
*kamara, комора.
*kamčę, kamdžę = нагай; канчук.
*kamęš, комиш = тростина; кунишник, камишник.
*kanape, канапа.
*kanat = крило; канат, конат = шнур.
*kandil = лямпа; канъдило (старорус.) канделъ, кандило (рос.).
**kandžuga, kindžuga = ремінь на тягарі при сїдлї; канчук = плетена нагайка.
*kantar = мала узда, шнурок; кантар = узда (угор.).
*kapak, капкач = покришка деревяна.
*kapamak = замикати; капама = мясо печене.
*kapkan = сїть; капкан = маґазин.
*kapčuk (півн.-тур.) капчук = торбина на тютюн.
*karavul = варта, сторожа; караул, караулити.
*karman, карман = кешеня; карайман.
*karpur = гарбуз = диня (в Гал.: гарбуз).
*katę = срогий; кат.
*kavad = кабат, кабатина.
*kavuk = шапка; каўк = мішок.
*kavun, kaun = мельон; кавун.
*kazak = бродяга, легко узброєний вояк; козак.
*kazan = котел; казан.
*kęr = сивий; кир = жалоба.
*kęrdža = імя села; кирджалї = волоцюги. („Кирджалї“ Федьковича).
*kęrmęz = скарлат, кармазин.
*kęsa, короткий; кусий, куций.
*kęser = неплідний; кисир = вівцї з породженими сьвіжо ягнятами.
*kęzan, кіш з кори; козуб.
*kočan = Schaft; качан, кочан (капусти).
*koga, kova, kuva, kofa = ведро; куфа = велика бочка.
*kodoš = Kuppler des eigenen Weibes; колдувати, колдуньство (чари).

*kokola = капуза монаша; ґуґля (гуцульске) = плащ, сукмана з капузою.
*kokoros, кукуруза.
*kolgan, калган = назва рослини.
*kondura = черевик; кондури = чоботи з обцасами (закаблуками).
*kontoš = рід убраня; кунтуси.
*kopuz̧ = ґітара, арфа з одною струною; кобза, кобзар.
*kordela = звязь; кордач = шнурок.
*koš = табор номадів, шатро; кош; кочевний.
*koz = Trumpf, козир (козир-дівка).
*kubur = начинє; кобур.
*kujruk = хвіст; хоругов.
*kukla, кукла = лялька.
*kuladž = пригорсть; кулак.
*kumęz, kęmiz = кумис.
*kupšin = збанок; кавуш, каўш, ківш, ковшик.
*kurkhané (пер.) = нагробний памятник, горбок; курган.
*kušak = пояс; кушак.
*kutas, кутас.
*k'alak' = безобразний; каліка, калічина.
*k'ébab = печеня з рожна; кебаб.
**k'éčé = груба вовняна материя; коц.
*k'éfé = щітка; кефа.
*k'émχa = Damast; камка.
*k'épénék' = плащ на дощ; кепень, кепеняк, кобеняк.
*k'érévét = Bettgestell; кровать.
*k'érpič = непалена цегла; кирпич; кирпичний чай = чай найгіршого сорта.
*k'érvan, k'avran = каравана; каравуш; карвасар (ярмарочний словесний суд. Писк.).
*k'ésé, k'isé = мошонка, торбина; kiesa, kieszeń, (польс.) киса (чумац.) кишеня; сакви.
*k'éstané, каштан.
*k'ibit = склеп; кибитка = шатро кочовників; накритє полотняне на возах, ἁμαξοφόρητοι οἶκοι.
*k'ilim (пер.) килим.
*k'ir = бруд; кереня, кериня = сьмітє, бруд; баюра.
*k'išmiš (пер.) кишнець = Koriander.
*k'ör = Masern; кір, genit. кору = недуга.
*k'uper (пер.) = anethum; копер, кріп (кропу).
küren курень = хата пошита соломою; курінь = салаш, шатро.
*k'ürté = юпка; куртий = короткий; курта, куртка.

*gémi = корабель; ґемія.
*gérej = титул кримских ханів; (Селим-ґерай).
*laden (пер.) = ладан.
*lakérda = лакерда = eingesalzener Thunfisch.
*lakšé, лапша = Nudeln = клюски.
*lavut, лавута = Laute.
*léjlek = бузьок; лилик.
*lélla = пані; леліка.
*lẹvénd (перс.) = вояк-охотник на турецких ґалярах, волоцюга; левенець, леґинь і ледінь.
*liman, iliman = пристань, порт; лиман.
*lülé, lula (перс.) = файка; люлька.

*mah'rama = хусточка до носа; бахрама = шовкова материя.
maχaridž (ар.) = видатки; могорич.
*maχzan, maχzén, magaza (ар.) = магазин, гамазия.
*mamaljuga = мамалиґа = Kukuruzbrei; малай, мелай.
mamluk, memluk (ар.) = невільник; мамелюк.
*mangẹr = малий мідяний гріш; манґер.
*masad = камінь до остреня; мусат.
masχara, maskara (ар.) = наруга; кпини; машкара.
*mašlak = напій одурюючий; маслак = трутка на риби; напухлий мускул.
*mavi = голубий; пава розмависта = etwa „himmelblaues Pfauenweibchen“.
méjdan, midan (ар.) = отверте місце; майдан.
*mérak = пристрасть; мерявий = упрямий (в Угорщ.).
*mérmér, мармор, мрамор.
*mest, рід обувя; мешти.
*mẹχladẹz, mẹknatẹs, mẹgnatis, маґнет.
*minarét, ménarét (ар.) мінарет, вежа.
*mosẹl = місто Мосуль; мушлин, мусулбас.
*müfti = суддя; муфтий.
*müséllés = вино; мусулець, мусулес = горівка з медом.
müsülman (ар.) бісурман, бусурман.
*müzevvir = обманець; бузовір, бусовір = єретик.

*namat, namét, намет = шатро.
*néft, nift, naft (пер.) нафта.
néné = мати; неня; нанашко = хрестний батько.
*nogaj (півн.-тур.) Ногаєць = Татарин; нагайка = tatarische Peitsche.
*odalẹk = одна з 50—60 наложниць султана, перша по 7 кадинах; одаліска від рум. odaliskẹ.

ogul = син, дитя; oglan, улан; в рос. угланъ = хлопець.
oka = турецкий фунт; око = 3 фунти.
*ordu, urdu, ordę, orda = табор; орда.
*orta = середина; орта, (стадо, товпа).
*otar (пів.-тур.) = стайня; отара = череда.
*ortak, ortaklęk = товариш; артеля (чумаків).
*örtü = накривало; орътма в Сл. о п. Игор.

*padaš (пер.) = товариш; пайташ; padaš, paš (старопольс.).
*padišah, padšah (пер.) = король, цїсар; падишах.
paj = часть; пай, пайка, паювати.
**pala = короткий меч; палашувати = клаяти без вимірюваня, на всї боки.
palanga, паланка, загорода.
pambuk, бавовна; бумага.
*pandura = ґїтара; бандура.
*papuš = пантофель; папучі; папушка тютюну.
parča, barča (перс.) = кусень; парча = материя шовкова.
*paša, баша, паша.
*pehn, pahan at = широкий; бахматий.
*pirindž мосяж; бронз.
porsuk, borsuk; борсук.
*postal = пантофель; постоли.
*pulad = сталь, вістрє; булат.

rah'man (араб.) = милосерний; на рахманьский Великдень ad Calendas Graecas.
*raχt = Pferdegeschirz; ред (на конї).
rakę, ęrakę, arak = піт; горівка; (г)арак.
*rif, irif = локоть; риф, ряф (в Угор.).
ruba, uruba = одїж; рубашка.

*saban, sapan = плуг; сапати (рілю).
sagdak, sajdak (півн.-тур.) = сайдак, сагайдак.
*sagmak = доїти; сагмал = череда без цапів.
*sah'n, sah'an (ар.) миска; саган, саґан = котел, великий горщок.
*saχtian = сафіян, сапян, (сапянцї).
*šajgak = антильопа, дика коза; сайга, сайгак, сугак.
*sakka, сака = бочка.
*sakma = стежка; сакма = вузка дорога.
salaš, saladž = хата, шатро; салаш.
*samuar (татар.) = Theemaschine; самовар.
*san = поважанє; санъ (старорус.) = гїдність; шаноба, шанувати, пошана.

*sandžak = списа з кіньским хвостом; санджак = хоругов; намісництво, намісник.
*sare = жовтий; sarran = коник польний; сарана, саранча.
*sépét (пер.) = кіш; сепета = комора, сховок.
*sérafa (пер.) = сьвяточне убранє; сарафан.
**sérbénd (пер.) = Kopfbund, серпанок = воалька.
*sęrga (пів-тур.) = Ohrring; сережка, серіжка.
serai, sera (пер.) = палата; серай.
*soffa, sofa (ар.) софа.
*sousar (пів.-тур.) = Zieselmaus; суслик.
*spaka = пес; собака.
*sukman, sokman = рід пантофлїв; сукмана.
sürna, zurna = сурма.
*šabaš місто šadbaš (пер.) = добре! красно!; шабаш = досить!
šabka = капелюх; шапка.
*šah, (šeh mat, šah mat) шах, (шахи).
šajka = човен; чайка.
*šal (пер.) Shawl; шаль.
*šatęr = flink; шаткий = меткий.
šejtan (ар.) шайтан; сотона.
šékér (пер.) цукор, сахар.
šelvar, šalvar, шаравари.
*šęręn (пів.-тур.), шурин.
*širdag, šęrdag (пів.-тур.) = сердак.
*šiš = рожен; шашлик; šęšlęk (пів.-тур.) = мясо на рожнї печене.
*šüphé, šifé = непевність, сумнїв; шупс = мисль, шупити = змислити.

tabar, tébér, tébr, tavar (пер.) = топір, топірець.
tabor, tabur = християньский табор (в супротивности до ordu); табор.
tabun, табун (диких коней).
*tagan (пів.-тур.) = тагани.
*taifé = громада; тафа = громадка рибаків.
talan = добич; талан; безталанний.
talika, talęka, телїга, віз на чотирох колах.
tambur = інструмент музичний; тамбур = добош, довбуш.
*tamęzlęk, домаз = zu Hause gemästeter Ochse.
*tapčan, тапчан = Schlafbank.
*taręntas (пів.-тур.) тарантас, тарадайка.
*tarχun (пер.) Dragun, Bertram, тургун.
*tasma = Binde, тасьма.
*tatar = Татарин; гонець; Татарин; татарка = гречка.

*taulga, tabulga = таволга = Art Baum, spiraea.
*tedzrév = Fasan; тетерев, тетервак, тетерець, тетерюк.
*terazu = вага; терези (у чумаків).
*térdžüman = товмач; драгоман.
*tiftik = тонка вовна; тифтик = Art Wollstoff.
*tilmadž, tilamadž, dilmadž = товмач.
*tombaz = човно; дубас.
torba = міх; торба.
tovar = скот домашний; товар Hornvieh; товар = Waare. (пор. tümar = Rolle Papier.
*tulumbaz = той, що в бубен бє; талимбаси.
*tulb = Art Hauskleid; тулуб, тулуп, толуб = Schafpelz.
*tulum = Schlauch; тлумок, тлумак, тломок.
tuman, duman = мрака; туман.
*tustagan = чарка, пугар; стакан.
*tuz = Salz; тузлук = Salzlake.
*tülbénd = турбан; тулпан.
tütün, tütündžü = дим, тютюн; тютюн.

*ubęr (пів.-тур.) = чарівниця; опир, впир.
*učkur = Hosenband; очкур.
*uklaj (пів.-тур.) дика качка; оклїя, оклїй, aspius lucidus.
*uleifé, uléfé = платня; лефа = підкупство.
ulus pig, племя, табор; улус = табор.
*urkuš (пів.-тур.) = просо, ячмінь; оркиш.
*üzüm = виноград; озюм = овоч один, родзинка.

*vam, avam = довг; вам (угор.).
*vataha = громада, товариство; ватага.
vattas = пастух; ватаг, ватажко = старший пастух; провідник розбійників.
*vézir = везир.

*za'féran, zafran = шафран.
*zijan = шкода; із'ян.
*zis (пер.) = сторона, бік; зиз, зизоватий.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В АРЕШТЇ.

(5 квітня — 23 червня р. 1847)

(критико-біографичний нарис)

Написав **О. Я. Кониський.**

Мало, майже нічого, не лишив нам Шевченко в своїх листах і в Записках про отсї сїмдесят і девять день свого віку, що так-несподївано і такою вагою упали на єго житє і так жорстко розбили усї надїї єго і знївечили усе останяе житє єго. Де-не-де по Записках та по кількох листах поети пробєть ся часом кільки слів про ті тяжкі 79 день; але пробєть ся і зникне! читаєш і чуєш, що поетові не легко було згадувати ті днї; а забути про їх не можна було...

З приятелїв і товаришів Тарасових, що з того-ж самого приводу опинили ся в арештї, а потім і на засланню, — ніхто не лишив нам докладних споминок з усїма подробицями про сю справу. Тільки Кулїш та Костомаров по троху згадали про неї: але-ж Кулїш в „Хуторній поезиї" мало споминає про Шевченка в арештї. Причина тому очевидна: сидїли вони в арештї хоч і під одним дахом, да не в однїй хатї!

Костомаров лишив дві автобіографиі: одну з них надруковано в книжцї „Литературное Наслѣдіе". Книжку видано без попередної цензури, а проте цїлком пропущено IV главу автобіографиї, де саме і була річ про арешт і засланнє Костомарова і товаришів єго. З другої автобіографиї нашого історика, що надруковано в „Русскій Мысли", те-ж де-що повикидано, та про Шевченка й тут не багацько.

Найважнїйший материял за для житєписи Шевченка під час перебування єго в арештї становлять урядові процеси a) про самого Шевченка і b) про Кирило-Методіївське брацтво. — Обидва вони досї не оголошені і лежать в архиві колишнього „III отдѣленія". З сего материялу досї оголошено (Русск. Архивъ 1892 N 7) тільки „докладъ" грапа Орлова — тодїшнього шефа жандарів российских і голови, „трейтеотдїленської" юстициї та конфирмация царя Миколи I.

Памятаю я, що з початку р. 80 — київський материял архивний про арештованнє Костомарова, Шевченка і ин. був в руках одного нашого письменника: до єго вдавав ся я з листом 20/8 червня р. 1894, просячи поділити ся зі мною тими звістками з того материялу, які він має, принаймні сказати хоча: до кого і коли саме студент Олексій Петров подав свій донос і чи згадав він в доносї Шевченка? На превеликий жаль наш шановний письменник не пошанував мого питання хоч би тобі єдиним словом відповіді... Не получити того мого листа єму не можна було...

Професорові Московського унїверситету Миколї Стороженкові поталанило переглянути в архиві 3-го отдїл. обидва слїдчі процеси. Де-які звістки з них він подав в „Кієв. Старинї", але ті звістки занадто убогі, короткі. Треба сподївати ся, що Вп. Стороженко перегодом пощедрійшає; а доки що, без тих звісток, що можна добути з київського і петербурського архивів, — в житєпису Шевченковому сьвітять великі прогалини і заповнити їх хоч по троху можна тільки анальоґією; вгадуючи те, що діяло ся з Шевченком з того, що діяло ся з Кулїшем та з Костомаровом. Але-ж анальоґія не те що факт! та нема що робити.

Нехай той, що йтиме за мною, — заповнить прогалини фактами і полагодить мої помилки в анальоґії.

I.

Арештованю Шевченка, Костомарова, Гулака і иньч. спричинив ся своїм доносом студент Київського унїверситету Олексій Петров — людина, здаєть ся, убога материяльно і — певна річ — великий злидар моральний. Батько його був якимсь урядником. Мати його, вдовіючи, жила з пенсиї — 100 руб., що давав їй уряд за службу її чоловіка. Кватирував сей студент опостїнь з Гулаком. А в Гулаковій кватері, як ми се вже відаємо з глави попередної нашого нарису[1]), вперше було висловлено про потребу організовати те товариство, що стало потім звати ся „Кирило-Методіївським Брацтвом". Організатор товариства Костомаров признаєть ся, що ідеєю товариства він переняв ся до фанатизма і простав її скрізь, де можна було. Простали її і иньчі товариші, і між ними більш за всїх Дмитро Пильчиков[2]). У Пильчикова — була добра осьвіта історична і хист поводити ся з молодими людьми. Нарештї ще горнула і вабила до його молодїж — його честна і проста вдача; жвавість і вмілість говорити промовисто. Тим то і вплив Пильчикова на молодїж був великий.

---

[1]) Друкованій в „Зорі" за сей (1895) рік.

[2]) Помер у Харкові р. 1893 жовтня в 5 день.

Товариство зростало не тільки в Київі, але й по за Київом. — На Різдвяні сьвята р. 1846 з'їхали ся до Київа заміські братчики і у вечері на перший день Різдва зібрали ся „колядовати" до Гулака. Розмова переважно йшла про сподівану славянську спілку. Куліш і Савич тоді саме збирали ся в дорогу за кордон в землї славянські. Савич того тільки і їхав за границю, що-б між славянами простати ідеї товариства. Звістно, в такій розмові не можна-ж було не зачепити і минулого і сучасного незвичайного тяжкого побуту України, де народня маса була зневолена і зрабована. Бесїду, певна річ, бадьорили оповідання Костомарова про подїї підчас Хмельничини. Костомаров тодї саме працював коло тієї епохи.

Балакали щиро, жваво, голосно. Шевченко, своїм звичаєм, висловлював свої думки енергично, не вважаючи нї крихти на те, що вони були, як кажуть, не цензурні. Чи був між братчиками на тій „колядцї" студент Петров, чи нї, — сего запевне досї не відомо. Можна гадати, що був; бо шеф жандарів грап Орлов в своєму „докладї" з першого слова каже, що „Петров, кватеруючи опостїнь з Гулаком і довідавшись, що у Гулака збірають ся приятелї і міркують про справи державні, був таким метким, що спізнав ся з Гулаком, вдав з себе прихильника єго думок і придбав собі у єго такого довіря, що той розповів єму про істноване товариства Св. Кирила і Методия і приймав на зібрання товариства". Коли-ж на „колядцї" Петрова й не було, то, певна річ, був він за стїною у Гулака і чув все, що балакали братчики; та з того й спорудивв свій донос.

З братчиків, очевидячки, нїкому і в голову не впала думка, що коли не посеред їх, дак опостїнь з ними сидить Юда: і вони балакали собі сьміливо і щиро. А зараз по сьвятах вони пороз'їздили ся: Савич рушив за кордон; Куліш з Білозерським в Борзенщину; Куліш брав ся тодї з сестрою Білозерського і побравшись — Куліш рушив з жінкою за кордон, а Білозерський хотів провести їх до Варшави. Гулак поїхав до Петербургу; Навроцький — до Полтави; а Шевченко подав ся на Черниговщину. Костомаров тим часом посватав ся до своєї учениці Галини Крагелської: думка у їх була справити вінчаннє і весїллє зараз після великодних сьвят (Великдень р. 1847 був 23 березїля).

Коли більшість братчиків пороз'їздила ся з Київа, Петров, мабуть і почав мірковати собі, що далї з доносом гаяти ся не можна, не яково. Він і взяв ся до своєї справи. Думкою своєю подати донос — Петров, мабуть, перш за всїх подїлив ся з помічником куратора київської шкільної округи, з Михайлом Володимировичем Юзефовичем. — Куліш таки просто каже, що Петров, „маючи в руках де-які ознаки потайного

товариства полїтичного,- подав їх Михайлу Юзефовичові"[1]). — Кулїшеві в сему разї треба дати повної віри: вони приятелювали, доки Кулїш не перебрав ся з Київа до Петербурга; тай потім, вже вернувшись з заслання, Кулїш не цурав ся Юзефовича. Памятаю я р. 1876 вже, коли Кулїш заходив ся був видавати у Київі „Журналъ П. А. Кулиша“, дак сам казав минї, що заходив до Юзефовича добувати протекциї. Кулїш признав, що зазнав від Юзефовича великого добродїйства. Вже-ж певна річ, що не кинув би він на свого приятеля і добродїя таким гидким брудом, коли-б то не була щира правда. Але-ж Юзефович не прийняв від Петрова доносу, бо не можна, не зручно було, не личило єму приймати єго і не личило знов виступати явним керманичем Петрова в сїй справі. Який би там не був Юзефович, але-ж він був приятелем і Костомарова, був потроху і начальником єго — яко професора унїверситету; і тямив Юзефович, що не личить єму явно кермовати справою доноса на своїх приятелїв, та ще таких, що з ними приятелює і губернатор київський Фундуклїй і князї Репнїни, кревняки мінїстра осьвіти графа Уварова і иньчі значні люди. Нарештї й з боку урядового не можна було Юзефовичові явно приняти донос Петрова, бо і в Юзефовича був свій безпосередний начальник єнорал Траскин. Таким чином і зручнїйш і користнїйш було Михайлу Юзефовичові стати нїби узбіч і потайно кермовати рукою Петрова; тодї можна і далї поспріяти пагубі своїх приятелїв; вони, певна річ, вважаючи єго за щирого приятеля, довірять ся єму, а він, як се і стало ся з Костомаровим, видасть їх.

Звістно, можна-б було потайно справити Петрова на стежку найпростійшу — до жандарів, але-ж в такому разї не було-б жадної заслуги Юзефовича перед начальством. Навпаки, начальство тодї бачило-б очевидний недогляд Юзефовича за унїверситетом!... Юзефович найблизший доглядник „благонамѣренности“ унїверситету, а в унїверситетї тому професор, та ще й приятель єго органїзовав з студентів потайне товариство!... Та за такий-б недогляд і Юзефовичові і Траскину випала-б страшенна догана.

Таким чином простий інтерес вимагав, що-б Юзефович порадив Петрову подати донос Траскину. В сему разї — знати буде, як на долонї — заслугу Юзефовича; доказ єго пильного догляду за унїверситетом!... Петров — стає доказом доброго, „благонамѣреннаго“ впливу Юзефовича на молодїж!... Під єго крилом зростають такі годованцї, що скоро спостережуть що „неблагонамѣренное“ за товаришами, — зараз пильнують викоренити те „зїлля“.

---

[1]) Хуторн. Поезия 28.

Так Петров і зробив! Він подав донос Траскину. Коли не помиляю ся (а здаєть ся — що ні!), донос свій Петров подав 28 лютого і завів до його між иньчими і Шевченка.

В сему запевняє мене ще й те, що Київська комисия археоґр., де Шевченко був співробітником, 1-го березіля зробила постанову і приради́ла викинути Шевченка з комисиї за те, що він „безъ всякого согласія (згоди) комисіи отлучился изъ Кіева"[1]). Сю постанову підписали: президент комисиї Писарев і професори університету Чеховський, Ставровський, Селїн і Іванїшов.

З другого джерела чув я, що донос Петрова прийшов до Траскина 8 березїля, а 9 він був у него на опитї і затвердив свій донос. Коли так, дак тодї ще певнійш те, що комисия зробила свою постанову після доносу, як кажуть „заднимъ числомъ", а тільки датовала її 1-го березїля. Я гадаю, що дїло з сїєю постановою було так: Траскин, одержавши 28 лютого донос Петрова, зараз же подїлив ся ним з Писаревим, що був тодї, яко керманич канцеляриї єнорал-губернатора Бибикова, великою силою в усїх справах адмінїстрацийних. Писареву не до смаку було, що донос чепляє того самого Шевченка, що служить співробітником в тій коммісиї, де він, Писарев, головою. От він і заходив ся зараз же написати ту постанову, не кажуючи нікому, яка властиво причина спонукає до того; а казав за мотив взяти, чисто формальну і нікчемну причину, що Шевченко виїхав з Київа без згоди коммісиї. Таким чином коммісиї не можна було зробити дорікання і нагани за недогляд. Сего тільки й треба було Писареву.

Д. Орест Левицький[2]), не відаю з якої речи, взяв ся обороняти коммісию, доводячи, що постанова коммісиї про Шевченка не тільки датована 1-го березїля, а й дійсне зроблена в той день. Певних доказів на те — д. Левицький не дав; а, здаєть ся, єму не трудно-б було дати: єму легко можна-б було взяти з архиву єнорал-губернатора певну звістку про те, якого саме дня Петров подав свій донос. Але в усякому разї — оборона д. Левицьким марна праця! вага сїєї постанови не в датї, а в мотиві, а останнїй не перемінить ся через те єдине — чи правдиво чи не правдиво визначена дата постанови!

II.

Після доносу Петрова минув трохи чи не цїлий місяць: нїкого з братчиків не займали у Київі. З сего не можна не гадати, що в доносї Петрова не було таких певних фактів, що-б зараз накинути ся на людей

[1]) Кіев. Ст. 1882 кн. 3 стор. 608.
[2]) Кіев. Стар. 1894, кн. 2.

з ревізиями та з арештами. Треба, значить, було потайно якось перевірити той донос і роздобути ся на факти. Треба гадати, що київська адмінїстрация і пильновала коло сего.

Тим часом Бибиков про донос Петрова подав звістку до „III отдѣленія“. Останне одержало сю звістку 17 березїля. Уважаючи, що тодї нї телеграфа, нї залїзницї з Київа не було, можна без помилки гадати, що Бибиков послав свою звістку до столицї не пізнїйш як 10 або 11 березїля. „Трете отдѣленіе“, того-ж дня зробило ревізию у Гулака і полонило єго папери і єго самого. — Роздивившись єго папери, воно вирядило наказ до Київа зробити ревізию, арештовати і вирядити під вартою до Петербургу Костомарова, Шевченка і иньчих. Приказ сей получено у Київі не ранїш 26 марта, і тільки після того дня київська адмінїстрация видала від себе накази справити ревізиї і арешти.

Ми не маємо певних подробиць про те, як поводили ся у Київі з арештованим Шевченком, тим то подамо подробицї про Костомарова, а з них вже можна собі гадати, як поводили ся і з Шевченком. Але на сам перед треба сказати про ті остереження, які по словам декого з біографів Шевченка зроблені були єму.

У д. Чалого[1]) є звістка, що раз якось Шевченко, перебуваючи в Лубнях в одному веселому товаристві, перечитав кільки своїх нецензурних творів і між ними „одну сатиру“, тоб то „Сон“. Про се довідав ся лубенськийісправник, зараз же послав донос, Шевченка велено арештовати, і десь — хто єго знає — де саме! „на поромі трапив ся один офицер — гусарин, кревняк подруги кн. Репнїної, — грапинї Дунїн-Борковської, великої поклонницї Шевченкової музи; гадаючи, що в пакунку у поети є нецензурні твори, гусарин той хотів пхнути пакунок у воду, але Шевченко не дав того зробити. Тодї гусарин давав агенту полїциї значні гроші за те, щоб знївечити де-що з нецензурних творів поети; але той не згодив ся, мабуть через те, що при ревізиї були сьвідки і могли донести про те начальству“.

На мою думку — се така байка, що кожному зразу бє в вічи, яко вигадка. Тай не можна її припасовати до жадного часу. Шевченко, як відаємо вже, останнїм разом був у Лубнах в лютому 1846. З того часу до арешту його минуло більш року. Не вже-ж можна гадати, що-б адмінїстрация, одержавши донос лубенського ісправника, більш нїж рік мовчала собі і не займала Шевченка?

Шевченка, як вже знаємо, арештовано у Київі, коли він 4 чи 5 квітня р. 1847 вертав з Седнева: правда — арештовано єго зараз — скоро пором пристав до берега; але ревізиї єго пакунків не було на

[1]) Стор. 62.

поромі і не могло бути. Поліцейський агент тільки сочив єго, значить і не відав, що там є у єго в пакунку, як само Шевченко не відав, що на поромі сочить єго поліция. Річ очевидна, що ні про заходи гусарина, ні про підкуп агента поліциї — не може бути й речи.

Ще більш непевна і нікчемна друга звістка д. Чалого, що ніби то „коли розійшла ся по Полтавщині чутка, що Шевченка велено арештовати, дак чимало де-хто з панів, поклонників поети, вельми були стревожені, а якийсь Р—в (?), що жив биля Яготина, хотів вивезти Шевченка за кордон, ніби свою слугу, і на те їздив шукати єго по панах і приїздив до Репніних.

Що київська адміністрация держала у великій тайні донос Петрова, тим паче приказ арештовати Шевченка — дак про се не варто й говорити, значить — чутці про се й не можна було розповсюдитись з Київа по Полтавщині. Коли у самому Київі про неї ніхто з людей приватних не відав і навіть Костомарова до самого дня арешту ніхто не остеріг, так тим паче годї няти віри усяким осторогам про Шевченка. Певна річ, що про арештованнє єго чутка кружала скрізь, але тоді лишень, коли він був вже в лабетах. Остерегти Шевченка, коли-б хто з його приятелів і хотів того, так зробити се можна було хиба тільки після 28 березіля, себто після арештовання вже Костомарова; але-ж арешт останного відбув ся саме на великодному тиждні: можна без помилки гадати, що тоді саме не було в Київі молодих приятелів Шевченка; вони, запевне, повиїздили на великодні вакациї на села. Коли-ж вони повертали до Київа, дак і самих їх — зараз арештовано. Головна річ в тому, що у Київі ніхто й не знав — де тоді саме перебував Шевченко і де його шукати.

Непевними здають ся минї і звістки, подані Білозерським[1]) про осторогу Шевченка. Білозерський повідав нам, що коли Шевченко останним разом виїздив з Седнева, так Андрій Лизогуб — благав його не брати з собою паперів, а лишити їх у Седневі. Шевченко-б не послухав ся і коли він під Київом переправив ся через Дніпро на поромі, так спостеріг, що на поромі є поліция і стежить його. Тоді якийсь офицер С—а хотів би то скинути Шевченків пакунок у воду, але Тарас недав, говорячи „не треба! нехай беруть". Коли-ж Шевченко і С—а вийшли з порома на берег, обох їх арештовано. — А в Борзні чув би то Білозерський (невідомо від кого), що Шевченко сам кинув у Дніпро пакунок[2]).

Вигадка отсїх звісток — очевидна; пізнійш побачимо, що пакунок

---

[1]) Кіев. Ст. 1882 кн. IX.

[2]) ibidem.

Шевченка арештовано разом з ним. А коли Андрій Лизогуб і прохав Шевченка не брати своїх творів з Седнева, так певна річ, не тому, що сподївав ся ревізиї у єго, бо інакше Шевченко не повіз би з собою таких річей як „Кавказ“, або „Сон“. Не дитина-ж він був, що-б став нехтовати осторогою і бахвалити ся на поромі, говорячи: „нехай беруть“.

Одно слово: усї звістки про осторогу Шевченка — здають ся минї вигадкою, які звичайно в такому разї дуже щедро сїють і вороги й не вороги. Жадної остороги не було і не могло бути. Можливою вона була-б тільки тодї, коли-б була завчасу дійшла до Костомарова та осторога, яку хотїв би то зробити єму губернатор Фундуклій.

Тодї як прийшов з Петербурга до Київа наказ арештовати Костомарова і иньч., у Київі не було єнорал-губернатора Бибикова: тим то справою мусїв орудовати губернатор Фундуклій. Ревізиї і арешти тодї справляла полїция серед ночи. Може й справдї Фундуклій, видавши зранку накази про арештованє Костомарова і знаючи, що справа ся станеть ся у ночі лишень, натякнув де-кому про те з людий стороннїх і сподївав ся, що вони за цїлий день встигнуть остерегти Костомарова, а він улаштуєть ся, як лїпше приняти небажаних гостий серед ночи.

Не так стало ся!

Можна не змагати ся проти думки Костомарова, що Фундуклій в пятницю ранком 28 березїля прохав Михайла Юзефовича побачити ся з Костомаровим і переказати єму, щоб прийшов до Фундуклія і тодї-б то, з ока на око, він може-б і остеріг Костомарова. Привод покликати Костомарова був у Фундуклія добрий. Перед тим ще він дав Костомарову переглянути свою працю „Описаніе Кіева“. Юзефович і заходив до Костомарова, але не заставши єго в господї, тим і вдовольнив ся. Тут не можна менї не зробити питання: чому Юзефович не доложив рук, щоб безпремінно справити бажанє Фундуклія, чи тому, що справдї не знав-невідав, що тієї ночи буде у Костомарова ревізия, чи, хоч і знав, та не хотїв або не відважив ся натякати?

Небіжчик Дмитро Пильчиков висловлював менї свою певність, що Юзефович добре відав, на що Фундуклій кличе Костомарова, але не хотїв, хоч би манівцями, натякнути Костомарову. „Юзефович, казав менї Пильчиков, тямив, що коли Костомаров довідаєть ся про неминучу у єго ревізию, так зараз переховає де небудь або попалить свої папери, що доводять істнованє потайного товариства полїтичного, і тодї донос Петрова стане брехнею. Коли-ж вийде на впаки, так тодї Юзефович перед сторонніми людьми — знаємими Костомарова виноватитиме останнього, що не послухав ся і не пішов зараз же до Фундуклія“.

Таку думку можна справдї виводити з поводження Юзефовича перед самою ревізию і зараз після неї. Опріч того — єсть і певні факти

що доводять нам, що Юзефович, зайшовши до Костомарова ранком 28 березіля, запевне знав, що тієї ночи буде у Костомарова ревізия. Справити ту ревізию можна було не інакше як в притомности заступника тої інституциї, де Костомаров був на службі, себ то міністерства осьвіти. Таким чином губернатор Фундуклій, визначивши час ревізиї і арештовання Костомарова, повинен був заздалегідь написати до куратора Київської округи, щоб він на той саме час випрядив свого заступника. Юзефовичови, яко помічникови куратора, не можно-ж було про се не відати. Треба додати, як побачимо низше, що Юзефович остеріг таки Костомарова, але коли вже??... остеріг зраховавши добре, що з тієї осторого Костомарову жадної користи вже бути не може, а єму Юзефовичу — поталанить вислужити ся перед своїм начальством і ціною пагуби Костомарова придбати собі новий доказ повної „благонамѣренности" і... підступства.

Костомаров, у вечері вже почувши, що заходив Юзефович і казав, що Фундуклій кличе єго до себе, гадав собі, що кличе на те, аби порадити ся з ним про „Описаніе Кіева". Сієї праці він тоді ще не встиг перечитати, через що байдуже було єму про Фундуклія; тим паче, що за два дні у єго мусіло бути вінчання і весілля з Крагельською, і натурально, він був заклопотаний сією справою. Не до „Описанїя Київа" було єму!

Небавом після провідання Юзефовича прислала до Костомарова п. Заліська (в училищі її Костомаров учителював), просячи, що-б він зараз же прийшов до неї. Гадають, що Фундуклій, не сподіваючись може на Юзефовича, подав звістку Заліській, щоб вона остерегла Костомарова. На лихо собі і Україні, Микола Йванович і тут загаяв ся і пішов до Заліської вже в вечері: не заставши її в господї, не схотів дожидати ся, доки вона вернеть ся, бо й на думку єму не впадало, на що кликала єго Заліська!...

Безпечний і огорнений сподіваним шлюбом вернув ся він до господи і раював з старою ненею!... Аж ось о годині одинадцятій у ночі прибігає до єго Юзефович і каже: — „На вас донос зроблено! у вас буде ревізия. Коли що маєте небезпечного — зараз усе знівечіть".

Костомаров з'умив ся! швидче витяг статут товариства і хотів єго нівечити. Юзефович ментом вирвав у його з рук ті папери і промовивши: „нехай вони будуть у мене", побіг з хати. За кілька хвилин після сего в кватеру до Костомарова прийшли: губернатор Фундуклій, куратор Траскин, жандарський єнорал Білоусов і поліцийместер Голяшкин з своїми урядниками, зробили ревізию, забрали Костомарова і повели до Фундуклія.

Фундуклїй покликав єго до свого кабинету, дав йому цигару, потім сам вийшов з кабинету, а єго там замкнув. Під замком сидів Костомаров, аж доки не приїхали: голова канцеляриї єнорал-губернатора Писарев і коменданта Київської фортеци єнорал Пинхоржевський. Тодї покликали Костомарова в залу.

Писарев взяв єго на опит.

— Гулака ви знаєте? спитав він у його.

— Знаю! відповів Микола Йванович;

— А які у вас з ним стосунки?

— „Дуже добрі, приятельскі".

— „А про те він подав на вас донос III оддїленїю і додав при доносї ваш рукопис, статут товариства: ось і список з його. Чи можете ви дати слово чести, що не відаєте про сей рукопис?" Костомаров о стільки знав Гулака, що був певен, що Гулак не може зробити доноса; знав, що оригинал статуту не в Гулака, а в „надежних" руках Юзефовича; тим то, не вагаючись відповів:

— „Можу!"

— „А гляньте-ж, що отсе таке?" З сим словом Писарев показав єму писаний власною рукою єго, Костомарова, той самий статут, що взяв у його Юзефович на схованку, говорячи: „не бі755йтесь".

Немов громовина та приголомшив Костомарова навіки несподїваний зрадливий вчинок Михайла Юзефовича! Костомаров зблїд, затремтів, не встояв на ногах і впав на столець!...[1])

Пiсля опиту Фундуклїй хотів посадити Костомарова в фортецу, доки вирядять його до Петербурга; але-ж Пинхоржевський нї за що на те не пристав і от унїверситетського професора закинули в арештанську темну хату, чи як її звичайно називають — „кутузку" при полїциї, де перебувають арештовані волоцюги, пяницї, дрібні злодії і взагалї ледаща з вуличного простонароддя. — „Кутузка" — звичайна річ — гидше за всякий сьмітник! се кубло бруду, блощиць, всякої нечести і сморoду. — Начальник тієї „кутузки", одержавши серед ночи такого „гостя", як професор, засоромив ся і зглянувшись над Костомаровим, прислав йому в „кутузку" чисту постїль.

Другого дня приїхав туди ранком полїциймейстер Голяшкин і позволив собі нечуваним робом глумити ся з арештованого Костомарова! — „Сегодня, каже він, здаєть ся, було призначене ваше весїлє? Мабуть вам отут не так приємно перебувати, як би перебували в господї з молодою жінкою..." та з сім словом повернув ся і швидче пішов геть.

---

[1]) Рус. Мысль, 1885. Май.

У вечері того-ж дня (29 березіля) „квартальний надзиратель“ (урядник з поліциї) і два жандари повезли Костомарова до Петербурга. Проїхавши кільки миль за Київ, Костомаров зустрів студентів Андрущенка і Андрузського, що вертали ся з вакаций до Київа, розповів про свою пригоду і дав Андрузському гроші, щоб вирядив кого будь остерегти Шевченка і Марковича. Але годї було Андрузському се справити: бо скоро він приїхав до Київа його полонили і вирядили до Петербурга.

Всї отсї подробицї з житя Костомарова я подаю через те, що таких подробиць з житя Шевченка ми не маємо і вже нїколи їх не добудемо.

А з того, як при арештї поводили ся з професором, ми можемо гадати, як поводили ся з художником з крепаків!...

Тодї, коли арештовано Костомарова, Шевченко, як відомо вже, перебував у Седневі і вернув ся до Київа 4 або 5 квітня і єго з порома поліция повезла до губернатора Фундуклїя.

III.

Шевченко був виголений, на йому був фрак і взагалї він був одягнений, наче зібрав ся до кого з першою визитою. Фундуклїй був добре знаємий з Шевченком: він здивовав ся, побачивши, що він з дороги а в такому парадному убранню і спитав його:

— Чого се ви, Тарасе Григоровичу! так прибрали ся?

— „Та бачте, відповів Тарас: я поспішав до Костомарова на вінчання; він запросив мене боярином, так я ото, заким у Броварах минї перепрягали коний, поголив ся і причепурив ся; гадав, щоб з воза просто до молодого“.

— „Еге! каже Фундуклїй: коли так — дак куди жених, туди й бояри“[1]).

Шевченка і єго пакунок потрусили. З пакунку забрали у його листи до єго, що писали Квітка, Кулїш, Репнїна і иньчі; взяли вірши Чужбинського і Андрузського і чимало єго власних віршів, між ними і такі, що й досї не були ще друковані, як от поема „Осика“, датована 7 березіля 1847 у Седневі. Забрали портфель з малюнками. Все те і тепер гниє в архиві колишнього „III отдѣленія“ — при „дѣлѣ о свободномъ художнику Шевченкѣ“; а „дѣло“ те займає два великих томи і є в йому чимало дорогого материялу житеписного.

Від Фундуклїя Шевченка повезли і закинули в „кутузку“. Коли саме вивезли єго з Київа, нема певної звістки. Але „квартальний надзи-

[1]) Руск. Мысль 1885, Май.

ратель“ Гришков привіз його до Петербурга і віддав під квиток в „3 отдѣленіе“ 17 квітня, саме в день торжественний... в день нарожденя тодїшнього престолонаступника — потім царя Олександра II. — Не може бути, щоб Гришков так довго — 12 днїв — віз Шевченка: таких „злочинцїв“ у нас возять дуже скоро, везучи день і ніч без спочинку; значить — досить було восьми день, щоб примчати Тараса в Петербург. З сего виходить, що у Київі в „кутузцї“ продержали Шевченка днів 3—4, заким вирядили його в дорогу.

Шевченко[1]) всю дорогу був веселим, безпечним; жартовав, сьміяв ся, сьпівав і поводив ся взагалї так, що на однїй станциї смотритель, записуючи в книжку „подорожную“, мовив, що з виду не можна і вгадати, хто з них арештований, і хто кого везе: чи Шевченко Гришкова, чи навпаки?

В Петербурзї Шевченка закинули в тюрму при 3 отд. Тут вже сидїв дехто з його приятелїв; а иньчих привозили після його. І таким чином до тієї тюрми, опріч Гулака, Костомарова і Шевченка позакидали: Кулїша і Білозерського, арештованих в Варшаві, з закордону привезли Савича, з Полтави — Навроцького, а з Київа Посяду, Андрузського[2]) і Марковича Опанаса. — Всї вони сидїли, звістно, нарізно і до 15 мая не бачили ся в тюрмі. Привезли до Петербурга і видавця — Олексїя Петрова. Опріч арештованих трусили ще офіцерів Ашанїна і Бушена, урядника в Петербурзї Ісловина і студентів у Київі Тулуба і Варадинова[3]).

Перші звістки — які „III отдѣленіе“ добуло з доносу і з самого початку ревізий, налякали жандарів чимало: „справа здавала ся їм занадто важною“. Тим то головним слїдчим став сам голова 3 отдїленія,

---

[1]) Русск. Стар. 1880, Мартъ.

[2]) Посяда помер в листопадї 1894 в місточку Коростишові в Київщинї, де він доживав віку. Юрий Андрузський і Посяда, після процесу були по наказу царя Миколи виряжені в Казань кінчати унїверситет, а потім повернули їх на службу — першого в Петрозаводск, а останнього в Елабугу (Вятскої губ.). Перегодом Андрузського знов закинули в острог на Соловецькому острові. Тут під час нападу англичан на Соловецький монастир в червнї 1854 року Андрузський, випущений на волю з усїма осторожниками, хоробро обороняв монастир. Після нападу настоятель монастиря, наш земляк — родом з Уманщини — архимандрит Олександер Павлович вдав ся до Синоду, просячи Андрузському амнистиї. Одначе і по смерти царя Миколи Андрузський перебував ще в осторозї на острові. Подаючи до нового царя просьбу про амнистию, він між иньчим писав, що він „не змагаючись проти прав монархії і самодержавної влади, думає, що в Імперії всеросийскій і пановане повинно бути всеросийске, а не пановане самих тільки великоросів над усїма останнїми народностями, що входять в склад Росиї.

[3]) Русскій Архивъ, 1892 N 7.

енорал Леонтий Дубельт, під кермою і доглядом шефа жандарів, грапа Орлова. Небавом, одначе, слідчі запевнили ся, що річ не така жахлива, якою вона їм ввижала ся спершу.

Знов таки не маємо певних звісток, як слідчі поводили ся з Шевченком і мусимо знов судити по анальогії і проте подати звістки, як поводили ся з Костомаровим і Кулїшом.

Скоро привезли Костомарова до III отд., зараз жандарський офіцер Шландер роздяг его, забрав його одежу, а єму дав одягти білий халат, який звичайно дають хорим у шпиталях. Через годину знов велїв єму одягти ся в свою одежу і повів в кабинет до грапа Орлова. Сей побалакавши кілька хвилин, звелїв відвести Костомарова в „камеру", себ то в ту тюремну хатку, де сидїв Костомаров, як і всї иньчі его товариші, — самотою.

До 15 мая що дня кликали на опит до Дубельта. Дубельта і Орлова Кулїш[1]) тарактеризує „хлопятами під сивим усом, тільки що лиха московська доля звелїла їм правити дорослими; та ще як правити! без усякого закону". Костомаров називає Дубельта старою лисицею. Але обидва в одно слово запевняють, що на опитах Дубельт поводив ся занадто неввічливо: по грубіяньски гукав, лаяв ся останніми „площадными", уличними словами, тупотїв ногами, загрожував карою на горло[2]). Опріч того уживано усякої спокуси і підступства. При III отд. був таким спокусником колишний учитель В. Г. Білинського, Михайло Максимович Попов: він, приходячи в камери до Гулака і до Костомарова, усякими заходами спокушав і влещував їх давати на опитї такі відповіди, яких бажав Дубельт, що напр. вони хотїли органїзовати тільки наукове товариство, таке щоб поміж Славянами простало православє і зєднанє Славян під рукою імператора росийського.

Що до Шевченка, дак з споминок Костомарова знати, що Дубельт поводив ся з ним геть зневажно і на одному опитї вимовив Костомарову так: „Тай гарне-ж то було те товариство, до якого належав би і Шевченко!"

При таких заходах Дубельта і Попова не диво, що дехто з арештованих плутав ся. Напр. погрози і похвалки карою на горло з одного боку, а з другого обіцянки великої царської ласки за щирость, так вплинули на Василя Білозерського, що він „впавши на вколїшки", „зараз же признав ся в усему і з щирим каянєм повинив ся і росповів усе про товариство".

Слїдчим — очевидна річ — треба було більш за все довести

[1]) Хуторна Поезия 31
[2]) ibidem.

певними доказами, що товариство істновало. Тим то Дубельт через Попова і спокушав Костомарова і Гулака признати, що товариство хоч істнувало, але тільки наукове. А вже яке те товариство було: чи справдї наукове, чи полїтичне, про те розсудила-б вже сама трейтеоддїленська юстиция.

Усї заходи Дубельта і Попова не довели одначе до того, чого вони бажали! Похвалки і спокуси хоч і наробили плутанини, але гірш за всїх і більш за всїх в те павутиння заплутали ся самі слїдчі, та так заморочили ся, що вже й до самого кінця процесу не виплутали ся. Щирої правди нїхто з арештованих їм не сказав. Се сьвідчить нам „доклад" графа Орлова царю Миколї! З плутанини того „докладу" тільки ясне що жорстокість суддїв; а що до слїдства, дак з „докладу" запевне знати тільки те, у кого з арештованих було більш енергії, терпіння, стійкости і сили волї, до кого глибше запала в серце українська ідея, хто міцнїйш переняв ся єю, і хто з них не вважав можливим таїти ся з нею перед своїма інквизіторами. Перше місце займають в сему разї Шевченко і Гулак. Арештованє, утиски, приниження на опитах і всякі иньчі фізичні мордовання не спинили їх великого органїзму морального!

На опитї Шевченко признав ся, що він автор „Сону", „Кавказа" і иньч. — Він говорив слїдчим, що вбачаючи страшенні утиски, гніт крепацтва і неволї на Українї, він певен, що виноват тому лиху не хто більш як не уряд. Він признав ся, що в творах своїх ужив інде гострих виразів проти самодержавя царського, але ужив того „по неразумію". Що-ж до Кирило-Методіївського брацтва, так, говорив Шевченко, він до єго не належав яко братчик.

Усї останні арештовані теж сьвідчили, що Шевченко не належав до товариства. Слїдчі, заплутавши самі себе в павутиннє, гатане їх власними павуками, мусїли поняти віри, що справдї товариство складало ся тільки з трох чоловіка — Гулак, Костомаров да Білозерський, що воно істновало лишень кілька місяців.

Таким чином Орлов з Дубельтом, впевнившись, що Шевченко не належав до товариства, процес єго відокремили, звели повиноватчуванє на грунт чисто лїтературний і на сему вже грунтї повиноватили єго і покарали.

Під увесь час слїдства Шевченко був завждї бадьорим, веселим і спокійним. Перед опитом якийсь жандар — офіцер мовив до єго:

— „Господь милостивий, Тарасе Григоровичу! ви виправдитесь і от — тодї то то залунає ваша муза".

Шевченко на те відповів:

— „Та не який же чорт усїх нас сюди заніс, коли не ся бісова муза".

Справді журити ся і вбивати ся здавало ся нічого. Ніхто, опріч Петрова, не сказав, що Шевченко належав до потайного товариства, навпаки — усі стояли на тому, що він не належав. Петрову, очевидно, слідчі не вельми няли віри: доводи єго часом показували ся чистою брехнею. Напр. він запевняв, що у кожного братчика є на тілї тавро, яке визначає належитость до брацтва. Вже-ж се була-б для слідчих така певна ознака, що братчикам годї-б було не признавати ся. Тим то слідчі кождого з арештованих роздягали гольцем і пильно шукали по всему тілу вигаданого тавра і, звістно, не знаходячи єго, певне, кивали тільки докірливо головами проти видавця Петрова.

Нарештї 15 мая усіх їх приведено в залу і постановлено з ока на око з Петровим. Останній стояв на тому, що таки Шевченко, Костомаров, Гулак і Савич говорили проти царя „дерзкі“ слова, лаяли його.

Звістно, ніхто в тому не признав ся. Дубельт іритовав і постановивши Гулака око на око з Костомаровим і з Білозерським, мовив до єго:

— „От вони признають ся, що ви з ними і з иньч. хотіли таки органїзовати потайне товариство, тільки не полїтичне, а наукове“.

Гулак на те каже Дубельтові:

— „Дайте менї лишити ся з тим, що я й попереду сказав, що сего не було“.

Тут вже не тільки Дубельт, але й грап Орлов розлютив ся і, немов стерявшись, почав кричати і тупотїти ногами, гукаючи всякі похвалки.

Отся сцена тяжко вплинула на рахманну і полохливу вдачу Костомарова: вона його так пригнобила, що коли їх з зали повели назад в камери, так Шевченко мусїв, йдучи по пліч з Костомаровим, розважати єго.

— „Не жури ся Миколо! доведеть ся ще в купі жити“.

Се були останні слова, які промовив тодї до Костомарова Шевченко, після того вони вже не бачили ся більш 10 років і слова ті були віщими словами поети.

Коли слідчі відокремили Шевченка від товариства полїтичного і за ним лишило ся всего „злочинства“ — самі тільки вірші, то вже-ж не можна було йому не гадати, що за вірші великого лиха не буде: нехай, закинуть на кільки місяцїв в тюрму, чи в хурдигу фортеци, тай годї! „висижу своє та на тому й край“, гадав він. Здаєть ся, після 15 мая єго вже не брали на опит.

Сидячи в тюрмі III отд. Тарас 19 Мая побачив у вікно, що блага неня Миколи Йвановича йшла провідати в тюрмі свого дорогого одинчика. Постать і вираз твари Титяни Петровної і всї тюремні обставини викликали з серця поети оден з найлїпших його віршів:

„Весїнне сонечко хövалось
В широких хмарах веснянних.
Гостий зачинених своїх
Холодним чаєм наповали
І часових[1]) переміняли
Синемундірних[2]) часових.
І до дверий на ключ замкнутих,
І до решотки на вікнї
Привик я трохи і минї
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих
Моїх тяжких кровавих слїз,
А їх чимало розлилось
На марне поле... хоч би рута,
А то нїчого не зійшло...
І я згадав своє село:
Кого я там, коли покинув?
І батько, й мати в домовинї...
І серце тяжко запеклось,
Що нїкому мене згадати.
Дивлюсь, аж брате! твоя мати,
Чорнїйша чорної землї,
Іде, з хреста неначе знята...
Молю ся, Господи! молюсь,
Хвалить Тебе не перестану,
Що я нї з ким не подїлю
Мою тюрму, мої кайдани...“

„Правителям імпериї р. 1847, каже Кулїш, здавали ся занадто злочинними Тарасові твори не тільки своїм змістом і ідеями, не тільки тими добутками, до яких може прийти громада, читаючи ті твори, але — головна річ — сама думка, самий тільки замір поети писати такі вірші, як „Сон". Грап Орлов мірковав собі так: „Шевченко повинен до віку носити в своєму серцї благоговійне почуте до царської родини, бо вона викупила його з крепацтва; а він, натомісць, писав мовою українською найбаламутнїйші вірші, та ще й плакав ся в них, що Україна, нїби то, придавлена і тяжко бідує! Він голосить в своїх творах про славу уряду гетьманського, про минулу волю козацтва, або неймовірно по грубяньски

[1]) Часовий — вартовий.
[2]) Жандари российські носять унїформи синьої барви.

виливає покліп і жовчу на царську родину, забуваючи, що вона йому стала добродіями"[1]).

Добродійство отсе досї річ вельми темна: принаймнї сам Шевченко в „Записках" своїх називає єго „дурною байкою" і каже, що „бездушному сатрапові і прибічникові царя (себ те шефу жандарів) привиділо ся, що мене викуплено з крепацтва і виховано коштом царя". Одначе Орлов з Дубельтом, стоячи на такому хисткому грунтї, на грунтї помсти за „невдячність Шевченка за добродійство", шукали иньчих ще мотивів, щоб їми прикрити наготу помсти, і от грап Орлов в „докладї" своєму, скомпонованому — певна річ — Дубельтом і датованому 26 мая, доводить цареви, що „Шевченко між своїма приятелями придбав собі славу знаменитого письменника українського; тим то вірші єго двічи шкодливі і небезпечні. З любленими віршами можна було посїяти ся, а потім і закоренити ся по Українї думцї про нїби бутнє раюваннє України за часів гетьманів; про щастє вернути ся до тих часів і про можливість Українї стати державою окремою. Уважаючи на незвичайно непомірне шанованнє Українцями Шевченка особисто і єго творів, грапові Орлову здавало ся спершу, що Шевченко поміж „Україно-Славянистів" став, коли не активним дїячем, так зброєю, з якої вони гадали користовати ся в своїх замірах; одначе-ж, доводив далї шеф жандарів, заміри ті не були так значними, якими здавали ся вони з першого погляду, і вся справа сьвідчить, що Шевченко до Україно-Славянського товариства не належав, а дїяв собі окремо, під впливом власної попсованности. Отже уважаючи на баламутний дух Шевченкових творів і на те, що грубіянство в них переходить за всякі межі, і треба, каже Орлов, признати Шевченка за одного з важних злочинцїв"[1]).

Вжеж коли злочинець, то треба прибрати про його і відповідну кару. Орлов і Дубельт не шукали такої кари нї в законах статуту карного, нї в кодексї найпростїйшої справедливости, а шукали і знайшли в звичаях з того часу да в особистїй уподобі.

Річ запевне не відома, з чого вони запевнили ся, що природа надїлила Шевченка міцним здоровєм!... але отсе саме стало про них єдиною основою, єдиним грунтом на те, щоб прибрати задля Шевченка таку кару: „завдати єго „рядовим" (звичайним) салдатом до війська окремого оренбурського корпусу з правом вислуги і наказати військовому начальству, щоб воно найпильнїйше стерегло і доглядало, щоб з під Шевченкового пера нї в якому разї не виходило баламутних і пашквильних творів".

Імператор Микола I, пристаючи на таку — о пораду, в конфирмациї

[1]) Русск. Арх. 1892 N 7.

своїй 28 Мая додав: „під найпильнїйший догляд, заборонивши писати і малювати".

Царський присуд висловлено на другий день Шевченкови і його товаришам. Усїх їх велено позасилати по різних великоруських містах, але опріч заслання Гулака засужено на три роки в хурдигу в Шлисельбург; Костомарова на один рік в фортецю і т. д., а видавця Петрова цар велїв записати на службу в III отд. і видати йому на урядову одежу 500; матері-ж єго подвоїти пенсию і замісць 100 карбов. давати 200 річно[1]).

Отакий незвичайно жорстокий присуд Шевченко, як розповів Костомаров, вислухав нестеменно спокійно і мовив, що почуває, що заробив на таку кару і признає справедливость царської волї[2]).

Жадної причини нема не няти віри Костомарову, але не можна гадати, щоб Костомаров вимовив ті слова не інакше, як не іронично. Бо чи тож таки можна брати Шевченкову відповідь за „чисту монету?" Шевченко не сподївав ся, тай не було жадної причини сподївати ся йому на такий присуд. А почувши таку люту кару, не тільки людина з такою перенятливою вдачою, яка була у Шевченка, а хочби й чоловік з рибячою кровю, так би здрігнув і не зістав ся-б спокійним. І „спокій" Шевченка не був спокоєм духа незбентеженого; був то не „спокій", а німа приголомшенность душі і всего органїзма несподївано, зненацька придавленого до землї присудом лютої кари. — Відповідь Шевченка, що він почуває, що заробив на таку кару і признає справедливость волї царської, треба брати, яко відповідь просто несьвідому, автоматичну і вона стає перед нами тільки новим доказом того, як не по людськи, як не тактовно навіть, поводив ся з Шевченком Дубельт, чи хто иньчий той, хто оголошував перед ним царів присуд. За тими обставинами, за якими перебував тодї Шевченко, иньчої відповіди не можна було від єго і сподївати ся. Найпростійша гуманність вимагала не питати: чи задоволений він присудом, чи нї? Таке питаннє можливе тільки в судї, коли оголошують присуд, на який можлива апеляция, чи касация; а тут про се й речи не могло бути!... Поміркуймо тільки, що зробили-б Шевченкови, коли-б він щиро вимовив свою думку про присуд єму такої тяжкої кари? коли-б він волю цареву назвав несправедливою?

Що саме було у поети на серцї і на души в ту годину, коли він почув свою долю — легко вгадати вже з самого того, що він висловив в своїх „Записках" про сей присуд і про кару тодї вже, як спокутовав свій „гріх". — Ось як цїновав Шевченко справедливость присуду:

---

[1]) Русск. Арх. 1892 N 7.

[2]) Рус. Стар. 1880 Март.

„скільки памятаю себе, коли я був ще дитиною, мене салдати не вабили, як се буває звичайно з дітьми. А коли почав я приходити в ті літа, коли вже розумієш справи, так у мене прокинуло ся не переможене гидоване до „христолюбиваго воинства“. Гидованнє моє більшало відповідно тому, як більшали мої відносини до людий з отого „христолюбиваго“ стану. Гидованнє зростало у мене до нудоти. І треба-ж було облесливій долї моїй так уразливо, з такою злістю поглумити ся з мене: взяла вона тай кинула мене в найсмердючу гущу отого „христолюбивого“ стану. Коли-б я був душогубом, кровопивцем, то й тодї не можна-б було примірковати задля мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до війська. А до всего того менї ще й мальовати заборонили і відняли у мене найблагороднїйшу частину житя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спроміг ся-б виректи такого холодного присуду нелюдського. А бездушні справники справили його огидливо до останньої ниточки. Август поганин, засилаючи Назона до хижих Ґотів, не заборонив йому писати і малювати; а християнин Микола заборонив менї і те й друге. Обидва деспоти, але один з них християнин XIX віку. Републїка Флорентинська, напів хижа, розбісована християнка середних віків — і вона, все таки, не поводила ся так з своїма непокірливими горожанами — з Дантом, Альфьери“[1]).

Є у Шевченка вірші, написані на другий день після того, як висловлено єму долю, присужену царем, і в тих віршах читаємо:

„Мужика й шинкаря,
Сироту, кобзаря...
Присьпіває, старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мине і царя.
І мене не мине,
На чужинї зітне,
За решоткою задавить...“[2])

Хто глибше зазирне в отсї вірші, хто вирозуміє думку їх, дух їх, та порівняє до наведеної виписки з „Записок“, тому ясно стане, яке почутє переняло душу і серце поети в ту хвилину, коли він довідав ся, на яку люту кару єго засужено.

Варто, одначе, спинити ся трохи та обміркувати: чи не збільшує Шевченко лиходїйної сторони присуду?...

Цїлком річ не можлива розглянути і обміркувати присуд з погляду права і закона! Перш завсе бачимо, що в „докладї“ царю шефа

[1]) Записки стор. 18 і 19.

[2]) Кобзар Т. І. стор. 216.

жандарів ніже єдиним словом не згадано жадного § якого будь статуту карного! немов в Росиї його й нема зовсім. А тим часом коли органїзовано в Росиї інституцию жандарів, так попереду її виправдували тим, щоб жандари, найпаче шеф їх, були „доглядачами законности...“ Не здаючись на жаден закон, „доклад“ цїлком знехтовав грунтовний закон росийский, що запевняє усїх Росиян в тому, що нї в кого не можна одібрати приналежних єму прав горожанських інакше як судовим присудом і за вчинок, певне злочинний і певне доведений. Тим часом бачимо, що Шевченка суд не судив; вчинок єго — яко злочинний не був кваліфикований судом і припасований до відповідного єму карного закону; права горожанські відібрано у Шевченка без суду! На мотиви, які-б хоч трохи виправдували положену кару, „доклад“ зовсїм убогий. Єдиним мотивом такої суворої кари, стоїть „невдячність“ за добродійство, не доведене певними фактами. Мотивом — щоб повернути Шевченка в салдати стоїть тільки — міцне єго здоровє... Зауважмо, що Шевченко не був сьвідомим обовязку тієї вдячности, яку вимагає від його „доклад“; самого факта викупу і виховання його коштом царя він не признавав, і називає се вигадкою царських прибічників, „вигаданою вже на конфирмациї“.

Далї бачимо, що за вчинок покарано Шевченка чотирма карами: засланє без термину, салдатчина, заборона писати, заборона мальовати. На скільки отсї чотири кари були люто тяжкими задля поети художника, якими невимовно тяжкими стражданями вони пекли його десять років, про се буде бесїда в другому нарисї; а тепер нагадаємо слова Кулїша про кари, положені на Шевченка. „Правителям империї р. 1847 здавало ся дїлом дрібним запроторити в росийську преісподню мужичу дитину, що писала вірші не знать якою мовою. Тепер отся дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкина, і як усе чесне, благородне, усе високе умом в Росиї іде слїдом Пушкина, так усе, що є істинно людського на Вкраїнї, іде за стягом Шевченка. Обидва поети обдаровані великими дарами природи; Шевченко ще більшим нїж Пушкин. Коли-б суддї Шевченкові знали своє стійло і не мішали ся у такі речи, яких їм не дано розуміти, тодї-б скрізь те серце, що засьвітило ся спасенною думкою — спокутовати гріх щербатої долї Тарасової, не пройшов би гострий меч“.

Виходить, що заборона Шевченкови писати не дала не тільки Україні, Славянщинї, але й цїлому сьвітові, покористовати ся тими великими дарами, що природа надїлила Шевченкови. Хто зна! до якого-б високого ступня загально людських ідий розвив ся-б Шевченків талант і в які високохудожественні форми він би вилив ся! Ті, що карали Шевченка забороною писати, добре тямили, що і до чого вони дїяли, і минї

не можна згодити ся з Кулішевою думкою, що вони вважали дрібним ділом так саме покарати поету. Заборону писати вони виправдували тими „пашквильними“ творами, якими, як і „доклад“ признає, Шевченко надбав собі високої слави і незвичайної поваги. От їм і йшло про те саме, що-б знівечити перш за все не „злочинця“, а поету, народного пророка!... І таку кару грап Орлов вважає „милосердою!“ Він вдає, що уважає на молодий вік арештованих, на „моральну попсованність“ Шевченка, яку треба „полагодити“; уважає „що бажання царя завждї простують до милосердія“, тим то він і приражує цареви покарати „милосердо“: засланнєм, салдатчиною і забороною писати!...

Кара четверта — заборона малювати, — положена без поради Орлова і без мотивів: її нічим, нічим не можна умотивовати. Шевченко кільки разів сьвідчить і в записках і в листах, що він нїколи нічого не малював такого, що-б простовало против уряду, або що; а тим часом, бачитимемо, що отся — остання кара була найбільш тяжкою задля художника.

Коли в „правосудії“ III „отдѣленія“ треба шукати якої доброї сторони, так се та, що воно, нехтуючи усякий закон, справляло свій суд і присуд дуже швидко. За два місяці воно справило над арештованими братчиками і слїдство, і суд і виконало присуд. 29 Мая вичитали Шевченкови присуд, а 30 мая повезли Тараса до війскового уряду, щоб випровадив його до „преісподньої“. — Костомаров, стоячи біля вікна своєї келиї тюремної, бачив, як вартові вивели Тараса на двір і посадовили на бричку. Сїдаючи, Тарас Григорович підвів голову і глянувши на вікна тюрми, побачив Костомарова, зняв шапку, усьміхнув ся і привітно поклонив ся йому.

Знаємо вже, яке сердешне, щире глибоке лихо гризло Тараса за долю свого друга Миколи і його ненї. Непомірно більша гризота обгорнула єго душу, коли він з присуду довідав ся, яку кару наложено Костомарову і Кулїшу. В листї до княжни Репнїної, писаному вже з Орська 24 жовтня р. 1847, Шевченко каже: „Я все таки вважаю себе щасливим, коли прирівнати до Куліша і до Костомарова: у першого прекрасна жінка молода; в останнього горопашна блага нена старенька, і я не тямлю, за яке злочинство вони так страшенно покарані...“[1]).

IV.

Війсковий уряд не гаяв ся справити царську волю. Вдягли ґенія нашого слова в салдацьку шинелю!... Військовий міністер, грап Адлєрберг,

[1]) Кіев. Стар. 1893 Февраль.

велів фельд-єгерові Видлерови відвезти Шевченка до Оренбурга і віддати начальникові Оренбурського війска єнораловi Обручову.

Видлер 2/14 червня повіз Шевченка. А 9/21 червня[1]) о годині 11 в ночі він був вже в Оренбурзї. З сего цікаво вивести, з яким поспіхом Видлер мчав Шевченка. З Петербурга до Москви тоді була вже залізниця. Коли гадати, що до Москви вони їхали залізницею, так отсю путь вони переїхали за $^1/_2$ доби; бо тоді поїзди ходили не вельми швидко. Але чи не певнійше було-б гадати, що Видлер з самого Петербурга поїхав кіньми? — Відома річ, що „державних злочинців“ коли й кіньми везуть, так біжать день і ніч, біжать, зупиняючись тільки на такий час, якого треба, щоб перепрягти коний. Тому, хто везе такого „злочинця“, пильно наказують їхати „безостановочно“. Про спочин в наказї нема й речи: їсти, пити, спочивати мусить „злочинець“ на возї. А коли в дорозї де він занедужає, так той проводир-доглядник, що везе його, мусить спинити ся тільки в губернському містї на те, щоб спитати урядового лікаря: чи дальша дорога не загрожує житю „злочинця?“ Скоро лікар скаже, що дальша дорога його не вморить, гонець повинен везти його далї, не вважаючи на недугу. Гонцеви дає ть ся право навіть застрілити „злочинця“, коли-б останній заходив ся тікати...

З Петербурга до Оренбурга 2110 верстов[2]). Значить Видлер що дня перебігав більш 250 верстов! От як пильно треба було Шевченка в Оренбурзї!

Згадуючи через 10 років про отсю подорож, Шевченко, коли вже вертав ся з заслання, записав в своєму журналї:[3]) „в друге переїзжаю я через Сімбирське і в друге не пайдить минї подивити ся на памятник Карамзину. Першим разом р. 1847 мене перевезли через Сімбирськ. Тоді було не до памятника. Тоді я ледві встиг пообідати. Тоді мене вельми на щось треба було в Оренбурзї. Тим то фельдь-єгер не дрімав і перегнавши в дорозї тільки одну поштову коняку, на восьмий день привіз мене в Оренбург“.

Начальство оренбурського війска теж „не дрімало“. Начальник корпусу Обручов дав 10 червня N 25[4]) приказ начальникови 23-тої пішої дивизиї, щоб колишнього („бывшаго“) художника С.-Петербурської академиї художеств Тараса Шевченка, обвинованеного і покараного за те, що мовою українською писав вірші баламутного і найнахабнійшого змісту, зареєстровати „рядовим“ салдатом і тримати його під найпильнійшим доглядом, забороняючи йому писати і мальовати.

---

[1]) Истор. Вѣстн. 1886 N 1 стор. 159.

[2]) Верства на 25 сажнів більша за кільометер.

[3]) Записки — 9 вересня 1857.

[4]) Русск. Стар. 1891 Май, стор. 438.

Оренбург був тоді містом новим ще, невеличким, ключем, з якого культура российська йшла на схід, в Середню Азию. Властиво се був військовий осередок, „двері“, з яких „птенцы гнѣзда Петрова“ вилїтали на Киргизів і иньчих вольних тубольців. Разом з тим Оренбург був і містом заслання. Більш за все закидали сюди Поляків. Нарешті Оренбург був і пунктом комерциї, яку справляла Росия з Середньою Азиєю. Через се тут була таможенна комора і комісия. А через все отсе в Оренбурзї трапляло ся чи мало осьвічених людий, що по волї, чи по неволї, чи сьвідомо, чи не сьвідомо йшли служити обрусенню. Між такими перш за все помітимо Українців — Федора Лазаревського та Сергія Левицького, обидва вони служили в таможнї.

Не скажу від кого і яким вже робом Лазаревський довідав ся, що Шевченка привезено до Оренбурга. Між військовими урядниками був у Лазаревського приятель — людина, очевидно, добра — полковник Матвієв. Через його Лазаревський достав дозвіл побачити ся з Шевченком (вони доті не були знаємі) і прохав його чим тільки можна полегшити гірку долю поети.

— „Добре! мовив Матвієв: зробимо усе, що тільки можна“.

Тоді Лазаревський пішов до військової казарми провідати Шевченка.

Тарас лежав - на „нарах“ (нїби ліжко); опріч сорочки і штанів з грубого полотна на йому нїчого не було. Поета уважно читав библїю, що виблагав собі у начальства ще в Петербурській тюрмі, де опріч библїї узникам нїчого не давали читати.

Шевченко не знав Лазаревського, та може чи й чув про його. До того-ж у його був вже гіркий досьвід, що не радив йому щиро і довірчиво вітати з першого разу кожного нового знаємого. Просидївши трохи не два місяцї в тюрмі в Петербурзї, він, певна річ, тямив як часом спокушають такі підступники, як напр. згаданий в горі Попов. Зовсїм натурально було йому стерегти ся, бути обережним з людьми невідомими йому, та ще в далекій чужинї, — в казармі. Тим то він вельми здержливо повітав Лазаревського. Але-ж! скоро почув він з уст Лазаревського рідну мову, скоро помітив, що на очах у Лазаревського тремтять сльози, уся твар дише щирою прихильностю, душа поети зараз відчинила навстеж двері до своєї „сьвятої сьвятих“ і перекинувшись кількома словами, Тарас з першого-ж разу сприятелив ся з Лазаревським, як колись у Київі з Костомаровим.

Матвієв не загаяв ся показати свою прихильність до долї салдата-поети і вже-ж нїчийому більш, як не його впливу треба дяковати за те, що того-ж дня не заборонено було Тарасови піти у вечері до Лазаревського. Таким чином Тарас Григорович, трохи що не три місяцї після виїзду з Седнева від Лизогуба, тепер вперше опинив ся не під арештом,

не під доглядом вартових; вперше після такого довгого часу, почув рідне щире слово серед щирих земляків, і можна стало єму коли не відпочити душею і серцем, то хоча болящі рани їх скропити тією росою спочутя щирого, що хоч не загоїть рани, так принаймні зацїпить, вгамує на якусь часиночку тяжкий біль. Вечер той у Лазаревського був Тарасови тим дрібним маленьким дощиком, що в спеку серед степу оживлює билину.

З того дня і до виїзду з Оренбурга до Орська Тарас що дня бував у Лазаревського. Тут збірали ся земляки і не земляки, поклонники Тарасової музи і де-хто, як от Сергій Левицький зробили ся щирими приятелями єго і аґентами ідей, висловлених в творах поети. Нові приятелї захотили ся були — чи не можна-б — яким будь робом, прихилити єнорала Обручова, що-б не засилав Шевченка далї, а лишив єго в Оренбурзї. Але в сему разї їм не поталанило, і небавом військове начальство вирядило єго геть-геть в степ Киргизів до Орська, де ще гірш, ще реальнїйш повинно було наступити і наступило пекельне мордованнє Шевченка салдацьким житєм в казармі смердячій. — Усе те, що досї перетерпів Шевченко, було тільки квіточками, як прирівняти до того, що ждало його далї в степу киргизському.

Начальник 23-ї дивізиї призначив Шевченкови службу в пятому баталїонї, що перебував в Орську. Приказ про се видано 23 червня, і тільки з того дня стали уважати Шевченка на „дѣйствительной“ службі. Вже-ж не ранїйш того дня і виряжено його на службу до Орська.

Таким чином військові справники царської волї р. 1847 червня в 23 день справили похорони „свободнаго“ художника і поети Тараса Григоровича Шевченка, похоронивши його і його музу в могилї — казармі, і там замісць його породили вони „рядоваго 2-й роты 5 баталїона 23-й пѣхотной дивизiи Оренбургскаго отдѣльнаго корпуса Тараса Шевченка...“

І так в той тяжкий день 23 червня — ґенїй нашого слова, краса, слава і гордощі не тільки України, а всего славянського народу, всего цивілїзованого сьвіту став безправним салдатом!... Без всякого законного суду у громадянина, у художника, у поети одібрані не тільки горожанські права, але право людське, придбане осьвітою і працею, прирождені права чоловіка — писати і мальовати.

23 червня Шевченко став безправним; з того дня не тільки офицер, не тільки фельдфебель темний, навіть пяний салдат „дядька“ міг своєю брудною рукою бити благородну твар великого поета „нового великого славянського письменства“, бити і зневажно глумити ся і мордовати муштрою ізбранного Богом найкращого сина нашої прекрасної України.

Яке-ж почутє повинно було в серцї і в душі у Тараса викликати отсе нове „нарожденнє?", які думки повинні були переняти і охмарити увесь його організм духовий і моральний!... Не трудно вгадати!... Певна річ — почутє гірше і важше, ніж те, яке-б обгорнуло чоловіка вповні сьвідомого і дужого всїма сторонами свого організму, коли-б його зненацька силоміць закинули і забили в холодну, тїсну і темну труну! Там би чоловік не довго-б мордовав ся, він би небавом задушив ся, а Тарас мусїв мордовати ся, душити ся в широкій трунї — казармі повагом впродовж цїлих десяти років! Мусїв він в тяжких стражданнях і фізичних і моральних проквільно вмірати!

„Але-ж, каже Шевченко в своєму журналї: не зробять з мене салдата, сказав я собі на думцї і не зробили". Так, але яких тяжких мук зазнав поета, доки силковали ся зробити з його „бравого солдата" — про се буде річ далї; а на сам кінець отсего нарису скажемо тільки от що:

Кажуть, говорять, що чоловік може до всего призвичаїти ся, до всего звикти опріч хиба самої тільки тюрми. А я додам: коли чоловік не може привикнути до тюрми, так тим паче не можна йому привикнути до заслання без терміну. Таке заслання гірше, важше усякої тюрми; воно повсяк-час мордує і дрочить чоловіка. В тюрмі можлива самітність; чоловікові можна, нїхто йому не перешкоджує зазирнути на дно своєї душі, ширяти неокраєними думками, впивати ся мріями і хоч одну хвилину спочити в царстві своїх ідеалїв. А в казармі все отсе річ цїлком не можлива; товариство не дасть сего робити. Саме засланнє без салдатчини, отаке яке постигло Кулїша, Костомарова і иньч. і то вже кара тяжка, бо воно переломлює у чоловіка усї обставини, переміняє побут материяльний і социяльно-моральний. Тяжко було Костомарову покинути Україну і свою любу молоду Крагельську, та замісць дорогої йому катедри в унїверситетї у Київі просидїти цїлий рік в острозї в Петербурзї, а потім опинити ся в Саратові і працювати в гуртї сїпак в канцеляриї. Тяжко було і Кулїшеві, замісць подорожі за кордон задля осьвіти, тяжко було попращати ся з надїєю сїсти на професорській катедрі, і простовати в Тулу. Але-ж їм стежка до сьвіту, до осьвіченого товариства не була зовсїм загорожена, не перекопано її! їх не закидали в смердячу казарму між пяних, темних і пригнїчених салдатів під безупинний догляд темного, часом і пяного „дядьки". Їх не неволили товаришовати з пяницями, з злодїями, з варнаками. Їх не мордовали нїкчемною солдацькою їжею, одежею, рушницею і щоденною осоружною муштрою.

Иньча річ Шевченко! З берегів красюка-Днїпра; з старезного Київа; з меланхолично-прекрасної природи України дорогої єго перекинули на берег „сухорлявої, одноманїтної" річки-калюжи Ори, в голу

пустелю до невеличкого, військового, на пів дикого міста Орська і тут закинули в смердячу тюрму-казарму... Тут усе, чисто усе було Шевченкови чужою чуженицею гіркою, тяжкою, непривітною. Замісць ясно-голубого неба України — „небо не вмите"; замісць зелених, роскішних степів українських — голий, рудий степ киргизський!.. Далї замісць сьвітлих сьвітлиць Тарновського, Репнїних, Лизогуба і иньч., поет-художник опинив ся в темній казармі!... Замісць високо-осьвіченого, гуманного та щиро-приязного товариства таких Українцїв як Костомаров, Пильчиков, Гулак, Маркович, Лизогуби, Репнїни, поета-художника силоміць зневолили товаришовати з темними жовнїрами, з пяницями офицерами... Замісць сподїваної катедри в унїверситетї, де Тарас навчав би осьвічену молодїж малярству, його зневолили учити ся у пяного „дядька" військовій муштрі і „вытягивать носокъ!..." Ясні мрії про блискучу надію на академію художеств у Київі заступила темна, густа хмара безнадійности жахливої!... Замісць книжки і поезиї — муштра з військовими артикулами, замісць пенз.ля художника — рушниця жовнїра!... і в загалї замісць сьвіту — тьма і тьма, неволя і пригнобленность духа... Тяжко й подумати! а яково-же то було Шевченкови усе отсе лихо перетерпіти, проковтнути?!

Підемо і ми за ним до Орська, подивити ся як там він тягне своє велико-мучениче житє.

О. Я. Кониський.

MISCELLANEA.

Чи „Домамири“, чи „Домажири?“.

Денис Зубрицкий (гл. „Исторія древняго галическо-русскаго княжества“ ч. III стор. 138) справляє місце в літописи Ипатскій: „Ростиславъ... пойде на Галичь и пришедъ ко печерѣ Домамири“ на „пришедъ ко печерѣ Домажири“, приводячи, що в околиці Львівскій єсть село „Домажир“, а в доколичній горбовині суть більші печери. Дійсно в околиці Янівскій коло Львова єсть село Домажир[1]), а близко лежить село Страч (в книжках: Страдче), де єсть велика печера, про котру люд тамошний росказує, що раз підчас нападу татарского люд хрестияньский в значнім числї був укрив ся в тій печері, та люті Татари викрили їх сховище а не можучи люду з печери вигнати, перед входом печери розгнітили сильний огонь так, що дим, втиснувши ся в нутро печери, задусив всїх людий, що там були поховали ся. Звідтиля — по розсказу тамошних старих людий — і прозвано тото місце „Страч“, що, мов, багато люда страчено.

Поправка Зубрицкого, хоть спершу видає ся імовірною, таки єсть довільна і насуває сумнїви. Именно в повітї Тернопільскім єсть сельце зване „Домаморичі“, що належить яко дочерне до парохії „Довжанка“. Надто стрічаємо в літописи намеленій окрім згадки про печеру Домамирю (гл. „Лѣтопись по Ипатскому списку“ вид. 1871 р. в Петербурзї, на стор. 527 р. 6749 (1241): „Ростиславъ же одинако не престаше о злобѣ своей, но вои собравъ и Володислава невѣрного, пойде на Галичь; и пришедъ ко Печерѣ Домамири“) ще двічи подібну назву.

---

[1]) В тій же літоп. під р. 1240 згадує ся Лазорь Домажирѣчь, „беззаконьникъ от племени смердья“. В „Устав-і“ новгородского князя Святослава 1137 р. згадує ся „Домажиричь изъ Опѣга“, котрий був, відай, збирачем податків на князя — cf. старорус. „доможирьць = домочадьць, οἰκογενής, vernaculus.

І так на стор. 496 під р. 6732 (1224): „а выгонци Галичькыя придоша по Днѣпру и въидоша въ море; бѣ бо лодей тысяща, и въидоша во Днѣпръ и возведоша порогы и сташа у рѣкы Харътицѣ на броду у протолчи, бѣ бо с ними Д о м а м ѣ р и ч ь Юрьгій и Держикрай Володиславичь". Відтак дальше: „Онѣмъ же отшедшимъ, Юрьги же имъ сказываше, яко стрѣлци суть, инии же молвяхуть, яко про простые людие суть, пуще и Половець. Юрьги же Д о м а м и р и ч ь молвяшеть: ратници суть и добрая вои". Трудно припустити, щоби так значна похибка (м місто ж) вкрала ся в лїтопись а ж т р и р а з и, тим більше що назва „Домáморичі" у д е р ж а л а с ь в Г а л и ч и н ї д о д н е ш н о г о д н я.

Після вістки листовно удїленої менї вп. о. П е т р о м Б і л и н ь с к и м, парохом Довжанки, говорять тамошнї селяни: „їду до Домáморич", „бувєм в Домáморичих". Доманорицкі селяни мають трохи інакшу вдачу, нїж Довжанецкі, інакше носять ся, а і говор у них інакший; кажуть: телé, лошéк, шéпка (шыіпка), місто загально в Тернопільщинї уживаного слова „сіножать" говорять „левада" (зр. старосл. ливада, новогр. λιβάδιον) і т. и. По думцї о. Білиньского єсть приселок Д о м á м о р и ч і відай пізнїйшою кольонїєю.

Д у ж е з а й м а в и м б у л о б и с е р о з с л ї д и т и, ч и і д е є с т ь я к а п е ч е р а Д о м а м и р я а б о я к е у р о ч и щ е Д о м а м о р и ц к е. Також випадалоби поглядати, чи чуть фамилії „Домамирич", „Домамировнч", „Домаморицкий". Поки що, думаю, місце в лїтописи „къ печерѣ Домамири" слїдує полишити без поправки предложеної пок. Зубрицким.

І. В.

Запись руська 1473 р. Документи галицькі з в. XIV—XV, писані руською мовою, досї відомі в такім малім числі, що й порахувати; тому кожна находка заслугує уваги. Отже уважаю вартим подати до відомости загальної запись з р. 1473 на дворище при р. Сукелї, коло с. Задеревич, що надав дїдич задеревицький Данило Дамбогович (може й Далибогович?), якомусь Шандрови з обовязком служби військової; сьвідками виступають сусїдні шляхтичи, папи — Татомир з Балич[1]; Івашко з Голешова, Марко з Ляховець і ватаман ляховецький Самодержа; всї згадані села істнують і досї під тими своїми назвищами, між Болеховим і Жидачевом; Задеревич лежить на правім боцї Сукеля, Шандрове дворище мало бути по лївій, в сторону Стрия. Цікаве в сїм наданню особливе обовязок військової служби — трома стрільцями.

---

[1]) Thalumirovicz Georgius de Balicze виступає в актах галицьких під р 1453 — Akta gr. i ziem. XII Nr. 256.

Документ сей, privilegium antiquissimum, cum sigillo pensili, ruthenico idiomate in pargameno scriptum, облятував 1742 р. в гроді Галицьким Антоній Сокольницький, стольник овруцький, bonorum villarum Połaicze, Niemiatycze, Łokutki, Czerniawicze et Kijowka ac aliorum, ad id pertinentium, haeres, і переховав ся він в книгах гродських галицьких, в архиві краєвім львівськім (Бернардинськім) C. Hal. Nr. 247 f. 927. За текстом руським іде тут копія переписана латинницею. Подаю копію руську без найменьших перемін (тільки значок ν замінюю апострофом ').

Документ отже переховав ся в так пізній копії; в оборону єго можу тільки те сказати, що не так вона зладжена, щоб могла які претензиї на маєтности поперти: надані ґрунта не описані докладно, права нового властителя не досить ясно представлені, та й обовязок служби мабуть не користно було претендентови тут вставляти.

Бжїє имѧ й станєсѧ, Я се ꙗ̃ панъ данйло, дамбоговйчъ, Задѣревєцкй, Вѣдомо чйнймо сймъ нашимъ лйстомъ, кождомꙋ добромꙋ, кто колй оу̑зритъ нан̓ йлй оу̑слишитъ Єго чтꙋчй, Яжє ꙗ̃ дорадйвсѧ й своймй прйѧтєлмй, й своймй дѣтмй. Далй Єсмъ на ймѧ Шан̓дровй и братйй єго радєвитєй[1]), дворйщі ѡв̓ тꙋ сторóнꙋ рѣкй Єꙋкилѧ, ѿ стрнѧ, кдє доброславєцъ сидѣлъ, тоє Єсмъ Ємꙋ далъ, со оу̑сѣмъ правомъ, й со оусѣмй оу̑житькй, а ѡ̑нъ мнѣ мѣєтъ и с того слꙋжитй вѣрою й правдою̀, намъ и дѣтємъ нашймъ, трймй стрѣлъцй, а прй томъ бꙋлй свѣдоци, Панъ Татомйръ Балйц̓кй панъ йвашко Голєшєв̓скй, Панъ Мар̓ко, Лѧховицьки, Єамодєржа, Ватаманъ Лѧховйцкй, а писан листъ, мцѧ ӥюнѧ, оу̑ шести дєнь, на стго дорофѣѧ, подъ лѣтй Бжїѧ Нарожєнїѧ, Тисѧща, штирйста, Сѣмдєсѧтъ Трєтого, Лѣта.

М. Грушевський.

Дрібничка до ґенеальоґії Шевченка. Д. Ол. Кониський в своїй розправі про дитинний вік Шевченка відкинув попередню гадку, що Грушевський чи Грушівський було вуличним призвищем Шевченка[2]), і метричними нотатками довів, що то було прозвище й єго батьків[3]). До сеї справи хочу навести маленьку подробицю з давнійшого документа, видрукованого ще перед трицятьма роками[4]), але досї в сїй справі, здаєть ся, не використаного (принаймнї — не пригадую собі). Се „доношенье",

---

[1]) Въ латин. транскрипциї: rodowytey.

[2]) Див. напр. Петрова Історія укр. литературы с. 29.

[3]) Записки тов. ім. Шевченка I с. 98, порів. Кобзарь, вид. тов. ім. Шевченька т. 1 с. IV.

[4]) Архивъ Юго-Западної Россіи ч. I т. III (Київ 1864) Nr. 49.

а властиво — прханнє селян „губернѣи Смилянской, села Кереловки“, „церкви святого Іоанна Богослава прихожан“ до еп. переяславського Гервасия, що тодї мов в своїм догляді православні парафії по Київщині, писане 20 липня 1767 р. Селяне просять дати їх парафію сину священника їх Данила Пахомієвича Ідлї, що пробував викарієм в Деркачах в сотнї Золотоношській, бо Данило, як сам писав, не міг вже виконувати своїх обовязків за старостию, бувши священиком в Кириловцї від р. 1722, „як тільки та церква в тім селі стала“, і парафіяне не мають собі вожда і „за разорениемъ пановъ нашихъ поляковъ и ихъ униатовъ“ зостають ся без опіки релїґійної. Під сим „доношеннєм“ підписалось звиш 80-ти селян, і на десятім місцї стоїть „Грицко Грушѣвскій“. Чи не був се прадід Шевченка? Уважаючи на те, що батько Тараса Григорий уродивсь 1790 р.[1]), а той Грицко 1767 р. був вже старшим чоловіком (бо стоїть меж першими, та й взагалї до того доношення могли прикладати руки тільки господари), се можливо; можливо й те, що батька Тарасового названо було іменем дїда. Отже в полов. XVIII в. вже були в Кирилівцї фамілія Грушівских (транскрипція „Грушѣвскій“ показує, як те слово вимовлялось). Але разом з тим знаходимо між підписами і двох Шевченків (Захарий Шевченко, Евстратъ Шевченко, поминаючи „Савку Шевеця“): чи належали вони до одного роду з тим Грицьком, трудно сказати. Далї є ще кілька призвищ, що мають звязок з Шевченком — кількох Совгарів (Игнат Совгар — двічи, мабуть помилкою, Хведор Совгаренко), що пригадують учителя Тарасового Совгирю; Гаврило (двічи) і Самійло Ковтуни і Петро Бойченко пригадують Тарасових свояків. Нарештї ще одна увага: громада, що видала нашу найкращу оздобу національну, вся цілковито неписьменна — все поставлені хрести, „а вмѣсто нас неграмотныхъ по велѣнию того жъ села Кереловки дячокъ Иванъ Невшитенко подписался“. Дячок сей мав бути з лївого берега: „доношеннє“ писано мовою, наламаною на стиль урядовий російський.

М. Грушевський.

1) Записки т. I с. 108.

ОМЕЛЯН ПАРТИЦКИЙ

(род. 1840 р., умер 20/I 1895 р.)

(Некрольоґ).

Омелян Партицкий родив ся в Галичинї в селї Тейсаровї повіту жидачівского, де єго батько Йосиф був греко-католицким парохом. Усї школи перейшов у Львові. По скінченю ґімназиї вступив до духовного семинаря, котрий ще до недавна був одиноким розсадником інтелїґенциї не лише духовної але й сьвітскої в Галицкій Руси і через те займає перше місце між чинниками, які вплинули на национальне відродженє австрийских Русинів взагалї. Починаючи звісною трійцею галицко-руского відродженя а кінчаючи значним числом жиючих ще нинї учителїв ґімназияльних, писателїв і учених галицких усї майже найвизначнїйші проводирі духові галицкої Руси аж до недавного часу виходили з духовного семинаря чи то львівского чи віденьского, одні як священики, иньші сьвітскими таки людьми — а головна заслуга в тім австрийского правительства, що подбало о висше образованє клиру, орґанїзациї семинарий, що допускало питомцїв при студиях теолоґії і до сьвітских наук, — та тих обставин, котрі прихильно настроїли були висші сфери до прибитого і Богом вже навіть, видїлось, забутого відламу плебейского народу. Заслуга та полишить ся в історнї навіть тодї, коли би згадані сфери ще більше покаялись що до свого кроку, як тепер, коли слухачів теолоґії не лише на сьвітскі виклади з правила не пускають, але навіть по провінциональних містах поуміщувати думають. — Очивидно, з добром мусїли брати питомцї семинарий й дещо не зовсїм доброго від свого окруженя н. пр. побіч гарної віри в правду своїх пересвідчень також значну долю апріорности й доґматичности, котрі вільним індуктивним дослїдам сьвітскої науки хиба шкоду принести можуть. До громади тих людей, що скінчивши теолоґію не висвячували ся, лиш на підставі обік слуханих викладів на факультетї фільозофічнім пішли в учителї, належав і Ом. Партицкий. Р. 1864 здав іспит учительский з руского язика і лїтератури, як головного предмету, а фільолоґії грецкої і латиньскої, як предметів побічних і від того часу учителював аж до своєї смерти насамперед в Чернівцях, опісля в Тернополи, а вкінци у Львові з початку при рускій ґімназиї а відтак при учительских семинариях. Вплив особистий покійника на своїх учеників був дуже великий і тривкий, а се

мало також своє немале значінє в очах його слухачів і для предмету, котрий викладав.

Писательска діяльність Партицкого обнимає два так сказати-б круги літературної роботи: один, менше або більше звязаний з його учительскою діятельностию, дидактично-педаґоґічний, другий мав на цїли науку с. є. чи-то популяризованє здобутків науки для земляків чи-то самостійне поясненє проблєм і питань що тикались історії й сучасного побуту руско-україньского народу не лише для Русинів але й для цїлого ученого світа. Та позаяк годї докладно відріжнити одну групу писем від других і після них склясифікувати твори покійника, то я вкажу радше на ті питаня, до яких відносилась його писательска діяльність. При тім додати годить ся, що й робота писательска других людей як Іляріона Грабовича, Льва Сапогівского, К. Бобикевича, Вол. Масляка, Юлії Шнайдер розвилась завдяки особистому впливови Ом. Партицкого.

Поперед всего треба піднести, що Ом. Партицкий написав значне число книжок шкільних, на котрих довгі літа образвувалась руска молодїж. Суть то отсї книжки:

1) Перший словарь німецко-руский I часть р. 1866, II часть р. 1867. Була се в значній части праця збірна питомців семинарії. Перед Партицким, бо ще в р. 1864 мав приготовлювати такий словарь у Відни сов. мініcтерияльний Григорий Шашкевич, та його робота ніколи друком не появилась.

2) Руска читанка для нижших кляс середних шкіл р. 1871.

3) Руский буквар для шкіл людових р. 1876.

4) Руска читанка для III кляси шкіл народних р. 1879.

5) Граматика руского язика для ужитку в школах людовях р. 1880. Була се з погляду чистоти бесіди і методи найлучша граматика руского язика взагалі аж до виходу Граматики Ом. Огоновского р. 1889.

6) Літографовані учебники для учеників руської ґімназиї, коли в початках не було ще друкованих.

В тісній звязи з учительскою діяльностию Ом. Партицкого стоїть також його редакторство Газети шкільної від р. 1875—1879 і цїлий ряд педаґоґічно-дидактичних старий його, в тій-же часописи заміщених нпр.: Гадки про вихованє домашне в р. 1877; Листи о вихованю в р. 1879; методичні розбори многих уступів з читанок для шкіл народних (у всїх річниках); про науку язика руского в школах з польским язиком викладовим в р. 1878 і т. и. В звязи з другим боком його писательскої діяльности стоїть його горяча десятилїтня робота в товаристві „Просвіта“, від заложеня товариства почавши, головне співробітництво в Правді за роки 1868—1869, уложенє „Зорі, читанки для селян і міщан“ р. 1879, редакторство „Зорі“ з р. 1889—1885 й видавництво творів творів Марка Вовчка, Біблїотеки Зорі і т. д.

Першою його роботою на поли науковім, а, мож сказати, і першим дебютом на поли письменьства взагалї була його статья: „Червоная Русь в часах пред-історичних“ (в Галичанині, додатку до Слова, з р. 1863), в котрій узнав народ Ґетів за Славян і за предків нинїшних галицких Русинів. В тім-же Галичанинї поміщена ще його статья про значенє назви Русь, в котрій стає приклонником т. зв. нинї скандинавскої теориї. Обі статї були лише зачатками обширних студий автора над поставленими проблємами, бо справа початкової історії Руси була одинокий предмет, котрого Ом. Партицкий ціле житє не спускав з ока і котрий обробив остаточно в двох обширних студиях: „Старинна история Галичини“ I часть, 1894 і „Скандинавщина в давній Руси“ з р. 1888. В звязи з тими студиями стоять його дрібні статї про тіж питаня: 1) Уступ в Читанці для нижших кляс шкіл середних п. з. „Давні звістки про наш крй з VI. VII. і VIII. в. по Хр.; 2) статья про початок Руси в Газеті шкільній за р. 1876.; 3) В значній части також (іменно що до мітолоґії) — Темні місця в Слові о полку Ігореві з р. 1885.

Другою материєю, котрою Ом. Партицкий горячо займав ся, були питаня язикословні разом вже з правописними. Служили они єму з одної сторони підставою до його фільолоґічної дїяльности учительскої, з другої апаратом доказовим до гіпотез в працях історичних. І так в Правді за рік 1867 помістив він статю про етимолоґію і фонетику. В р. 1868 (в Правді): критику погляди на Браника про творенє нарічий і статю п. з. „Чи були коли ą і ę в язиці рускім?“ В р. 1869 (Правда) статю про правопись против Браника і про назви семейні у Русинів в порівняню з иншими язиками індоевропейскими (се найлучша статья лінґвістична Партицкого). У всїх рочниках Газети шкільної находимо його численні замітки граматичні. В р. 1884 видав „Слово о полку Ігореві“ враз з перекладом і статею про старорускийакцент і ритміку Слова, а в р. 1888 надрукував в фейлєтонї Діла ряд статей п. з. „В справі правописей“, в котрих заявив ся за правописею фонетчною, а в теориї бодай за т. зв. драгоманівкою.

З праць, що тикали ся питань лїтературних, найкрасшою є його „Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка“ з р. 1872. Є се і до нинї одинокий по можности повний реєстр думок Шевченка (хоч і уложений невідповідно, бо подано материял без огляду на стадиї розвитку поета), а до часу виходу праці Михайла Драгоманова п. з. „Шевченко, украінофіли й социялізм“ з р. 1879 — одинокий огляд сьвітогляду Шевченка взагалї. В Газеті шкільній помістив він огляд творів Марка Вовчка (в р. 1877) і погляд на письма Юрия Федьковичв (в р. 1878.) В Зори в р. 1880 надрукував: „Письма руских Галичан до М. П. Погодина

в літах 1836—1861“, а в р. 1883: „Хто був автор Слова о полку Ігореві“.

Вкінци займав ся Ом. Партицкий ще й етноґрафією. Збиравши вже з-замолоду етноґрафічні материяли в своїм родиннім селі, помістив він у Правдї за р. 1868: З уст народа: гагілки і коляди, в Ґазеті шкільний за р. 1877: Заговори у Русинів, а крім того з'ужиткував своє знанє етноґрафії в статьях наукових: „Рахманьский великдень“, „О народних празниках на Руси“ (Правда 1867), і на многих місцях своєї Старинної історії Галичини.

Наколи додамо до того численні статї полємічні з противниками своїх поглядів, редакторскі критичні замітки на роботи своїх співробітників (именно в переписцї Зорі) і инші ще річи, котрі я не стараючись про повноту бібліоґрафічну, задля їх дрібности поминув — то будемо мати виображенє о праци писательскій Ом. Партицкого. Праця як на учителя ґімназияльного, котрий ще й найважнїйші свої твори видавав власним коштом на майже певне ризико, справді велика й знак великої енерґії та витревалости автора. Праця його була головно наукова. Виїмку становлять хиба цікаві й горячим духом любови обвіяні очерки подорожні нпр. образки з Одесси (фейл. з Діла в р. 1887), Образи Руси Галицкої (в Ґазеті шкільній з р. 1878) й один томик поезий виданий р. 1873, але зараз же таки самим автором викуплений і знищений.

Усї його статї визначають ся самостійностию вислїду, любовію до свого предмету, вірою в засаду „ищите а обрящете“, прозоростию викладу і рішучостию виводів. Та коли сї прикмети виходять лише на добро в справах де йде о річ близьку, о власний очевидний досьвід і т. д., то в справах заплутаних, що опирають ся на суперечних жерелах, як історичні, або на дуже тоненьких тай ховсних процесах язикових, перероджуєсь рішучість автора в доґматизм і длятого в усїх них подибуємо: брак об'єктивної критики жерел й огляду на відповідну лїтературу, без'оглядність у ставленю гіпотез і оперованє ними як певними фактами науковими. Цікава річ, що ті хороші прикмети й хиба научного методу Ом. Партицкого виступають з рівною силою як і в послїдних творах так вже в найперший розправі „Червоная Русь в часах предісторичних“. Як в р. 1864 одною мірою мірив Геродота, Йорнанда, Прокопія, Константина Багрянородного, так і в 30 лїт пізнїйше в Старинній історії Галичини. Як в р. 1863 уважав назву Ґетів лише „вариациєю давних славяньских назв: Ґенетів, Венетів, Антів, Вінидів, Вятичей (sic!) і т. д.“, як назву „Гуцул“ ототожняв просто з назвою „Getulus“, а назву „Червона Русь видів в назві „Σερβουλιανοί“ у Константина Багрянородного, так і в р. 1894 ототожняв грецку назву Θρᾷξ (Θρακ-) зі словом загально-славяньским „чоловік“, стрсл. чловѣкъ, при помочи нещасно

скомбінованого „чла+ік". Та що він такі виводи робив в р. 1863, коли в повнім розцьвіті стояла школа анатомістична Шляйхера (пор. Compendium його 4 Aufl. 1876) — се не дивниця; але що він робив таке саме в р. 1894, коли вже давно Лєскин викрив факт діланя в розвою язиків певних сталих прав язикових (пор. його Die Declination im Slavischen und Germanischen 1879) — в значній части певно й то є виплив його індивідуального характеру, але при тім безсумніву і гріх громади („среды"), серед котрої він жив і працював, бо вона анї не направила хибного доґматичного методу, винесеного покійником зі школи, анї не вдержала його в звязку з поступом науки, що проявив ся по-за границями краю. Не дивниця отже, що єго праці історичні й філолоґічні, на які він як на ориґінальні найбільшу покладав вагу і надію, подибували в ученім сьвіті дуже остру критику нпр. „Темні місця в Слові о полку Ігорев." в „Archiv für slavische Philologie 1884", „Старинна істория Галичини" в „Кіевскій Старинї" сего року, критику о стілько заразом несправедливу, що вона не підносила по-за хибами й додатних сторін праць автора. Нпр. рецензент „Старинної історії Галичини" не зазначує навіть вихідної точки Партицкого до єго дослїдів і гіпотез с. є. велике число Славян, про яке говорять нам писателї східні й західні в половинї першої тисячки лїт по Христї, а котре прецінь не могло повстати анї в однім анї в двох анї в трьох віках, анї примандрувати нараз ніби десь з Азиї. Мимо того отті праці ориґінальні Партицкого все таки важні для нас більше зводом материялу й духом самостійности та енерґії чим своїми заключенями. І се цілком не обнижає вартости наукової праці Ол. Партицкого, бо як раз через студийованє чужих помилок доходить ся звичайно до правди.

Годить ся минї відповісти тут ще на одно питанє, що мимо волї насуває ся при огляді діяльности Ом. Партицкого а то: длячого Ом. Партицкий не брав участи в полїтичній і практичній діяльности галицких Русинів, як небудь міг би був се в конституцийній державі свобідно робити і як небудь та робота займала бодай на якийсь час всїх визначнїйших людий Галицкої Руси, від часів відродженя аж до тепер? На питанє се тяжко певно відповісти посторонному чоловікови. По всякій імовірности простосердечність і велика любов до правди покійника не надавалась до полїтичних подвигів іменно від імени мало з'орґанїзованих та економічно незавидно поставлених руских Галичан; може покійник не чув і відповідної сили в собі до праці полїтичної, а й тому яко чоловік щирий і не хапав ся за не своє дїло; може не сподївав ся належних результатів з своєї полїтичної роботи; а може й його погляди на полїтичне значівє справи рускої, котрі — один раз всего публично, о скілько знаю — висловив в Правдї за р. 1867 в статейцї „Одповідь москов-

ським журналам“, відограли значну ролю в виборі громадскої праці покійника. „Русь не бажає ні політичного верховодства в сьвіті славяньскім ні носить ся вона з думками о якійсь там самостійности державній. История лихоліття давної дрібно-князівщини, история бурливої козаччини суть достаточним, неспертим доказом, що Мала Русь власної окремої держави становити не може. Русь не уміла правити ся власними силами; при тім же й політичне роздробленє на частини нищило-б безпотрібно велику силу славяньского орґанїзму. Русь отже власної держави, хоч би таку й отворити хотіли, цілком не бажає. О політичних виворотах на Малій Руси розсудно-мислячий чоловік і думати не може“ (стр. 159—160). Як бачимо, погляд сей оснований на досьвіді історичнім і то в части по вказівкам Історії Руси Богдана Дідицкого, але хто зна, чи не мав впливу на єго скристалізованє й досьвід щоденного сучасного житя рускої громади? Остаточно чи з сеї чи з тої причини станув Ом. Партицкий одалік від політичної роботи і хто зна, чи на разї бодай не „благую часть избра“. Память його роботи й його характеру позістане на все так прозоро-чистою, як була його особа за ціле житє.

Іван Копач.

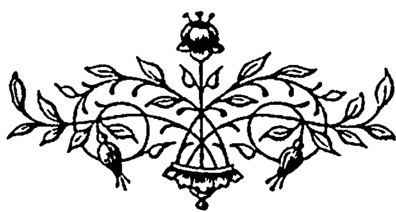

Наукова хроніка.

Нововидані памятки давного письменства руського

(„Слово о погибели Рускыя земли“, „Посланіе митроп. Клима“, Слова — „в суботу сыропустную“ і „в недѣлю всѣх святых“, „Слово на перенесеніе мощей Бориса и Глѣба“, „Слово в великую суботу“ Кирила Туровського).

I.

Сумне становище відомостей про давну осьвіту, давне письменство наше добре відомо. Памятники єго переховались виключно майже в краях північних, спорадично і досить припадково. А вже в часї давнім, в якім XII—XIII в., иньшими дорогами пішла культурно-громадська робота в Руси, иньшими в її північних кольоніях і аннексах; отже і в письменстві виробляв ся иньший стиль, иньший смак, иньші інтереси. З письменства південного тільки те могло мати популярність, росповсюдненнє, а тим самим можливість заховання, що впадало до смаку тієї нової громади; отже найхарактеристичнійші твори південні могли поневіряти ся й пропадати, не маючи спочуття, або заховуватись тільки якимсь припадком. Через такий спорадичний, припадковий характер наших джерел, докладної відомости про стан осьвіти й письменства в давній Руси ми тепер не можемо мати. Наприклад, з готового материялу лїтературного можна було-б виводити, що з середини XII в. лїтературна робота в Київі, та й взагалї на Руси, упадає, бо більшість творів нам відомих припадає на XI і початок XII в. Але чи було так дїйсно — зовсім того не знаємо: деякі могли пропасти, до того ми багато маємо творів анонїмних, яких не знаємо анї авторів, анї місць, анї навіть часу написання. Тим і можливі були так одмінні, або й супротилежні погляди на давний стан осьвіти й письменства, то дуже оптимистичні, то занадто пессимистичні[1]).

[1]) Див. Очеркъ исторіи Кіевской земли с. 146—9; порівняй і предмову д. Никольского с. 1.

Становище дуже сумне, але не зовсім безнадійне. Публикациї останніх часів показують виразно, що архиви й бібліотеки, свої й чужі, ще не використані, що при пільнійших розслідах знайдеть ся ще багато важного з тих давних часів, а детальні студиї не одну літературну памятку vagabundam atque ignotam припасують до певного місця й часу, ба навіть автора.

Так і в останні два роки заявилось кілька публикаций, що або подають цілком нові, доти незнані памятки, або новими вариянтами, студиями археографичними вияснюють знане й раніще, але не відоме докладно. Про їх я й хочу дати тут коротке справозданнє, переважно з становища історичного, як памяток нашої давної осьвіти й житя культурно-громадського.

II.

Я почну з памятки, виданої пред двома роками, памятки, яка не відомо, чи належить до властивого руського письменства, але в усякім разї цікава й для нас — се **Слово ѡ погибели роуськыя земли ѿ** (читають „по“ и „от“) **смерти великого князя ярослава**, видане в серии „Памятників древней письменности“ (видавництво петербурського товариства „Любителей древней письменности“) Х. Лопаревим[1]). Редактор, що спорядив передмову і коментарий до сїєї памятки, уважає її фраґментом, вступом до поеми, „велелїпної поеми XIII в., що оплакувала погибель Руси, з прославленнєм напереді її краси й слави“ (с. 9). Вона заховала ся в збірнику XV в.,де займає три сторінки (видані фототипично при тексті), і за сїм фраґментом, одною стрічкою, йде житиє кн. Олександра Невського[2]). Редак-

[1]) Памятники древней письменности, LXXXIV: Слово о погибели Рускыя земли, вновь найденный памятникъ литературы XIII вѣка, сообщеніе Хрусанѳа Лопарева, 1892, ст. 27.

[2]) Фраґмент так невеликий, а виданя петербурського товариства так мало розповсюджені, що уважаю користним тут єго цїлком подати:

О свѣтло свѣтлая и оукрасно оукрашена землѧ роуськая! и многыми красотами оудивлена еси: озеры многыми оудивлена еси, рѣками и кладѧзьми мѣсточтьными, горами кроутыми, холми высокыми, доубравоми чтыми, польми дивными, звѣрьми различными, птицами бещислеными, городы великыми, селы дивными, винограды обителными, домы црквьными, и князьми грозными, бояры чтными, вельможами многами! всего еси испольнена землѧ роуская, о правовѣрьная вѣра хрстияньская!

Ѿселѣ до оугоръ и до лѧховъ, до чаховъ, ѿ чахов до ятвѧзи, и ѿ ятвѧзи до литвы, до немець, ѿ нѣмець до ко-

тор уважає, що напис фраґмента належить разом до обох памяток — поеми й житиия, з чого виходить, що в титулї згадуєть ся про смерть Ярослава, а в кінцї фраґмента виступає він як „нинїшнїй“, — і доводить, що поема та написана з поводу находу татарського, за житя кн. Ярослава Всеволодовича, значить коло р. 1238. Знайдений фраґмент має своїм змістом справдї величанє Руси: спочатку хвалить автор її красу й богацтво, далї описує її просторонь і народи, підвладнї за давнїщих часів (з Мономаха і до Всеволода), страх, який наводила Русь на сусїдів за часи Мономаха, і по сему йде згадка за якусь „болѣзнь кристианом“, від Ярослава й до „сучасного Ярослава“ й брата єго Юрия. Д. Лопарев відносить ту „болїзнь“ до татарського находу, і се так має бути, хоч цїла та фраза досить неясна (може урвана); слово „нинїшнїй“ не має тут такої ваги, яку надає редактор: „нинїшнїм“ Ярослав названий для відмїни від „великого Ярослава“ (сина св. Володимера), але важнїйше, що брат Ярослава Юрий зветь ся князем володимерським: нїби Ярослав, єго заступник на столї, не був ще кн. володимерським; з того можна вивести, що писано то не о Володимері, а десь в волости Ярослава, до єго вступленя на володимерський стіл. В той час Ярославу належали: Переяславська волость (в землї Суздальській), Київ і Новгород (в Новгородї властиво сидів єго старший син Олександер); в сїх трох землях

рѣлы, ѿ корѣлы до оустьюга, гдѣ тамо бѧхоу тоимици погании и за дышючимъ моремъ, ѿ морѧ до болгарь, ѿ болгарь до боуртасъ, ѿ боуртасъ до чермисъ, ѿ чермисъ до морьдви, то все покорено было бг҃омъ кр҃тиꙗньскомꙋ ꙗзыкоу поганьскыꙗ страны великомꙋ кн҃зю всеволодꙋ, оц҃ю его юрью кн҃зю кыевьскомоу, дѣдꙋ его волоⷣꙵмерꙋ и мана[ма]хꙋ, которымъ то половоци дѣти своꙗ ношахꙋ в колыбѣли, а литва из болота на свѣтъ не вынникывахꙋ, а оугры твердѧхꙋ каменыи городы желѣзными вороты, абы на ниⷯ великыи волоⷣꙵмеръ тамо не вьсѣхалъ. а нѣмци раⷣⷪвахоусѧ, далече боудоуче за синимъ моремъ; боуртаси, черемиси, вѧда и моръдва бортьничахоу на кн҃зѧ великоⷢ володимера, и жюръ маноуилъ ц҃регороⷣскыи ѡпасъ имѣꙗ, поне и великыꙗ дары посылаша к немоу, абы под нимъ великыи кн҃зь володимеръ ц҃рѧ города не взѧ҃.

. Ꙗ в ты дн҃и болѣзнь кр҃тиꙗноⷨ ѿ великаⷢ ꙗрослава и до володимера, и до нынѧшнѧⷢ ꙗрослава, и до брата еⷢ юрьꙗ кн҃зѧ волоⷣꙵмерьскаⷢ.

Тоимици д. Лопарев навязує до Тойми (в басейнї Двини північної) грамоти Святослава 1137 р. або до р. Ємци (теж в басейнї Двини); Вяда замісь Водь (мешканцїв в краю на північ від Ільменя); жюр — замісь кюр.

могло буть написано Слово, одначе автор єго був безперечно з Суздальщини: для єго заступниками Мономаха були Юрий і Всеволод, кн. суздальсько-володимерські, і єго, очевидно, цікавлять північно-східні землї (в реєстрі народів підвладних). Самий стиль не подібний нї до київського анї новгородського і наближаєть ся до північних переробок Слова о полку Ігореві XIV в.; такий напр. епітет, як „князї грізнї“, зріс на грунтї громадсько-полїтичних відносин північно-східних, і на Руси не міг мати місця. Отже Слово могло бути написано або в Переяславщинї (північній), або яким книжником з Ярославового двору, з Переяславщини, в Новгородї або Київі (пригадаймо собі, що з часів Ярослава, з 1-ої четв. XIII в. маємо вже з Переяславщини памятку місцевого письменства, лїтописний кодекс — т. зв. лїтописець Переяслава Суздальського, вид. Оболенським).

З погляду артистичного „Слово“ не заслугує великої хвали. Є то досить риторичне й холодне наслїдуваннє „Слова о полку Ігоревім“, що нагадує більше, як кажу, „Задонщину“, анїж артистичний релєфний, лаконизм Слова о п. І. Для нас Слово XIII в. цікаве перш за все ото власне, як найдавнїйше наслїдуваннє Слова XII в., що може служити ще одним доказом автентичности сього останнього, а також доводом, що було воно відомо в тї часи й мало вплив на письменників (хоч може тільки в Руси, як що Слово XIII в. було написано в Київі). Що автор єго наслїдував Слову о п. Іг., се доволї ясно дає себе знати. Цїлий зміст того фраґмента пригадує похвали Слова о п. Іг. князям і їх славі, реєстр народів підвладних нагадує народи, побиті Ростиславичами, а згадана фраза про „нинїшного Ярослава“ є наслїдуваннє „нинїшному Ігорю“ Слова XII в., з якого, здаєть ся, й саме імя Слова XIII в. узято. Окрім того редактор наводить де які паралелї, досить ясні, з епичних уступів лїтописі, анальоґичних з Словом о п. Іг. — про похід на Половців 1111 р. і згадку про Романа (під р. 1251): вираз „до угор, и до ляхов, до чахов“ і т. и. нагадує славу, що пішла „къ Грекомъ и Угромъ, и Ляхомъ и Чехомъ“, а Володимер, яким „Половци дѣти своя ношаху (добра поправка: страшаху) в колыбѣли“, нагадує Романа „имже Половци дѣти страшаху“[1]).

Цікаве ще „Слово“, як причинок до істориї Мономахової легенди. В своїм часї я доводив, що Мономах не був таким популярним князем в першій половинї своєї дїяльности й привабив громаду вже своїми половецькими походами з початку XII в.; я доводив, що се була взагалї найпевнїща дорога до популярности в громадї — боротьба „з поганими“, і вона ото головним чином і дала Мономаху і київський стіл, і високо підняла єго над княжою братиєю, передавши єго образ далеким потомкам.

---

[1]) Ипат. с. 196, 540.

Фрагменти епичні в лїтописї показують, як в протягу XII в. зростала ся леґенда: оповідаючи про Мстислава Мономаховича пізнїщими часами, автор пригадує „піт Володимера Мономаха Великого" в боротьбі з Половцями, а в уступі про Романа галицького Мономах змальований вже чисто епичними фарбами[1]) (цікаво з сїм порівняти Слово о п. Іг., що для Мономаха дає тільки досить іронічну згадку про его боротьбу з Ольгом — „по вся утра уши закладаше"[2]), сидючи в Чернигові — на загарбаному столї). Слово о погибели показує[3]), що тодї вже Мономахову легенду почали плекати на грунтї суздальським — грунт до того був здатний, бо Мономах був осадчим нової княжої столицї — Володимера і батьком династиї місцевої. Книжники північні, під впливом, мабуть, княжих сфер, обробили сю легенду в монархичнім напрямку, і вона нарештї — в XVI в. здобула урядову санкцию, від князїв московських і (нїби то) патриархату царгородського, була написана на царським містї в катедрі московській і перейшла в обряд коронацийний. В сїй урядовій редакциї, що формувалась протягом цїлого XVI в., в остаточній її версиї, Володимер, з поводу що Греки перестали єму дань давати, воює Грецьку імперию, і імператор Костянтин Мономах († 1053), щоб заспокоїти єго, прислав імператорські реґалиї, взиваючи єго царем; Мономах і був ними вінчаний, як царь, а вмераючи, передав їх сину Георгію (батькови династиї московської), кажучи затаїти їх в своїм родї, доки Біг видвигне царя й самодержця в царстві великоросийськім. Таким чином легенда Мономахова нарештї стала підвалиною царської власти московської. Анахронїстичні помилки в легендї показують, як то я доводив на иньчому місцї[4]), що вона в основі своїй зложена була десь

---

[1]) Ипат. с. 217—8, 480.

[2]) Слово VI. 6 в вид. Огоновського.

[3]) Як не припустити, що автор позичив і тут легенду київську.

[4]) Очеркъ ист. Кіевской земли с. 126, тут подано й важнїйшу лїтературу леґенди. Див. также Дяконова Власть московскихъ государей с. 72—77 і особливо Реґеля Analecta byzantino-russica (Petropoli, 1891) і Жданова „Повѣсти о Вавилонѣ и „Сказаніе о князѣхъ Владимірскихъ" гл. III і далї (Журналъ Минист. нар. просв. 1891, X і XI). У Реґеля подано нове виданнє грамоти патриаршої 1561 р., що санкционувала царський титул московський, і специальну розвідку про сю справу (р. LI—XCVIII); палеоґрафичні студиї привели автора до виводу, що грамота ся є фальсификатом, бо споряжена не собором (як означено в нїй і як хотів Іван IV), а самим патриархом, і що в тій грамотї стояло, що реґалиї послали імп. Василий і Костянтин Володимеру (себ то Сьвятому), а се вишкрабано і з помилками (очевидно — в Москві) натомість написано Костянтина Мономаха — щоб привести до згоди з урядового традициєю (р. LI—LVIII.). Д. Реґель уважає ту відомість про царський титул Володимера Сьв. (як і перед ним доводили деякі) за фактичну і на доказ здає ть ся на клейноди на монетах Володимера, на згадку в т. зв. мемуарі ґотського топарха про якогось *βασιλεύων* і на титул Анни — цариці в джерелах руських. За самою-ж т. зв. Мономахо-

у всякім разї не ранїш XIII в. Слово о погибелї є найдавнїйшою її редакциєю: тут ще нема властиве тих реґалїй, тільки імператор царьгородський Мануїл (1143—1180 — теж значить анахронїзм)[1]) посилає „великі дари, аби Володимер у нього Царьгорода не відібрав“. Виходною точкою для сеї легенди була війна Мономаха з імп. Олексїєм Комнином за свого свояка, претендента грецького Льва Діоґеновича, війна не дуже вдатна, бо Лев пробував здобути Болгарию, єго вбито, Мономах хотїв заховати міста дунайські, але се не вдалось, і здобутків певних нїяких Русь з того не мала[2]). Леґенда XIII в. побільшує сю участь Мономаха в справах грецьких, і разом з тим в єго особі хоче змалювати maximum полїтичної слави і власти держави Руської: вона вимінює народи, що в XIII в. стали загрожувати князївствам: Литву, що з початком XIII в. стала набігати раз по раз на Новгородські землї й Смоленщину, Угрів, що претендовали на Галичину, Німцїв — орден Ливонський, що став натискати на Полоцьку і Псковську землї[3]), Мордву, з якою йшла боротьба на східних границях, і всїх їх представляє під впливом, в страху від Мономаха; се все, певне, побільшено, і цїкаво з погляду історично-лїтературного більше. З старої леґенди виступають Половцї, перелякані Мономахом, але цїкаво, що нема слїду тієї версиї, що знаходимо вперше у Герберштейна, а потім і в иньчих письменників XVI—XVII в. (але все чи не з того-ж Герберштейна) — про похід Мономаха на Кафу, звітки — по тїй версиї — мали вийти реґалїї московські[4]).

На решті занотую, що в предмові д. Лопарев подає витяг з тогож збірника, де заховало ся Слово XIII в., з сказанїя про Бориса і Глїба, про синів Володимера Сьв. з деякими вариантами (так між синами стоїть Болеслав, а в Тмутараканї замісь Мстислава сидить Сьвятослав — с. 5).

вою шапкою признає характер східний, татарський, на основі доводів з археольоґїї й історії штуки. Д. Жданов застановляєть ся над лїтературними відносинами обопільними ріжних редакций леґенди і за найбільш давну признає „Сказаніе о князѣхъ Владимірскихъ“ з поч. XVI в. Джерелом же їх уважає леґенду народню з Володимерового цикла, що мала своєю основою похід на Корсунь і потім ріжним чином мінялась і припасовувалась то до Володимера Сьв., то до Мономаха.

[1]) Уваги, чому Мануїл міг тут завитись див. у д. Лопарева, в передмові с. 13—15, де він доводить популярність Мануїла в народних переказах.

[2]) До сього факту припасовує леґенду вже Татищев, а потім Соловєв, тільки даремно признавали за него фактичне значіннє. Иньчі, кя Реґель і Жданов (XI 337) натомість признають поводом до того припасовання похід Володимера Ярославича на Византию, що мав бути помилкою перенесений на Мономаха.

[3]) Д. Лопарев думає, що автор тут розуміє Шведів.

[4]) Про сю версию ширше у Жданова, ор. с. гл. V (XI, 325).

III.

Більш історичного значіння має друга, вже цілком київська память, якій так пощастило, що одночасно з двох рукописів двічи була видана і здобула специяльну студию — Послание митроп. Клима, або як зветь ся воно в рукописах — „Посланіе, написано Климентом (вар.: Климом), митрополитом руским, Фомѣ презвитеру (смоленскому), истолковано Афонасіем (Адамаемъ) мнихом“. Єго видав д. Лопарев з рукопису кінця XV в. Товариства любителїв давного письменства в Памятниках, вип. XC[1]) і д. Никольський з рукопису Кирилївського монастира, також з XV в., додавши специяльну розправу і кілька иньчих памяток до тієїж. справи[2]), в третій рукописї знайшов ся тільки початок послания, подібний до Кирилївського (у Лопарева стор. 13). Списки походять з одного архетипа — дуже недокладного, як побачим.

Митрополит Клим є особа видатна і добре знана в нашій історіоґрафії, бо з ним вяжеть ся справа про автономичні змагання в нашій церкві; два тільки рази мали-сьмо в часи до-татарські митрополитів-русинів, ставлених в Київі, Іллариона в XI в., Клима в XII в. Про поставленнє Іллариона лїтопись подає нам суху згадку, справа з Климом стоїть щасливіще, бо маємо кілька відомостей дрібнїщих про єго поставленнє й боротьбу, яку прийшло ся єму підняти. Знаємо, що инициатором поставлення був київський князь Ізяслав, що єго піддержали епископи єго земель і союзної Черниговщини, але найшли ся між иньчими епископами тому противні, що не узнавали Клима за правовитого митрополита, і що брат Ізяслава — кн. смоленський Ростислав, мабуть під впливом свого епископа — грека Мануїла, противного Климу, виступав проти нього, аж доки не пізнав єго близше, перейшовши до Київа; що иньчі князї, ворожі Ізяславу, також були противні Климу, для того становище єго було хистке; держав ся Ізяславом і разом з ним мусив з Київа уступатись[3]). Для характеристики самої особи Клима досї головним джерелом зоставалась звістка Київської лїтописи: „постави Изяславъ митрополитомъ Клима Смолятича, выведъ изъ Заруба, бѣ бо черноризечь скимникъ, и бысть книжникъ и философь, такъ якоже в Руской

[1]) Памятники Древней Письменности, CX, Посланіе митрополита Климента къ смоленскому пресвитеру Ѳомѣ, неизданный памятникъ литературы XII вѣка, сообщеніе Хрусанѳа Лопарева, 1892, ст. 35.

[2]) О литературныхъ трудахъ митрополита Клима Смолятича, писателя XII в., Спб., 1892, ст. VII + 23 + фототип. таблиця.

[3]) Про ту справу дивись Очеркъ ист. Кіев. З. с. 359—364, де подано й лїтературу; застановляють ся над нею й обидва видавцї Послания, Лопарев (с. 1 і далї) і Никольський (с. II і далї).

землї не бяшеть“, до чого пізнїщий звод додає: „и много писаніа написавъ, предаде“[1]). Ми мусили досї на слово вірити лїтописї що до учености і письменництва Клима, бо думка, що два казання — „Слово о любви Климово“ і „Слово в суботу сыропустную“ належать Клименту[2]), зоставало ся гипотезою недоведеною. Тепер тільки маємо перший утвор певний сего найосьвіченного чоловіка в тогочасній Руси.

Послание Клима є відповідь, як значить ся в ньому, священнику смоленському Хомі на єго „писание“, де Хома попрікав Клима славолюбством[3]). Клим виправдуєть ся з тих закидів, каже, що єму не можна

[1]) Ипат. с. 241, Никон. I с. 172 (вид. 1862).

[2]) Срезневскій Древніе памятники рус. письма и языка, вид. 1882 р., ст. 62, порівн. поправку у Никольського ор. с. ст. 211—2.

[3]) Подаємо початок Послания, як найбільш цїкаву частину, з видання Никольського, додаючи варіянти з вид. Лопарева, яке подає часто поправнїйші звороти:

Почет писаніє твоеѧ любве, ꙗж аще и медмено (вар.: медлено) бы, почюдихсѧ, и в чинъ въспомѧновеніа приникъ ѕѣлѡ, дивихсѧ блгоразѹмію твоемѹ, возлюбленый ми ѡ гдѣ брате Ѳомо: имать писаніє твое наказаніє с любовію к нашемѹ тщеславію. И такѹ (вар.: тако) с радостїю прочет пред многыми послѹхи, и пред кнѧземъ изѧславом тобою преславное (вар.: присланое) къ мнѣ писаніє, и винѹ ми исповѣдавшѹ, єгож ради пишеши, тыж любимиче не тѧжько мни мною восписаною ти хартиєю. Рече ши ми: славиши сѧ, пиша, филосоѳ сѧ творѧ. Я первіе сам сѧ ѡбличаєши: єгда к тобѣ что писах, нъ ни писах, ни писати имам. Я рече ши ми: филосоѳєю пишеши, а то велми криво пишеши. Я да ѡставль аз почитаемаа писаніа аз писах ѿ омира, и ѿ аристолѧ (вар.: аристотелѧ), и ѿ платона, иж во еллиньскых нырѣх славнѣ бѣша, аще и писах, но не к тебѣ нок кнѧзю, и к томѹж нескоро. Я еже сожалих (вар.: съжалалъ єси), ѡже тѧ єсмь вмѣнилъ, а бгъ свѣдѣтель ꙗко не искѹшаа ѡ твоего блгооумiа, но ꙗко просто писавь, да аще того не моглъ єси разѹмѣти, то всѹє приводиши на мѧ оучителей (вар.: оучителѧ) своего григорѧ. Рече ши бо: оу григорѧ бесѣдовах єсмь ѡ спсеніи дшевнѣмь; а єда коли порекох, ли оукорих григорѧ, но єще исповѣдаю, ꙗко не токмо праведенъ, но и прпбнь, нъ аще дерзо рещи — стъ єсть, но обаче того аще не оучилъ тѧ, то не вѣдѣ, ѿкѹдѹ хощеши порѹчившаѧ сѧ тебѣ дша рѹковидити: григорю бо и тебѣ того не вѣдати. Но чюдо рече ши мнѣ: славиши сѧ, да скажю ти сѹщих славы хотѧщих, иже прилагают домъ к домѹ, и села к селомъ, изгои же и сѧбры, и бърти, и пожни, лѧда же и старины, ѡ них же ѡкаанный Климь ѕѣлѡ свободен, нъ за домы, и села, и борти, и пожни, сѧбръ же

дорікати, ніби він хвалить ся своїми писаннями й удає з себе філософа; головний єго арґумент — що єго метод алеґоричного об'яснювання сьв. Письма не має в собі нічого злого, що він потрібний, і без єго багато де чого буде цілком незрозумілим, без змісту; що алеґоричного розуміння вимагав від учеників своїх сам Христос, і тогож методу держали ся сьв. отці (Послание, стрічка 87, 238, 474, 499, 513 в вид. Никольського), що користає він з єго зовсїм не для своєї слави, а без всякого особистого поводу, і що тут нема жадної філософії (стр. 23, 474). Але ся оборона не зведена до виразних точок, пересипана прикладами того екзеґетичного метода і для того не дає виразної відповіди; виразнїйше висловлює ся автор в сфері практичній, в справі своєї годности митрополичої, кажучи, що власти не шукав і всяким способом відмагав ся, що нїколи не шукав багацтва, і має перед очима свій гроб готовий. Він одначе не замовчує своєї переваги в учености проти Хоми і єго учителя Григория, на якого покликує ся Хома. Признаючи Григория мужем сьвятим, Клим одначе закидає їм обом, що не знають ся в глибшій екзеґезї, не уважає можливим то для душпастирів (стр. 30, 535) і покликує ся (в виразах досить неясних) на учених книжників київских[1]).

Окрім характеристики особи Клима Послание подає ще кілька цікавих відомостей з тогочасного культурного житя. Так з нього довідуємось, що Клим писав до кн. Ростислава „от Омира, и от Аристотеля и от Платона, „иже въ елиньскихъ нырѣхъ славнѣ бѣша“ і послание Хоми, яке було ніби відповідю на те Климове, читав перед ширшою громадою і перед князем Ізяславом. Тут ми маємо важну відомість про лїтературні інтереси на тогочасних дворах княжих, факт знаний нам і з ранїщих часів — відомо, що до кн. Ізяслава-Дмитра (Ярославича) писав своє послание Өеодосий, про „віру варязьку“, Іаков — про моральне поводжене, м. Никифор — до Мономаха, Ярослава муромського й иньч. Послание Клима показує, що тогочасне поколїннє княже не зоставало ся з того погляду

и изгои землѧ д҃, лакти, идѣже гроб копати, ємꙋ же гробꙋ самовидци мнози; да аще гроб свои вижю по всѧ дни семь краты, не вѣмь ѿкꙋдꙋ славитимисѧ, не бо ми рече мощно иного пꙋти имѣти до церкви, кромѣ гроба.

[1]) Поминаю же пакы реченаго тобою оучителѧ Григорїа, его же и свѧта рекъ не стыжюсѧ, но не сꙋдѧ его хощꙋ рещи, но истиньствꙋа: Григорей зналъ алфꙋ, ꙗкоже и ты, и витꙋ, подобно и всю к҃, и д҃, словесъ грамотꙋ, а слышиши ты ю оу мене — мꙋжи, имже есмь самовидець, иже можетъ единъ рещи алфꙋ — не рекꙋ на сто или двѣстѣ или триста или д҃ ста, а витꙋ тако — ст. 534—543.

позаду старших поколїнь, і лїтература духовна, як попереду, знаходила собі опіку в вищих, князївсько-дружинних верствах.

Слова Клима, що він черпав з клясичних авторів, „иже во елиньскых нырѣх[1]) славни бѣша“, також характерні, хоч ми й не знаємо, чи знав він їх безпосередно, чи з других рук — византийських хрестоматий і цитат у писателїв церковних. Славний руський „філософ“ певне знав грецьку мову і міг черпати як з тих, так і з сих. Але характерно, що він нїби оминає сего термина — „філософ“, „філософія“ (стр. 13, 19, 474), може приймаючи її в тім значіню, противнім християнській теольоґії, в якому згадує і сьв. Письмо.

Клим в сьому свому посланию виступає перед нами як горячий прихильник і оборонець алеґоричного обясненя сьв Письма, того що він зве „пытати потонку“ (ст. 58), „увѣдѣти прѣводнѣ“, себто алеґорично (ст. 238, 479, 480, 493 — в рук. Никольського праведно замість прѣводнѣ, як в вид. Лопарева), „разумѣвати духовнѣ“ (429), „прашати силы слову“ (486). В тім ішов він за широко росповсюженим в грецькій лїтературі напрямком, заложеним александрийською школою. На Руси в тім був він не першим і не останнїм; той напрямок зазначуєть ся в Слові Іларіона, а в другій полов. XII в. знаходить талановитого речника в Кирилї. Але разом з тим подибуємо иньчий напрямок в проповідї і в екзеґетицї — без алегоризму, простий, з перевагою морального елементу над доґматизацием, який бачимо в казаннях Іакова, Өеодосия (т. зв.), Луки Жидяти, Микифора и иньчих, між ними й у Климового товариша по монастиру — зарубчанина Георгия. Очевидячки, і той Хома смоленський був прихильником сього напрямку, закидаючи Климу, що він шукає слави й для того удає з себе філософа (одначе навязувати сю ріжницю в методах лїтературних до боротьби напрямку руського з грецьким в тогочаснїй гієрархиї, нїби грекофили були прихильниками „антіохийської школи“, як то доводить д. Лопарев[2]) не потрібно). На лихо, ми не можемо собі здати справи з того, як дотепним прихильником алеґоричного методу був Климент, в якій мірі сей славний „книжник“ справдї заслугував назвиська філософа. Послание його дійшло до нас в дуже нужденній формі: як видно з напису, в послание заведені коментариї якогось „мниха Афанасия“, і окрім того ще в ньому такий брак консеквенциї, що д. Никольський справедливо припускає плутанину карток в архетипі. Отже щоб виріжнити з того хаосу автентичне Послание, треба студий специальних, а обидва

[1]) Слово ныр зостаєть ся не зрозумілим, д. Лопарев (с. 34) наближає його до *νοερός* (розумний), д. Никольський (с. 79) наводить ныръ в перекладї Георгія Назианзина з XI в. в значіню *κυβιστῆς* (що ниряє), але то мало помагає.

[2]) Слово Кирила Тур., Пам. XCVII. с. 7.

редактори, на лихо, над тією справою докладно не застановились. Д. Никольський, в своїй розправі вдавши ся головним чином в ґенезу тих коментарів, тих питань — відповідей, які знаходимо в Посланиї, тільки при кінцї, в увазї, застановляєть ся над реконструкциєю текста, подаючи деякі справедливі переміщення (напр. по стр. 99—203, по 409—200, по 751—409, 448—474, 203—703). В справі вставок обидва редактори згожують ся на тім, що поясненя в другій частинї сегочасного тексту (від стр. 449) навряд чи належать Климу. Я пішов би далї — всї хоч трохи ширші пояснення чи не належать коментатору? Подекуди ми бачимо, що Клим ставить лише питання, не відповідаючи на їх, а тільки виправдуючи (напр. стр. 480 і далї), або відповідає коротенько (як стр. 75—6, 518, 527), отакі тільки уступи здають ся менї автентичними, усїж ширші екзеґези уважав би я за вставки того Афанасия, також й ті, зазначені редакторами уступи з другої половини, де нема питань, а коментированний текст. Таким способом приймаючи, Послание вийде дуже коротеньке й стиснене.

Проти песимистичних поглядів деяких учених на стан нашої давньої осьвіти, що Іларіона і Кирила Туровського уважають за якісь виїмки і обмежують тогочасну осьвіту тільки грамотою, письменностию, Послание Клима стає новим доказом противного. Постриженник глухої „Зарубської печери“ виявляє знаємість в грецькій науцї і здаєть ся на те, що й коло нього не бракує людей осьвічених, які далеко переважають таких немудрих книжників, якими були Хома й його учитель Григорий (стр. 539). В тому знову історичне значіннє Послания.

На кінцї зауважу ще одну подробицю, цікаву вже для історії правної й економичної — згадку про ізгоїв і сябрів; про сї термини, чи краще — явища, вела ся в науцї не раз бесїда, над тим не будемо застановлятись; в Посланиї вони виступають, як обєкти власности, між иньчими, з яких складаєть ся власність господарська, отже мають вони тут означати якусь людність невільну, чи не цїлком вільну, може якусь людність в певній мірі привязану до землї. Згадка ся про сябрів є, скільки відомо, найдавнїйшою в наших жерелах, і тим особливо цїкава. Що до ізгоїв, то анальоґичні відомости мали сьмо в грамотї 1150 р. смоленського князя Ростислава, де згадують ся села, даровані „съ землею и съ изгои“.

IV.

В виданю Никольського подано також анонїмне Слово в суботу сиропустну, що деякі подавали Климу. Поводом до того була згадка в Слові про кн. Ігоря, забитого р. 1147 в Київі, за якого Клим тоді уступав ся пред Киянами. Як уважають справедливо, доводу сего не

вистачає. Я зауважу, що стиль сього слова, яке подає довгу номенклятуру сьвятих, здебільшого в порядку альфабетичнім, з короткими характеристиками подекуди, не відповідає тій охоті Клима до „прѣводного“ розуміння, яке виявляє він в свому Посланиї. Так само гострий закид Киянам за смерть Ігоря навряд чи висловив би Клим своїй київській пастві: будь що будь, а Кияне вбили Ігоря з надзвичайної прихильности до Ізяслава, і Клим був также єго великим прихильником і ставленником[1]). Як справедливо уважають, Ігорь не був популярним сьвятим, тому Слово мало зложити ся швидко по єго смерти; але чи не в Черниговщині?

Зміст Слова не багатий[2]), хоч зложено воно досить гладко й консеквентно: по короткім вступі йде похвала сьвятим (бо сьвято сьв. отець) і моральна наука — подобити ся сьвятим ділом самим. Тут заслугує уваги наука, звернена специально до князїв (рѣку же и княземъ: спаситеся и вы, князи, правдою, златолюбіе отврьгже; спасите ся и вы, княгинѣ, истиною, а не злобою, срѣбролюбіа ненавидяще): се натяканнє, хоч і досить загальне, про златолюбіє доволї характерне: се була дезидерата дуже популярна, добрий князь перед всім „злата не сбирашеть, имѣния не щадяшеть, по даяшеть дружинѣ“[3]).

Друге Слово на туж тему (в недѣлю всѣхъ святыхъ), видане у Никольського (с. 222—3), хоч тубильне (бо згадує сьвятих печерських) не має нїчого цїкавого (хіба молитва — княземъ нашимъ на поганыя побѣду подавающе).

V.

З погляду історично-громадського дуже цїкаво „Слово похвальное на пренесеніе св. страстотерпецъ Бориса и Глѣба“, або „Слово о князьяхъ“, як надписана коротка редакция єго. Елементом громадсько-полїтичним наше духовне письменство так бідне, що Слово давно звернуло на себе увагу, і уступ про князїв і характеристика кн. Давида були відомі (подані вперше ще в „Москвитянинї“ з 1843 р.), але in extenso воно не було видано. Тепер той же д. Лопарев видрукував єго в Памятниках Др. Письм. (вип. XCVIII)[4]), подавши окрім короткої редакциї,

[1]) Проф. Голубинський зауважив ще справедливо, що проповідник каже про Киян, як про стороннїх (Ист. рус. церкви I с. 678).

[2]) Наводимо сей уступ про Ігоря: Съ вама же честно ублажаемъ князя Игоря, пріемше честно мученіе, принесшаго жрътву чисту Богови, аще бо укаряюще Кіане възложиша на [нь] честныи черноризьскыи образъ, и въ томъ въсприя нетлѣньныи вѣнець, по безъукорныа славы сподобиша, и себе же мукы вѣчныя.

[3]) Ипат. с. 439, порів. Очеркъ ист. Кіев. зем. с. 345.

[4]) Памятники Древней Письменности, XCVIII, Слово похвальное на пренесеніе мощей Свв. Бориса и Глѣба, неизданный памятникъ литературы XII вѣка, сообщеніе Хрусанѳа Лопарева, 1894, стр. 30.

ранїще відомої (з рук. XV в.), ще дві довших (з рук. XV і XVII в.), а також, для порівнання редакцию Степенної книги. В передмові видавець, не висловляючись одначе катеґорично, уважає редакцию повнїйшу за початкову, хоч признає в коротчій редакциї більш слїдів архетипу; він відкидає думку проф. Голубинського[1]), що Слово з своїми різкими виразами на князїв не могло бути читано з катедри, окрім загальних мотивів нагадуючи вирази з Слова, де воно каже про „слышащих"; далї доводить про пізнїщий час написання слова, показуючи ріжні помилки й анахронизми, як і попередні учені відносили єго до другої половини XII або початку XIII в. (але перед Татарами)[2]).

Що до погляду д. Лопарева про можливість голошення такого Слова, він здаєть ся менї справедливим, але закиди що до хрональоґічних і иньч. помилок признаю побільшеними: напр. кажучи, що Давид княжив в Чернигові в більшим князївстві, бо був старіший в братиї, автор міг казати за братию князїв Черниговських, сучасників Давида, і Чернигов мати за більший стіл між волостями Сьвятославичів, і так і треба ті слова розуміти. Неможливі числа лїт житя і князювання здають ся пізнїщою вставкою: її нема в короткій редакциї, й вона розбиває з початку гарно зложену фразу. Що про Давида фактично не можна сказати, нїби він не воював нї з ким, то правда (виступав в боротьбі за Волинь навіть досить не гарно), але справдї був князь спокійний, і слова казання тра приймати за звичайне побільшеннє.

Невелике обсягом, Слово визначаєть ся своїм енергичним тоном, живим громадським змістом, і тим заслугує особливої уваги. Нам воно цїкаво перед всїм своїми провідними ідеями; коло їх і спинимось трохи. І так на початку маємо доріканнє тим, хто противить ся старійшей братиї і кличе на поміч поганих[3]). Покора старшим — се була одна з ідей,

---

[1]) Ист. рус. церкви I с. 679.

[2]) То справдї правдоподібно, що автентичне слово не починало ся ex abrupto, як теперішня коротка редакция, а мало вступ, як у довших редакциях; за вступом маємо слово до князїв, з притчею про Давида, далї загальна моральна наука про можливість спасення для всїх, і на кінцї — слава сьв. братам.

[3]) Наводимо з короткої редакциї (початок):

Слышите, кнѧзи, противѧщесѧ старѣйшей братьи и рать въздвижѫще и поганыꙗ на свою братью возводѧще, не обличилъ ти есть Богъ на страшнѣмъ судищи. Како святыи Борисъ и Глѣбъ претерпѣста брату своему не токмо отятие власти, но отятие живота. Вы же до слова братоу стерпѣти не можете и за малу обидоу враждоу смертоносноую въздвижете, помощь приемлете от поганыхъ на свою братью. Нѣколи чающимъ израильтѧномъ рати халдѣйскыꙗ на Иерусалимъ, послаши къ фараоноу Егоупеть

яку змагало ся запровадити письменство в сфери князївські для зменшеня суперечок князївських (з сего погляду на наше Слово, як найхарактерне, звернув особливу увагу проф. Дяконов в студиї про полїтичні

помощи просяще, да быша халдѣи не плѣнили Иер҇лма, Бгъ посла пророка къ їзраильтяномъ, гля: „понеже не оуповасте на Ба създавшего вы, но надежю всю возложивше на египтяны, халдѣи же ѿвожж ѿ васъ, но ѿ египтянъ плѣнени боудете; на нихже оуповасте, ѿ тѣхъ погыбнути вы велю“, якоже и бы. Апслоу Павлоу глщж: „браѣ, тако ли не имате вѣры межю собою и могоуща вы родити (разсоудй), яко прѣ невѣрныяградете на соудъ собѣ“. І еѵалистоу Іѡаноу глющж: „аще кто глить, яко Ба люблю, а брата своего ненавижю, ложь є“. Сам же Гдь рече: „ѡ семъ знають вси, яко мои есте оученици, аще любовь имате межю собою. Познайте, князи, свое величество и свою чть. Книзя дѣда имать (їмате) стго Володимера, приведъше (привеша) къ Боу тысяща тысящами и тмы тмами дшь праведныхъ; какоу браю имате сиа великыя чюдотворца Бориса и Глѣба. Сима поревноуйте, сею ѡбраз имѣйте, сима накажетеся. Аще ли сотона коли враждоу ввержеть межж братьею, да поманеть сею стою, како смрть оулюбита пл прїяти, нежели враждоу удержати; и то кто претерьпить и миръ преже начнеть, то сима ѿ Ба равноу мъздоу приметь. Скажю же вы притчю ѡ семъ, не в чюже странѣ бывшю. Двъ Стославичь, а Стославъ Ярославичь, стго Бориса и Глѣба брать (брата), тотъ Двъ ни с кѣмъ не имѣаше вражы: аще кто нань рать въздвигнеть, ѡн же покорениемъ своимъ рать оуставляше. Княжаше в Чернигове въ болшемъ княженьи живъ лѣ ҃. а княженія его ог лѣта: той бѣ) понеже бо старий братьи своеи. Аще кто кривдоу створяше к немоу ѿ братьи, ѡн же все на собѣ притираше (полагаше); комоу ли крть цѣловаше, в весь животь свой не стоупаше; аще кто к немоу не исправляше цѣлованиа, ѡн же единако исправляше; никого прибидѣ, ни зла створи. Братья же его, видяще тако соуща, вси слоушахоуть его яко ѿца и покоряются емоу, яко гноу. В велїцѣ тишинѣ бы княжение его. Бга же изволи въ поняти дшж его ѿ тѣла, и болѣвшж емоу недолго, позна еппъ Ѳектистъ, яко оуже кнзь преставитися хощеть, повелѣ пѣти каноунъ кртоу; единою рассѣдеся верхъ теремцю, и вси оужасошася, и влетѣ голоубь бѣлъ, и сѣде емоу на гроудехъ; и князь дшоу испоусти, голоубь же невидимъ бы, и наполнися храмъ блгыа воня. И несоша князя въ Спсъ стыи долго по вечернѣ. Пришедши звѣзда ста на

теми в давнім письменстві руськім[1]), зазначивши при тім справедливо загальну неважність сего змагання). Принцип старшинства був живий й і в самій князївській громадї, вона й виставляла єго часами, як принцип права і на тому збудував цїлу свою теорию княжих відносин Соловєв з своїми прихильниками; але як поруч з тим виступали рівноправними принципами воля народня (вибір або ряд, умова) і спадщина („отчина і дїдина“), не кажучи про принцип здобичи („добылъ есми головою своею Киева и Переяславля“, каже Ізяслав супроти претензий Юрієвого старшинства)[2]), то старшинство зоставалось в сфері pia desideria, і моральні сентенциї не могли знищити боротьби, що виходила не тільки з злої волї, а й із суперечности принципів. І то тим більше, що родовий принцип не був дужий, обмежав ся близькими ступнями родинними, і дальше єго переведеннє рівняло ся з reductio ad absurdum. Автор Слова й сам не зістаєть ся при самій покорі й закликає взагалї до миролюбства, здаючись на приклад сьвятих братів, що „смерть улюбита паче пріяти, нежели вражду удержати“.

Борис і Глїб в старім письменстві були втїленнєм принцина покори старшим і миролюбства; всї їх біоґрафи й панегиристи з умилованєм вимальовують сю рису, і вони ставали таким способом живим докором княжим суперечкам. Може се й надало таку популярність (в порівнянню з иньчими) і зробило їх патронами Руси. „Слово“ як приклад наслїдування їм наводить далї Давида Сьвятославича, і тим хоче переконати, що навіть з погляду практичного миролюбність не шкодить, бо цураючись

крт҃омъ. Ѿтолѣ несоша и въ цр҃ькве Бориса и Глѣба, съза҃ноую ѿ него: звѣза҃ же ѿ Сп҃са преступи на҃ мѹченическоую цр҃квь. Пѣвшѧ еп҃поу на҃ кнѧземъ, гробъ не доканчанъ бы҃. Еп҃поу рекшѧ: „се оуже сл҃нце заходить; заоутра похоронимъ и“: всѣмъ сѣдѧщимъ на҃ кнѧземъ, шедъше въ цр҃квь, повѣдаша еп҃пѹ: „сл҃нце не заходить, но во единомъ мѣстѣ стоить“. Еп҃пъ же оудививсѧ и похвали Бг҃а. Дондеже каменѣ сровнаша и кнѧзѧ вложиша въ гробъ, тогда сл҃це заидеть.

Подробиця про похорони до заходу сонця нагадує анальоґичне місце в „Питаниях Кирика“, де еп. Нифонт забороняє ховати по заходї, щоб мрець ще раз побачив сонце в останнє (Зашедшю солнцю не достоить мертвеца хоронити; не рци тако: „борзо дѣлаем, нѣли како успѣемъ до захода“; но тако погрести, яко и еще высоко, како и вѣнець єщь не сыиметься съ него: то бо послѣднее видить солнце до общаго воскресения — Русская историч. библіотека VI с. 37). Сей характерний звичай, що походить, очевидно, з митольоґичних поглядів народних, відомий у давних Чехів і Хорватів, і досї істнує на Поділлю — див. Котляревського: О погребалныхъ обычаяхъ Славянъ, въ т. III єго писань с. 228.

[1]) Дяконовъ — Власть московскихъ государей, гл. II.

[2]) Ипат. с. 266.

всякого ворогування, всякої війни, Давид одначе державсяна старшім столї (про блуканини єго, поки дійшов він того „більшого княження“, автор промовчує), братия єго слухалась, і князюваннє його пройшло спокійно.

Найбільш же енергично повстає автор проти звичаю — закликати в своїх усобицях на поміч „поганих“ — Половців. Се була найпопулярнійша тема в давній Руси. Цїлі віки нападів кочових орд на Русь виробили й глубоко защепили в громадї руській ворожнечу до поганих, переконаннє про потребу неустанної боротьби з ними. Боротьба з Половцями, походи на їх — були, як згадував я, для князя найпевнїщою дорогою до народної слави, до популярности; на тім грунтї збудовала ся слава Мономаха; щоб похвалити Мстислава або Романа, наш книжник не знаходив нїчого кращого, як нагадати їх боротьбу з Половцями. Остерегаючи князїв від усобиць, нагадували, що з того скористають погані: „аще бо возмете рать межю собою, погани имуть радовати ся и возмють землю нашю“; таж нота виразно гуде в Слові о п. Іг.[1]). Одже найвищим докором князю було, коли сам він наводив Половцїв, як союзників на землю Руську. Автор нашого слова бачить тут зраду перед Богом, маловірність, і наводить „притчу“ з Ізраїльської історії (в виразах досить довільних, як і дальші цитати).

Нарештї цїкава полемика з тими, хто каже: „съ женою и съ чяды своими не можемъ спасти ся“[2]). То було одно з характерних з'явищ давнього руського житя. Ріжниця аскетичної моралї, яку приносило духовне письменство, переважно з джерел монастирських, з тим житєм, перейнятим старими, язичеськими поглядами і звичаями, яким жила громада наша довго по охрещенню, була так велика, що ширила ся думка, нїби в „мирі“ нема спасення чоловіку, воно можливе тільки тому, хто зречеть ся сьвіту, зачинить ся в печеру, піде в манастир. Виконувалась таким

[1]) Ипат. с. 173, Слово о пол. Іг. вид. Огоновського VIII.

[2]) Рчеть ли кто, ꙗко жены нн҇ѣ (не) имѣ, но и (навпаки) дѣти имѣаше. Прпбныи Никола Стоша его сн҇ъ бѣ, и ина два сн҇а. Илиречеть кто, ꙗко домоу не имѣ, того рад заповѣдь Гн҇ю исправити возможе; многажды бо слышахъ нѣкыꙗ невѣгласы гл҇юща: „съ женою и съ чѧды своими не можем спстиса“. Се бо кнѧзь не единъ домъ имѣаше, но многи, кн҇зь всей земли черниговьскои; заповѣдь Влдчню исправивъ в семъ животѣ своемъ, ни с кѣмъ вражды имѣ. Постыдит[е]сѧ вражьдующи на брата свою и на единовѣрникы своꙗ, въстрепещете, въсплачете пред Бгомъ, пакы слакы ѿпадаете за едино злопомнение.

чином глибока межа між житєм побожним і сьвітовим; як гарно висловив ся Костомарів, „думка, що Богові найприємнїйше самітне, аскетичне житє ченця, і що людина тим близче до спасення, що далї від сьвіта, виганяла християнське доброчинство з сього сьвіту“[1]). Справдї, так було не тільки в нас, але і в Византиї, і не без впливу византийського письменства і в нас такий погляд виявив ся, але в молодій, юнацько-здоровій громадї такий погляд був ще більшого аномалїєю й шкодою. Отже не диво, що і з помежи духовенства повставали проти нього. В київській лїтописї заховало ся характерне оповіданнє про князя Ростислава, що бувши побожним, жадав ченцем бути, в тім переконанню, що „княжение и миръ не можеть безъ грѣха быти“, а ігумен печерський Поликарп натомість закликав єго до сповнення обовязків князївських[2]). Автор нашого Слова цїлу вагу кладе на лагідність: тим песимистам він доводить[3]), що князь і жінку-дїти мав, і не то що господарство, а цїле князївство мав під своїм доглядом, а спас ся — бо був лагідний, „ни с кѣмъ вражди имѣ“.

Отже ми бачимо, як живо в Слові відбили ся живіщі, цікавіщі ідеї громадські свого часу. Тим має воно важне історичне значіннє.

VI.

Цїла антитеза з сїм словом — та памятка, про яку хочу я тут на останку згадати — Слово на велику суботу Кирила Туровського (видав з передмовою Лопарев в Памятниках Древней Письмен. вип. XCVIII)[4]) Слово само по собі не нове, але досї воно було відомо в фраґментах і без імени автора. Хоч задля характеристичної манери давно вже була ґадка, що належить воно Кирилу, та заходили супречки, яку тепер розвязує находка Слова в рукоп. XVI в. з іменем автора — „иже во святыхъ отца нашого Кирила епископа Туровскаго“. Для характеристики Кирила Слово не має великого значіння, бо подібне до відомого ранїще слова єго про мироносиць. Д. Лопарев, порівнюючи їх обох, уважає Слово на суботу переробленою, поправленою редакциєю Слова про мироносиць. Характерною відміною є тільки апокрифична подробиця, що Христос каже, несучи Єго, сьпівати „Сьвятий Боже“.

---

[1]) Русская исторія въ жизнеописаніяхъ I вид. 1888, стр. 33.

[2]) Ипат. с. 363.

[3]) Ся частина в редакциї П. 2 (Погодинська ширша) покручена з зовсім.

[4]) Памятники Древней Письменности, XCVII, Слово въ великую субботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому, сообщеніе Хрусанѳа Лопарева, 1893, стор. 23.

Як сказав я, стиль Слова той самий, що й взагалї у Кирила — розмальована історня евангельська; оповіданнє драматизовано промовами, вложеними в уста Марії й Іосифа, й самого Христа. Морального елементу в Слові нема зовсім, нема й того нахилу до алеґоричного, „прѣводного" розуміння, за який обстає Клим і який в иньчих словах Кирила також виступає виразно. Все зведено на саму барвисту, оздоблену форму. Для нас Кирил зостаєть ся цікавим зразком чисто грецької риторичної науки на руськім ґрунтї, зразком не одиноким, але найбільш яскравим, характерним. Тому й дальші студиї над єго писаннями, де ще багато є непевних, дуже будуть пожадані[1]).

4(16)/XI 1894.

М. Грушевський.

[1]) Зауважимо, що нема досї приступного видання Кирилових писань — видання текстів Калайдовича і Сухомлинова стали рідкими, а пер клад, виданий еп. Евгенієм (Творенія св. отца нашего Кvрилла, Київ, 1880), не замінить оріґінала.

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Ястребов В. Н. Опытъ топоґрафическаго обозрѣнія древностей Херсонской губерніи, Одеса, 1894, ст. 116 (відбитка з т. XVII Записок одеського товариства істориї).

Хаотичне становище археольоґічного материялу що до України-Руси добре відомо, тому спасенною була ідея зводити весь відомий материял археольоґічний з певних районів — звичайно ґуберній, що з'явила ся від кількох років. Першою пробою, здаєть ся, була археольоґічна карта Київської ґуб., з додатком коментара („Объяснительная записка“), зроблена проф. В. Антоновичом для московського археольоґічного з'їзду 1890 р.; сю знаменито зроблену працю мало видати московське товариство археольоґічне, але на жаль — вона й доси в сьвіт не вийшла. На з'їзді археольоґічному 1893 р. була демонстрована подібним чином зроблена карта Харківської ґуберн. проф. Д. Багалія, также не видана.

Для Новоросийського края зробив карту до історичної археольоґії на підставі друкованого материялу д. П. Бурачков — видана вона в Трудах москов. археольоґ. тов. т. XII. До сього-ж району, як бачимо належить і нова праця місцевого археольоґа д. В. Ястребова, одначе з пляном цілком одмінним. Обмежившись самою Херсонською ґубернією, автор не зостав ся при самій археольоґії доісторичній, а звів весь материял археольоґічний з усіх епох і всіх катеґорий. Не задовольнившись друкованим материялом, він звертав ся до місцевих мешканців через теж археольоґічне товариство, і безпосередно, і таким способом здобув багато нового материялу. Подібно до попередних праць, і він обробив єго таким чином, що на основі єго уложив археольоґічну мапу, і в окремій праці

звів материял під іменами осад. На жаль, мапа лишила ся не видрукована в одеським товаристві історії, і маємо тепер тільки текст, видрукований в Записках товариства і окремо.

За сю працю належить д. Ястребову від усїх, хто цікавий до українсько-руської археольоґії, щира подяка. Він не тільки дуже старанно і пильно звів друкований материял, але доповнив єго, як бачимо, багатим запасом відомостей, здобутих або особисто або від своїх кореспондентів; меж ними є багато цікавого — так в відділї зброї чимало находок камяного знаряддя вперше публикуєть ся; в відділї монет — цікавий клад римських монет з Крилова (мині досї був відомий з невиданої „Записки“ проф. Антоновича — Очеркъ ист. Кіев. зем. 389, тільки відомість у д. Ястребова (с. 15) представляє той скарб далеко більшим, нїж та відомість); особливо є багато нових відомостей в відділах про городища і могили, де знаходимо цїлком не публиковані розкопки (напр. с. 70, 71, 77, 84—5, 91 і т. и.).

Признаючи отже вагу й вартість сїй працї, я одначе думаю, що автор значно улекшив би користанє з зібраного материялу, як би обробив єго трохи одмінно. На початку (с. 7) автор каже, що ухилив ся від подїлу хронольоґічного (археольоґія доісторична і історична, вік камяний, бронзовий і зелїзний) і етноґрафічного в клясифікациї материялу, не знаходячи певного критерия. Автор справедливо уважає, що на териториї ґубернїї досї не сконстатовано істновання віку камяного і бронзового в властивому того слова розуміню (себ-то, що осїла людність на тій териториї якийсь час жила цїлковито в культурі камяній або бронзовій), або що годї розмежувати памятки античні й скито-сарматські, бо ті дві культури стикали ся і посполу впливали, виробляючи культурну амальгаму. Се справедливо, але з того виходить тільки потреба певної обережности в клясифікациї, а не неможливість її. Полишаючи дальшим студиям констатованє камяного й бронзового віків, можна такі характерні находки як бронзові цельти, серпи віднести до бронзового віку: а з того не перестануть вони бути забутками бронзової культури, що, може були занесені перехожими народами або що; і автор міг би уставити категориї камяного віку, бронзового, зелїзного і новіщої культури, а серед зелїзного відділити памятки еллинської і елленїзованої культури від варварської; непевні і нехарактерні речи можна було завше в окрему катеґорию віднести або якось відзначити.

Працї, як згадана, окрім того, що стають віби проспектом дальших розвідок археольоґічних, даючи вказівки, де чого можна сподїватись, мають зараз значінє джерела для розвідок історичних — до них звертають ся — щоб довідатись про давність такої чи иньчої оселї, давність

її залюдненя, друге — щоб вистежити район певної катеґориї памяток (напр. памяток культури античної, камяної і т. и.). Чи при тих чи при сїх студиях, плян роботи д. Ястребова не показуєть ся вигідним що до користаня; д. Я. поділив памятки на катеґориї що до речи, і досить дрібні: зброя й знарядє, монети, ляпидарні (менґири, камнї з образами й написами, камяні баби), давнина ріжного рода, майстернї і шахти, кости і похорони, печери і ходи підземельні, дольмени, вали земляні, городища, могили („кургани“). Хтоб схотїв про певну місцевість довідатись, мусить всї ті (11) відділів переглянути; хто-б схотїв прослїдити яку катеґорию памяток, также мусить шукати їх в ріжних відділах, бо напр. памятки бронзової культури можуть знайтись і в першій катеґориї, і в четвертій, і в майстернях, і в похоронах, і в городищах.

Поділ відомостей на катеґориї в текстї не є конечно потрібний, можна під певною осадою подавати всї відомости археольоґічні (так, пригадую собі, уложена була „Записка“ проф. Антоновича, і оселї були подані в порядку ґеоґрафичнім, по районам річок, а клясифіковані були лише на мапі: хронольоґічно — фарбами, а що до катеґорий — значками). Але неодмінною потребою з'являють ся показчики — коли відомости поділені на катеґориї, як у д. Я., то показчик місцевий і показчик хронольоґічний (культур. епох), коли не поділені на епохи і катеґориї — показчик хронольоґічний і предметний. Такі показчики можуть в значній мірі навіть заступити мапу. Ширший предметний показчик був би користним навіть при поділї на катеґориї.

Нарештї ще одна увага. Там де автор наводить дати з друкованих жерел, можно, звичайно обмежуватись більш-менч загальними характеристиками, але де автор подає нові відомости, і міг їх з власної автопсиї провірити, часом би читач бажав більше знайти, напр. автор згадує про речи з колекциї Елисаветградської школи реальної, що, значить, були в автора під рукою, не описуючи їх близче, так що годї дізнати ся щось про їх давнину (напр. с. 23, 69, 71).

Повтаряємо, наші уваги не зменчують вартости працї д. Ястребова, вони дотикають ся другорядних точок, а праця зостаєть ся користною вкладкою в археольоґічну лїтературу України Руси.

М. Грушевський.

Партицкий Омелян. Старинна істория Галичини, т. І. (від VII-ого віку перед Христом до року 110 по Христі), Льв. 1894, стор. 372+16.

Д. О. Партицький від давних часів з найбільшою охотою застановляв ся коло початкових часів нашої історії. Останні роки він подавав багато окремих розвідок з найдавнійших часів, найчастїйше в „Дѣлѣ“. Тепер

подав в цілости результати своїх студий в поважнім томі, назвисько якого ми тут виписали. Як видно з титулу, вислїди свої доводить він тут тільки до початку II в. по Христї, кінчаючи дакийськими війнами Траяна й Гадріана. Книжка складаєть ся з чотирох частин — „Тракія яко правітчина Славян“, „Ґетия — край і нарід“, „Скития — край і нарід“, „З історий Ґетів“. В „пословї“ автор нарікає на те, що історики руські взагалї обминають ті давні часи, починають і кінчають „руриковщиною“, тимчасом як істория Ґетів (в яких автор бачить, як і в Траках, предків народу славянського) незвичайно давня і багата. Отже автор подає відомости про побут, релїґію, мову Траків і Ґетів, і доводить їх славянство, сюдиж залїчує він Кимерів, тимчасом як Скитів — Сколотів уважає за Іранцїв, предків народу литовського; нарештї розповідає історию Ґетів до зазначеного вище часу.

Як сам автор зазначує (ст. XVI), одним з важнїйших приводів в єго виводах був материял линґвистичний. Таку методу не можемо признати щасливою; виводи линґвистичні, які подибуємо у автора, мають багато довільного, і такі спостереження, що Аполон є Білун, Арей — Ярий, Гипанис — Пониз (пор. Понизє), Купала — Κυβέλη навряд щоб багато кого переконали. Так само багато довільности і необережности подибуємо ми в уживаню анальоґій. Темні, суперечні питання можна вияснити тільки уживаючи певні, непохитні доводи, а покликуватись на пісні Верковича, ґлоси Вацерада, славянство Гуннів і т. и., се, як то кажуть, lite litem dirimere. Така довільність дискредитує цїлу працю, і читач не звертає уваги і на те добре і позитивне, що в її єсть.

Таких позитивних річей годї працї д. Партицького відмовити; він пильно зібрав материяли історичні, етноґрафичні, линґвистичні. Деякі розвідки і уваги дуже цїкаві і важні (такий напр. уступ про роспосвсюженнє слова: обчина, вібчина на териториї меж Днїстром і Дунаєм — ст. 94, про Жельмана — ст. 156, про границї римських провинций коло Карпатів — ст. 344, і т. и.), але то окруженє, в якому вони виступають, кажемо, може в читача і до їх відібрати повагу. Ми ухиляємось низько перед совістною і невтомною працею вп. автора, єго посьвяченнєм до науки, але в інтересї сїєїж науки, в інтересї того самого осьвітлення давнїйших часів нашої історії, радимо автору де в чім змінити на далї методи своїх студий.

[Ся рецензия написана була перед кількома місяцями, а саме перед її друкованнєм не стало О. Партицкого. Не можу не висловити тут кілька слів симпатиї і поваги для небіжчика. Хто знає, що мусить понести при науковій роботї в Галичинї такий перетяжений працею професор школи середньої, при загальнім браку засобів і руху наукового, мусить задивитись надзвичайнїй силї духа покійного, що протягом кілька

десяти літ так незвичайно жертвував науковій праці свої сили, час і кошти, забивши нарешті себе надсильною роботою. І ті молодші поколїння, що діждуть тих ліпших часів українсько-руської науки, для яких працюємо і в які непохитно віримо, певно, з признаннєм пошанують память перших діячів на тій ниві, що так тяжко і невдячно працювали, здобуваючи — замісто поваги, часом глум і посьміх].

М. Грушевський.

Филевичъ И. П. Угорская Русь и связанные съ нею вопросы и задачи русской исторической науки. Варшава 1894, стор. 32 (відбитка з Варшавских университетских Извѣстий, 1894, V).

В розправі своїй, читаній в уривках на археольоґ. з'їздї в Вильнї (1893 р.) „в 70 роковини приїзду Венелина до Росиї" і присьвяченій памяти сего славного угорского русина, старає ся автор виясняти питанє: яким способом прийшла на Угорщину назва руска, коли ся область не входила нїколи в состав рускої держави. Гадку, що низина угорска та верховина семигородска то правітчина Русинів, висказав вже, хоч дуже обережно, проф. В. Ламанский 1859 р., а відтак Реслєр вказав на руский характер топоґрафічної номенклятури Семигорода і Волощини. Опираючись на тім, проф. Філєвич твердить, що Русини не з Галичини дістались до Угор, але противно, і таким чином толкує повість Несторову про приход Славян з над Дуная. Доказом служить єму номенклятура топоґрафічна північної Угорщини та Семигороду; тут однак пов. автор зайшов дуже за далеко, добачуючи слїди рускі в Моравії а навіть в полудневих Чехах. Ще менше переконує другий доказ, що типи бронзового серпа, знайдені в Руси, стрічають ся також на Угорщинї а не йдуть дальше на захід. Сеж предсї річ відома, що низина угорска була з давен давна метою, куди сунулись ріжні народи зі всходу через степи чорноморські, а по-за яку мало котрий пішов. В кінци наводить автор слова з пізнїйших редакций лїтописи (в Лаврентиєвскім та Іпатскім списи їх бракує), що мав Олег сказати до Аскольда і Дира: „яко гость есмь подугорскій". Після слів проф. Філєвича Підгірє „могло звати сь давнїйше „Подугорє" — догадка, на яку фільольоґ мігби дещо замітити Взагалї розвідка проф. Філєвича має більше характер полємічний против теориї норманьскої, а особливо єї заступника Куніка. Не відкидаючи зовсїм можливости самій гипотезї, ми домагалиб ся лише більш основних доказів для єї попертя. В передмові автор зазначає ще друге питанє — преславне обясненнє початку українского народа з карпатскої миґрації; автор, очевидячки, ще має замір боронити сю нераз обговорену справу.

М. Кордуба.

Филевичъ И. Нѣсколько словъ о значеніи Карпатъ для русской науки (Галицко-русскій Вѣстникъ, Nr. 1, Августъ 1894).

Ся статя проф. Филевича стоїть в тїснім звязку з розправою єго про Угорску Русь. Автор висловляє жаль, що Карпати дотепер не мають свого опрацьовання в российскій науцї, вказує отже на їх велике значіннє, щоби через се заохотити учених до студий над їх териториєю. На єго думку знаємість з етноґрафічною картиною Карпатскої териториї головно причинить ся до порішення двох важних питань: про руский нарід і імена на Карпатах і про відносини Хорватів до руської держави, а посередно — до рішення справи про початок Руси і границї держави сьв. Володимира.

Нарід руский займає тепер центральну часть гір, а з півночи, заходу і полудня окружений иньчими племенами словяньского і не словяньского народу, проте на карпатских границях — руско-польскій, руско-словеньскій і руско-мадярскій можна знайти багатий материял до пізнання переливів одного племени в друге.

Є також в центральних Карпатах дуже живо переховані слїди давнїйшого подїлу племен, в образі Лемків, Полонинцїв, Бойків і Гуцулів.

Тоті материяли наукові можуть безповоротно загинути, бо гірский і лїсний промисл, що розвиває ся в Карпатах, переміни економічні і вплив цивілїзациї грозять стерти типові ознаки гірского населення. Автор кінчить проте покликом до Академії наук і до Ґеоґрафічного товариства российских, щоби вислано учену експедицию в Карпати для використання сих материялів для российскої науки.

Д. Коренецъ.

Ґрот К. Я. Мадьяры и Славяне въ прошломъ. Варшава 1893, стор. 34 (відбитка з Варшавских университетских Извѣстий 1893, V).

В своїй розправі -- актовій промові — переводить проф. Ґрот гадку (висловлену вже і в раннїйшій єго дисертациі — „Моравія і Мадяри“), що в борбі віковічній Славян з Нїмцями припала визначна роля Мадярам, яко оборонцям елємента славяньского перед ґерманїзациєю. На єго думку Мадяри виратували ослаблену державу Моравску перед знїмченєм — думка дуже субєктивна, бож предсї не хто иньчий як Мадяри знищили ту федерацию славяньску, тай половина сеї держави розвинулась відтак зовсїм без опіки Мадяр до самостійного Ческого королївства. Відтак виказує шан. автор, що Славяни, як висші культурою, впливали навіть на Мадяр та що вплив сей можна слїдити в їх житю, звичаях та мові. Устрій Степана Св. запевнював всїм підданим народам рівноуправність,

тож кождий чув себе патріотом-Угром, остаючи при тім добрим Мадяром, або Славянином чи Романцем. На чотирох елєментах по думці шан. автора опирав ся славизм в Угорщині: а) етнїчнім, б) культурнім, в) релїґійнім, г) династичнім. Признаючи слушність двом першим, не можем нїяк згодитись на погляд, що бачить в Уграх оборонців Славян супроти окатоличеня, тямлячи, що угорскі королї були покірним приводом в руках папских, та що старались навіть Болгарию привести до сполученя з церквою західною Впрочім чиж поступованє Угрів підчас їх побуту в Галичи не доказує чогось зовсїм противного? Моменту-ж династичному годї признати якесь з того погляду значіннє, бо звязки родинні з володарями словяньскими, на які шан. автор покликуєсь, не доказують нїчого — се робили й нїмецькі князї; цїлком природно, що маючи з трех сторін сусїдами Славян, входили з ними в звязки й королї угорскі. Гадка шан. автора сама по собі ориґінальна, але не переконує, бо треба доперва єї ствердити дослїдами науковими на полї внутрішної істориї Угорщини, що радо жадали-б від автора, специяльного слїдителя істориї угорскої.

М. Кордуба.

Петров А. Н. Пятидесятилѣтіе научной разработки славянскихъ источниковъ для біографіи Кирилла и Меѳодія (1843—1893) Москва, 1894 р., ст. 56.

— Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла философа на Востокѣ" Одеса, 1894 р., ст. 13.

— Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христѣ, находящееся въ пространномъ житіи св Константина философа, по списку XIII в. (Памятники древней письменности CIX) Спб., 1894 р., ст. 14.

1843 р. ректор московської духовної академії, прот. О. В. Горський знайшов між рукописами академичної бібліотеки та оголосив (у „Москвитянинові") т. з. паннонські жития свв. Кирила та Методия. З того часу сї жития разом з докладною студиєю про їх прот. Горського стали основним джерелом для біоґрафії свв. братів. З часу видання сих житий минуло вже 50 літ і д. Петров заходить ся представити ті придбання, яких досягла наука що-до студиювання над життєм Кирила та Методия. На думку автора, за увесь протяг 50-літного часу зроблено так мало, що діло стоїть у тім самім становищі, що і за часів Горського. За причину сему д. Петров вважає те, що до сего часу учені, які студиювали паннонські житія, звертали свою увагу на історичну певність не всїх житий в повному їх обсягу, але — тільки окремих, поодиноких частин їх. „Науковий розгляд поодиноких частин жития — каже автор, не може мати рішучого значіння що-до походження памятника. Питаннє

се може буть розвязано тільки лїтературним аналїзом памятника“. Д. Петров пропонує тут порівняний метод, — порівнаннє стиля та лїтературних форм сучасних житіям лїтературних творів одного з ними типу. Але, на думку автора, сучасна кирилло-методиївська критика на підготовлена до сего; широка кирилло-методиївська лїтература не має ще повного історичного коментаря що-до змісту паннонських житий; ми не знаєм навіть загальних обставин, серед яких виникала кирилло-методиївська лїтература, не знаємо навіть історії канонизациї славянських апостолїв. Вважаючи на такі потреби, д. Петров заходить ся розвязати останнє питаннє — історию канонизациї свв. Кирилла та Методия. Основуючись на паннонському житиї та на деяких археольоґічних данних, які підперають канонизацию св. Кирилла у римський церкві, автор доходить, що канонизация св. Кирилла у римський церкві стала ся 899 або 900 р., а св. Методия в кінцї X або навіть в початку XI в. Тут автор висловлює думку, яку для нашого часу можна вважати ще лише гіпотезою, що канонизация свв. братів у славянській церкві почалась з ініцияттиви і під впливом церкви римської. Сам автор стоїть за те, що кирило-методиєвське питаннє потрібує для свого розвязання документального студиювання самих памятників після принципів, що висловлені 50 лїт тому небіжчиком Ґорським.

Дві других брошюри того-ж автора мають на увазї дати приклад такого студиєвання. В однїй автор нагадує потребу специяльного студиєвання місионерської дїяльности свв. Кирилла та Методия, яка займає значну частину житя, але й досї не порушена критикою. Друга брошюра містить апокрифичне пророчество Соломона про Христа. Се пророчество єсть і в паннонському житиї Кирилла і трапляєть ся окремо в стародавних збірниках; д. Петров подає єго з відпису XIII в. петербурської публичної бібліотеки. До тексту додана передмова.

О. Лобанський.

Миропольскій С. Очеркъ исторіи церковно-приходской школы отъ перваго ея возникновенія на Руси до настоящаго времени. Выпускъ первый. Спб. 1894 р.

Ся книжочка є додатком до часописї „Церковні відомости“, що видаєть ся при синодї і є його орґаном. Автор, як і сам каже в передмові, взяв ся лишень звести лїтературу до одного, і таким чином скласти історию народньої школи „задля того, щоб показати, яка школа повинна бути самою бажаною“.

Перший випуск, викладає історию школи од заснования її за Володимира до монгольської неволї. Дійсно, автор не стільки пише історию народньої школи, скільки налягає на те, що церковно-парафіяльна школа

є самою бажаною для народа школою, также само, як такою вона була і в давні часи, бо виховувала в хлопцях „вірность государю і отечеству“. *С. Л.*

Коцовский В. Исторично-литературни замѣтки до „Слова“ о полку Игоревомъ (передрук із справоздання ґімназиї академічної за р. 1893), ст. 42 + табл.

Брошюра д. Коцовського, власне відчит, виголошений на зборах наукового товариства, складаєть ся з чотирох більш менч окремих і самостійних розвідок історичних і історично-лїтературних про Слово о п. Іг. Перша з їх присьвячена тим впливом культурним, які істнували в громадським житю давної Руси, і тим джерелам, з яких черпало письменство наше; елементи сї зазначені добре, хоч подекуди є щось і побільшене — так напр. сказати, що міста руські „були може й на пів грецькі“, се забагато, бо й погрози Киян, яку пригадує д. Коцовський — „ступити в грецьку землю“, в часї небезпечности, не можна вже таки приймати bona fide (могло воно значити просто — сьвіт за очи). Навряд чи можна сказати, що оповіданнє лїтописи про кн. Володимера Васильковича є частиною дружинного епосу (с. 5). Також мусимо застерегти, що переносити прояви житя земель володимерсько-московських XIII—XIV в. й прикладати до земель українсько-руських можна тільки дуже обережно, бо громадський устрій, культура, побут були далеко не однакові.

В другій розвідцї автор застановляєть ся над особами трох стародавних поетів — Бояна, автора Слова і Митуси, вяжучи їх з родом Ольговичів і надаючи тому роду й їх Черниговщині особливо визначне місце в історнї нашої поезиї. Сей уступ здаєть ся мині менче щасливим, автор сходить на стежку гипотез, не основавши їх, а висловляючи занадто катеґорично; так Бояна він вяже з особою Яна Вишатича, хоч анальоґії між ними дуже зверхні й слабі (а додамо — непевно, щоб така важна особа, як Ян Вишатич, могла бути надвірним співцем княжим); і Ян приятель Теодосия, невідомо ще, чи був Яном Вишатичом, бо деякі обставини примушували виступати проти такої ідентичности[1]). Що Боян був специально співцем князїв лївобічних, того не можна довести — атже автор Слова міг вибрати з єго тем тільки те, що близче було Ольговому роду. Що Митуса (а власне Артемій еп. перемиський) був по стороні Ігоревичів, се була така припадкова полїтична констеляция, що годї надавати її якесь глибше значіннє, так само як і згадкам про Чернигов в билинах — мусїв він там виступати як один з важнїщих полїтичних центрів Руси. Нарештї автор ще раз звертаєть ся до питання про сполученнє ріжних

[1]) Бестужев Рюмин „О составѣ русскихъ лѣтописей“ с. 21.

культурних вплиівів в давній Руси, висловляючи здорові гадки, хоч і тут подекуди бачимо побільшення і збочення з дороги фактів, як навязуваннє західного німецького впливу нашому праву і адмінїстрациї і признаннє впливу Готів і Руґів.

Гарне вражіннє дає третя розвідка (с. 23—28) про час написання Слова, яким кладе автор вінчаннє Володимера Ігоревича 1187 р.[1]), і особу співця Слова; хоч в останній справі автор знову іде в сферу гипотез, але ставить їх досить обережно (Рязанець Софоній); запотую однако про істнованнє „здавна на Руси“ секти жидівської („жидовствующих“): се є неоправдана догадка, коли прикладати до давної Руси; секта відома в кінцї XV в., та й то розповсюдилась не в нас, а в північних краях, хоч і є відомости, що голова її — Схарія жив в Київі.

В останній розвідцї (с. 34—41) автор застановляєть ся над анальоґіями між Словом і оповіданнєм про похід в лїтописї, нарештї — над провідною думкою Слова; я зроблю до сего уступа лише кілька дрібних уваг; так автор відкидає звичайний погляд на Каялу (Калміус) і шукаючи її, доводи бере з оповідання про те, як тїкав Ігор: але ми не знаємо, де тодї кочували Половцї, чи коло Каяли, чи де інде. Далї, оповідаючи про толєранцию давню, наводить автор звісну характеристику кн. Михалка з Татищева без жадної осторогн, хоч автентичність сїх характеристик є дуже непевною, й випадало-б, покликуючись тут на мою книжку, згадати про закиди сїм характеристикам; тім більше що на такому становищі в сїм питанню стою я не сам один. Нарештї я-б застерегав, щоб не признавати в билинах памятки „староруської артистичної поезиї“ та не ставити поруч з Словом (ст. 41), бо є ще нерозвязаним питаннєм, що в сучасних билинах належить нашій давній словенности народній, і що — пізнійшим північним додаткам, змінам і иньч.

Уважав я найбільше на методольоґічну сторону працї; як тон, кажуть, робить музику, так від методи починаєть ся наука, тому ся сторона й заслугує особливої уваги. Всякий в працї науковій мусить виразно відрїжняти факт від догадки або відомости незафактованої; фактичний вивод може повстати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гипотезу, яку можна ставити тільки як гипотезу, з резервою, і яка тільки через довгу перевірку новими датами може придбати собі віру. Необережність в виводах діскредитує цїлу працю: хто каже забагато, нїчого не каже: ставляючи неоправдані гипотези, учений позбавляє віру і своїм позитивним виводам.

[1]) Зауважу тут подробицю — Рим не єсть Ромен, а с. Рим на межі Роменського, Лохвицького й Прилуцького пов.

Сї загальні уваги подекуди можна приклasти і до розібраної працї. Одначе автор виявив в їй велику старанність, значну ерудицию, добрий аналїз; єго уваги над істориєю культури нашої часто справедливі й цікаві; хто знає, як трудно ві Львові нашому працювати над якою небудь науковою працею, мусить признати автору чималу заслугу в єго працї, яка дає користну вкладку в баґату лїтературу історичну і лїтературну Слова, і пожадати дальших праць від автора в тїй-же справі.

М. Грушевський.

Strakosch-Grassman Gustav. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242. Innsbruck 1893, ст. VI + 227.

Про славний напад Татар 1241 р., що заворушив цїлу Европу і так могучо вплинув на дальшу течію випадків держав всхідних, говорено доси лише побічно, але специяльної про него моноґрафії не було. Найосновнїйшим оброблен€м сеї квестиї уважав ся т. II „Histoire des Mongols" Mouradgea d' Ohsson. Однак праця ся вийшла ще 1838 р., від сего же часу видано чимало нового документального материялу, що на сесю квестию нове кидає сьвітло. Розяснити сю справу на основі найновійших дослїдів наукових, взявши під увагу жерела так західні як і арабскі та перскі, поставив собі шан. автор в сїм дїлї за задачу. На самім початку своєї студиї простує автор дотеперішний погляд що до причини нападу Татар на Угорщину. Автор доводить, що Кумани були предметом спірним між Татарами та Мадярами; кождї вважали їх за своїх одноплеменників. Коли за радою домінїканів прийняв Беля половецкого хана Кутена (Котяна) в свій край, розгнїваний хан Куюк виповів єму війну через послів, яких однак піймав князь суздальский. Таким чином цїлий похід з 1241 р. представляєсь як акт пімсти Татар Руси і Угорщинї. Сю причину подає навіть сам хан в листї своїм до Іннокентия IV 1245 р. На Польщу вислав Батий оден віддїл з тої причини, що там готовились Болеслав V, зять Белї, та Генрих II шленский іти Уграм у поміч. Та остання гіпотеза однак здаєсь не досить умотивованою. Скорі та нечувано легкі успіхи наїздників приписує автор знаменитій тактицї военній Татар та спізненій мобілїзациї войск європейских. Похід Батия крізь Русь лиш загально згаданий; за те находим детальний опис походу на Польщу та Угорщину. Праве крило віддїла, висланого на Польшу, мало під проводом хана Орду зайти аж на Литву та в Прусию.

Битва під Лїґнїцою 9 цьвітня 1241 випала для Християн нещасливо з причини спізненя Вячеслава, короля Чех, на оден день або 56 кільометрів. Велику вагу мають замітки автора про наслїдки сего

нападу, як дуже пошкодив він торговлї нїмецкій, що велась з давен великим шляхом з Реґенбурґа на Відень до Кракова та Київа. Погляд, що Татари зломили елємент нїмецкий в містах польских, не має однак основи, бож відомо, що елємент той дійшов до найбільшої сили в часї панованя королів ческих в Польщі під кінець XIII і в початках XIV віка. Причиною повороту Татар подає д. Стракош (за Вольфом) потребу стратеґічну, щоб не відділитись занадто від головної орди, що була на Угорщинї. Незвичайно докладно з зрозумінєм цїлої тактики представлена битва над рікою Sajó, що рішила судьбу Угорщини (ст. 77—89), 13 червня загнала ся частина Татар аж у Австрию, але звістку, подану Івоном з Нарбонни, нїби они облягали навіть Відень, вважає автор неможливою. Побіч опису нападу самого, представляє п. Стракош вельми докладно сучасні відносини европейскі, та як поодинокі держави і володарі що до сего факту заховувались; се власне найбільш займава часть цїлої студиї. Про квестиї спірні та більш льокальні повідомляють додані екскурси, а 5 карт дуже помагають читачови орієнтовати ся.

М. Кордуба.

Зотов Р. Вл. О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, С-пб. 1893, ст. 327 + 48.

Habent sua fata libelli! Праця, якої титул я тут подав, має також свою історию. Готова вона була вже на початку р. 1884, коли її предложено було петербурській археоґрафичній комісиї (на неї покликуєть ся вже д. Іловайский в т. II своєї історії, виданім 1884 р., с. 541); комісия, за рецензиєю проф. Замисловського, що розвідка ся „має наукову вартість, як перша проба ширшого розбору дат синодика“, ухвалила 28/I 1884 її видрукувати (див. протоколи в т. IX „Лѣтописи Арх. ком.“ с. 47 і 51), але тільки 1893 р. з'явилась вона в т. IX „Лѣтописи Археографической комиссіи“ і окремо. За сей час, скільки мені відомо, книжка ся не діждалась ширшого розбору нї в нашій, нї в російській історичній лїтературі, тому не пізно й тепер за неї буде де що сказати.

Головною метою сеї розправи є обяснєнє т. зв. синодика Любецького — поминання Любецької церкви, де між иньчого уміщене окреме поминанє „великихъ князей чернѣговскихъ, кіевскихъ і протчіихъ“; се поминанє кілька разів (пять) було вже друковане, коло обяснення єго трудили ся арх. Филарет і Квашнин-Самарин; д. Зотов підняв ся щераз детально єго перестудиювати і на підставі наукової лїтератури обяснити; він пильно перестудиював джерела і лїтературу, яку мав; не єго вина, що не використав деяких праць, виданих по р. 1884 (а особливо — ви-

дання київського печерського синодика, виданого в Чтеніях київського історичного товариства т. VI); можна закинути хіба, що проминув „Географію нач. лѣтописи“ Барсова. Головнійша хиба працї, що автор обмежив ся на однім синодику Любецької церкви, переписанім, як він думає в минулім віку. Автор не раз припускає помилки в сїм списку, приймає поправки, зроблені Филаретом, але провірити їх підстави не міг. Филарет окрім синодику Любецького користав з иньчих чернигівських і київських, але користав може часом і довільно (або з цїлком одмінного варианта синодика, бо д. Зотов наводить цїлу низку імен, які є у Филарета і нема в єго синодику, і навпаки — с. 171—3); д. Зотов признає сам, що поки не видані і не порівняні дати иньчих чернигівських синодиків, годї деякі справи розвязати (с. 42, 113). З протоколів археоґр. комісиї довідуємось, що одержавши працю д. Зотова, вона звернулась до чернигівської консисториї за иньчими синодиками, і консистория прислала пять манускриптів, які арх. Филарет назвав синодиками (с. 61—2); сї синодики однак не були опубликовані, а без того багато виводів д. Зотова зостають ся ще непевними.

На основі своїх студий над синодиком д. Зотов доводить, що в своєму укладї він виявляє певну систему, і сїєї системи далї тримаєть ся в обясненню синодика; головні точки її, подані на початку і при кінцї розбору (с. 30 і 178), такі: князї йдуть по степенням, старші поколїння перед молодшими, батьки перед дїтьми; заведені князї Чернигова і деякі з чернигівських волостей, з иньчих домів — ті що мали якісь відносини до Черниговщини; іменя не повтаряють ся двічи тіж самі. Автор не тільки запевняє пильно переведену систему свого синодика (с. 181), ба навіть хотїв би її приложити і до иньчих синодиків руських (с. 237) — хоч їх не студиював. Минї здаєть ся, що тут є чимала помилка методольоґична: на підставі якоїсь частини записів вивести певні принципи, а потім під ті принципи нагинати решту, се буде льогичною помилкою[1]). Сам автор признає деякі особи княжі за цїлком не зрозумілї і не відомі, яких присутність в синодику годї умотивувати якимись фактами, а є їх і більше (напр. 36—7, 86, 104, 128, 183); автор сам зазначає кілька випадків, де синодик не дотримує порядку, так що годї того й обяснити (с. 129); деякі проминені (порів. с. 129), деякі — як от Олег, що уривково сидїв в Чернигові, або Никола Сьвятоша, що зовсїм не був кн. чернигівським, названі одначе в. князями (с. 34, 38); запев-

[1]) Як на результат її можна вказати: на с. 181 автор каже, що в Синодик заведені особи, що мали волости чернигівські від Гедиминовичів (одна з точок системи), а обясняючи сї записи (Nr. 63, 67, 73) сам автор міг хиба догадуватись, що записані вони тому, що мабуть мали якись чернигівські волости.

неннє, що синодик „не припускає повторення“, зостаєть ся в значній мірі апріорним.

Треба памятати, що ми маємо пізнійшу копію; чи вона списана була з одного оригинала, і як списана, не знаємо: могли бути зведені до купи записи з ріжних синодиків, могли пізнійші дописки, нотатки з марґинезів і т. и. повходити в текст т. и. Такі непевности могло би усунути хиба-б порівнаннє більшого числа памятників.

Сї всї уваги мають довести, що оператись на якусь риґористично переведену систему і з неї обясняти ріжні непевности не можна; те, що такий князь іде після такого, може дати підставу хіба до гипотези; тим часом д. Зотов ставить виводи свої дуже катеґорично (див. напр. с. 45—6, 72), і на основі синодика поправляє і реконструовує ґенеальоґію чернигівських князів, припасовуючи їх часом досить довільно (напр. Nr. 15, 38, 41), хоч в иньчих випадках совістно признає за своїми виводами характер догадок (с. 89, 105). Взагалї погляд автора (с. 181), що „дати синодиків, добре розібрані і обяснені багато поможуть зорієнтувати ся в пітьмах удільного периоду історії Руси, обяснять нам діяльність наших князів Руриковичів“ і т. и., уважав би я занадто оптимистичними.

Далї з погляду методольоґії можна закинути, що автор не робить ріжниці між джерелами важнійшими і другорядними, не завше застановляєть ся над тим, звідки така чи иньча одміна могла з'явити ся у пізнійшого письменника, чи має якусь самостійну вартість. Автор сьміло іде за Татищевим, даючи єго відомостям часом перевагу перед давними лїтописними датами (див. напр. татищевський парафраз на с. 236); зваливочи напр. відомість т. зв. Лаврентїєвської лїтописи про князюваннє Рюрика в Чернигові, автор опираєть ся на відомостях пізнійшого т. зв. Типографського лїтописця, Татищева й Щербатова (с. 60). Будуючи ріжні виводи з відомостей про Ізяслава т. зв. Володимеровича і поправляючи тих, хто уважає єго Ростиславичем (с. 77), автор не достерегає, що те „отчество“ Ізяслава (яке має значіннє в тій справі) є тільки догадкою декотрих істориків і т. и.

Се все кажучи, не хочу заперечати я науковій вартости праці д. Зотова. Деякі спостереження єго ґенеальоґічні справедливі, деякі доповнення катальоґу чернигівських князїв правдоподібні, але все мало бути зроблено делїкатнїйше трохи, з більшою обережностю в виводах.

Уклад ґенеальоґії є головним змістом розправи д. Зотова, більша частина її присьвячена обясненню записів синодика, з тим порядком, в якому йдуть вони в ньому (с. 32—171), на підставі їх уложені катальоґи черниговських князїв (239 і далї). Окрім того автор ширше застановляєть ся над чернигівським князївством в татарський период, властиво,

її династичною і політичною історнєю (с. 182—220); від внутрішньої історії, „задля браку всяких дат“, автор усуваєть ся цїлковито (с. 221—2); сума відомостей, які представляє в сфері династично-полїтичний автор, значна більша, ніж ми мали доси, і се є єго заслуга.

Застановимо ся коротко над кількома значнїйшими виводами і гадками автора в сім відділї. Автор застановляєть ся над справою болоховських князїв (с. 156 сл.) і уважає їх потомками Ігоревичів; гадка ся не нова (ширше розвинена у Квашнина-Самарина), і д. Зотов не подає яких важних арґументів, тому не буду в сю справу глибше входити, зауважу тільки, що належність кн. Ізяслава, що має бути також болоховцем, до Ігоревичів, як згадував я вже, не є фактом, а сказати, що гадати, нїби князї болоховські були виборні, — „перечить всему історичному укладу руського житя державного“ — буде за сьміливо.

Про Батиїву руїну д. Зотов приходить до переконання, що вона не спустошила Черниговщини так цїлковито, як думали декотрі (с. 252), отже — стає по сторонї Максимовича, Антоновича і ин., і наводить замітку синодика про кн. Олега Романовича, внука сьв. Михайла, що він став чернцем, покинувши „дванадесять темъ людей“.

Зачіпаючи справу про кн. Івана київського й Андрія овруцького, що згадують ся між пізнїщими князями в синод. Сіверському, д. Зотов признає їх Ольговичами, як і деякі ранїйші учені (К.-Самарин, Дашкевич), але кладе їх на кінець XIII або початок XIV в. на основі своїх викладок ґенеальоґічних (як і в мене віднесені були вони до XIV в. — на основі иньчих виводів, Очерк ист. К. з. с. 449); однак автор зараз вже твердить, що в Київі „як не зараз після походу Батия, то всеж в 2-ій половині XIII в., і до завоювання Ольгерда сидїли переважно щадки Ігоря Святославича“ (с. 117) — се може бути зразком занадто скорих і часом довільних виводів автора.

В справі переходу чернигівських земель під зверхність литовську, автор кладе як правдоподобні дати: 1368 р. — для прилучення північної частини (Брянска), для південної (Чернигова) — десь скоро по 1372 р., і Брянщину (з Трубчевськом) зважає волостю Дмитра старшого, а Чернигів з Новгородом Сіверським — Дмитра Корибута. Північно-східна частина (Новосиль, Карачев, Торуса) не були підбиті Ольгердом (с. 98, 213—4).

На сему скінчу свою замітку. Застановляючись над методою розправи, маю думку, що ті уваги можуть придатись комусь, хтоб схотїв підняти роботу коло студиювання помянників давних; то річ не послїдня, і праця д. Зотова заслугує подяки.

М. Грушевський.

Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневскаго, изданіе отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Томъ первый (три выпуска), А—К. Спб. 1893, 4°, стовб. 1420.

Єсть то перша часть посмертного виданя обємистого дїла звісного фільольоґа славяньского Ізмаїла Івановича Срезневского. Цїнний той труд по смерти Срезневского за порученєм другого віддїленя Імпер. Академії Наук приготовила до печати високо образована дочка покійника Ольга Ізмайловна Срезневска, котра своєму вітцю за житя помагала в укладаню словаря староруского і обзнакомилась тим способом з цїлим пляном того-то дїла. Опісля взяв участь в порядкованю материялів також і брат Ольги Срезневскої Всеволод. Наконечним же переглядом знадобів і провіркою в поданих жерелах заняв ся спершу академик І. В. Ягич, а по від'їздї єго з Петербурга, академик А. Ѳ. Бичков. Але як виданє дїла зладжено по смерти автора, так в кождім разу не одно, відай, не вишло так, як би се сталось, коли-б сам Срезневский був успів довершити свого дїла. Тому то і наіменовано виданє не „Словарь древне-русскаго языка" — а смиреннїйшою назвою „Матеріалы для словаря древне-русскаго языка". Все-ж таки посмертне виданє труда Срезневского єсть дїлом величавим і вікопомним.

В давнїйшім язицї рускім — як замітив сам Срезневский — дадуть сю відріжнити три ряди слів: 1) слова древнерускі, котрі уживались лише у давну давнину, 2) слова, що війшли в уживанє не раньше XIV—XV віка або і пізнїйше до початку XVIII віка, а були в уживаню тільки в той час і 3) слова, котрі війшли в уживанє в послїдні півтора віка.

З всїх тих слів одні мусїли бути людовими, другі же були добутком книжним і лишень по части переходили в загальне уживанє маси народної. З одних і других самої більшої ваги суть 1) слова що виражають понятя відсаджені (абстрактні) або терміни і представленя наукові. Не лишень вислїдовачу язика і словесности, але і історику і археольоґу єсть се річию займавою, а нераз і важною знати, коли і як певні слова війшли в уживанє і як довго удержались они, коли не лишились в скарбницї нинїшного язика.

В „Матеріал-ах" користав автор перед всїм з руских памятників XI—XIV в., котрі узгляднив сповно і всесторонно; менше сповним однакож єсть що до памятників пізнїйших, з котрих подає більше слова тепер уживані.

Поодинокі слова подані з всею вірностию, а заразом приведені одвітні цитати з памятників. Строге віддїленє слів і звукових форм ста-

рословеньских від староруских не проведено, а то тому бо таке різке відділюванє нераз насувало би трудности, тим більше, що старословеньскі памятники читали ся і переписували на Руси, старословеньский язик впливав на язик народний, котрий знов на свою долю модулював язик письменний на Руси. То-ж находимо напр. злато, золото, властель, волостель, жрѣбѧ, жеребѧ, жрѣло, жерело, иночѧдый, иночадый і пр. При поодиноких словах подані часто приміри із словоладу і фразеольоґії, тут і там також цінні язикові порівнаня і виводи або поясняючі определеня. І так пр.:

вельбудъ, вельбѫдъ = вельблѫдъ = бельблjодъ = берблjодъ = верблюдъ, литовск. werbludas, однозначне з словом ґерманьским, котре в ґотскім звучить ulbandus, в старім північнім ûlfandi, в старім верхненїм. olbenda, в анґлосаксоньскім olfend, зр. грецке ἐλέφας і давне у ріжних ґерманів уживанє слова elefant, helfant, elpent. Діфенбах уважає слово „вельбѫдъ" зложеним з вель (= великий) і бѫдъ (зр. польске bydło, сербск. бед = кінь, бедев, бедевиjа = расова кобила; мадярске bedyén = телюк). Після того виводу: веллбѫдъ = великий скот.

грамота означає в старорус.: письмо, почерк, письменність, лист, ділове письмо. Грамоти (письма, акти, ділові письма) звали ся розлично: безсуднаꙗ, береженнаꙗ, благословеннаꙗ, бѣглаꙗ, възметнаꙗ, въскладнаꙗ, вытягальнаꙗ, даннаꙗ, дернаꙗ, дерноватаꙗ, докладьнаꙗ, докончальнаꙗ, душевнаꙗ, духовнаꙗ, жаловальнаꙗ, закладьнаꙗ, заповѣдьнаꙗ, земленаꙗ, кончальнаꙗ, крестьнаꙗ, льготнаꙗ, мирьнаꙗ, мироваꙗ, миродокончаньнаꙗ, мѣновьнаꙗ, несудимаꙗ, оброчнаꙗ, обѣжнаꙗ, опаснаꙗ, отпустнаꙗ, перемирнаꙗ, полеваꙗ, полнаꙗ, полѣтнаꙗ, праваꙗ, продажнаꙗ, проклѧтаꙗ, роздѣльнаꙗ, розметнаꙗ, розъѣзжаꙗ, рѧднаꙗ, складьнаꙗ, ставленаꙗ, судьнаꙗ, тавуларьскаꙗ, утягальнаꙗ, хрестьнаꙗ, цѣловальнаꙗ, шертнаꙗ грамота.

Примітні вираженя як: быти у грамоты, поставити у грамоты, дати грамоту, ходити по грамотѣ, сѣсти на грамотѣ, грамоту въскынути, съкынути, изрѣзати, подрати грамоту, рушати грамоту.

До всіх тих і подібних ріжноуживних слів подані численні цитати з памятників староруских, так що читатель може узнати, в яких іменно зворотах уживали ся одвітні вирази.

Шкода, що в цінній ділї Срезневского слова малорускі поміщені поміш з велико-рускими без жадної одзнаки, а предсї було би се вельми пожаданим, коли би в „Матеріал-ах" одмічено — розуміє ся, о скілько се єсть можливим — слова що находять ся лишень в памятниках полудневих (слова се вибитно малорускі), від слів що приналежать лишень північним памятникам. Через те лишень зискало би діло на переглядности і загаль-

ній ужиточности — а і читателеви відпало би, по крайній мірі в значній части, затруднене, котре тепер єму полишає ся, коли хоче прослїдити межу давних слів в малорускім а великорускім.

В кождім разу праця Срезневского есть вельми поучаюча. З неї бо промовляє до нас поважний голос цїлих столїтий, пливе отта глубока струя, що тече з жерела сягаючого того-то часу, коли Київ становив ся матерню руских городів, а смиренний монах монастиря печерского писав народови „повѣсть врѣменьныхъ лѣтъ, отъ коудоу есть пошьла роусьскаꙗ землꙗ“.

Виданий том „Матеріал-ів“ заказує, що і все тото дїло пок. Срезневского буде рівно цїнним і займавим і значно улегчить студию і перегляд староруских памятників під зглядом язиковим.

На послїдку виписуємо тут декотрі слова з „Матеріал-ів“, приводячи наші уваги, що відносять ся більшою частию до староруских слів, які і досі заховали ся в народнім язицї Русинів.

Місто ȣ в староруских виразах в дїлї Срезневского кладемо за-для вигоди в печатаню всюди **у**.

Знак питаня (?), при декотрих виразах поставленний після оріґіналу, значить, що Срезневскому було значене наведених слів незвісне або по крайній мірі сумнївне. Власні замітки кладу тут в ломаних скобках [ ].

бара — болото, palus, stagnum [в Стрийщинї: бар = місце підмокле, звичайно межи горбками, cf. пар, парій, відпар, парище, опарище, óпар = sumpfige, im Winter nicht zufrierende Stelle].

батѧ — отець, pater [в Галичинї стрічає ся бáтьо і бáдьо (рідко ужив.), а трохи частїйше в vocat.: пр. бáтю або бáдю мій! Слово батько ужив. на Українї і в многих околицях Галичини. В Жовківщинї, іменно коло Камінки волоскої, уживають слова бáтько частїйше. іменуючи так кождого старшого лїтами чоловіка (подібно, як в иньших сторонах дядько і тому сусїди тих Русинів зовуть „батюки“].

безвѣкъ. безсластенъ безвѣкъ [безвік = нежите, жите без утїх; вік в рускім означає: 1) жите, ζωή, βίος, vita пр. добрий вік. счасливий вік. змарнив вік. загирив вік. посл. „кому на вік, тому на здоровле“ = як має жити, то вийде з хороби, то подужає. 2) тріване житя, трівок, αἰών, aetas, tempus aetatis. довгий вік. дожив пізного віку. молодий вік. дійшлий вік. зрілий вік. 3) столїте, ἑκατονταετηρίς, saeculum. дванайцятий вік по Хр. 4) здоровле ὑγίεια, valetudo, sanitas. збавив віку = збавив здоровля. бодай віковали = бодай здорові були.]

бездъна = бездьна = бездна, locus fundo carens, profundum [бойківск. бéздна = 1) Untiefe 2) Abgrund; в иньших сторонах: безóдня].

безъ вѣка? — Аже кого ouранѧть. полоуторы гривны серебра. аже боудете без вѣка (по др. сп. аже кто дроуга ранить. а хромоты на телѣ не боудеть) [вік значить властиво здоровлє, — тут „без віка“ = без ушкоди здоровля, без ушкоди на тїлї, без окалїченя, cf. Правда руськa: Аще ли оутнеть руку и ѡтпадеть рука, или усъхнеть, или нога, или ѡко, или носъ оутнеть, то полъ виры К҃ гривенъ, а тому за вѣкъ Г҃ гривен. — за вѣкъ = за ушкоду здоровля, за окалїчене (мов. відшкодоване за причинене калїцтво, quasi Schmerzgeld), cf. галицк. позбавити віку = позбавити здоровля. бойківске убезвічити, обезвічити = позбавити віку, окалїчити позбавити, здоровля; зр. укр. з'увічити гл. Письма Котляревского, Енеїда, 1862. стор. 38. На смерть зъувічу мовъ собаку.]

бервь = брьвь = берьвно = беревьно = брьвьно = бръвьно = бревно = брѣвьно — береговаꙗ плотина, ratis; δοκός, trabs [гуцульск. бервéнє (nom. sing. collect.), бервéна (nom. plur.) лім, що наносить вода, властиво: бальки].

беремѧ = бремѧ = брѣмѧ — связка, охапокъ, тяжесть, fascis, sarcina, onus (cf. гал. і укр. оберемок дров = кілько дров унесе на плечах).

берeсто — березовая кора, cortex betulae [в Радомисчинї, в Киевскій ґубернії берест — означає березову кору; — в Галичинї берест = ulmus effusa, старосл. брѣстъ].

берлога = берлогъ = бьрлогъ = брьлогъ sylva, ὕλη, лѣсъ [Галицк. берліг = пелеш (коло Журавна), Lager namentlich der wilden Thiere].

благыи (уживає ся у Галицкого люду в тій стариннїй (старословеньскій) формі: блáгий і благий чоловік = добрий, добродушний; ласкавий. благó менї заробити гріш = добре менї etc. — благодать пр. „не буде благодать, як не буде Божа дать“ (коло Журавна). бойківске: благоденний, пр. для мене теперь благоденно = ich lebe jetzt glückliche Tage, jetzt geht es mir ganz gut. Властиво форма наша була би бологий, а місто благо = ἀγαθόν бологого, котру то послїдну форму стрічаєм пр. в Слові о полку Ігореві: „древо не бологомь листвіє срони“.

блюдо — πίναξ, δίσκος, patina, vas [Гуцульск. блю́до dem. блю́дко gen. neutr. і блю́дка gen. fem. = мисочка, плоский тарільчик, піднос].

бобыль селянинъ безъ пахотной земли [селянин без рілї, халупник. „бобыль“ стрічає ся лишень в памятниках північних — однакож імовірно було се слово уживане і на полудневій Руси. Іменно єсть галицкоруска назва родинна Бобиляк (селяне в Щирцї під Львовом). — В повітї Бучацкім єсть село Бобулинцьі (здає ся, місто „Бобилинцї“. Бобыль+инъ = бобылинъ = син бобиля. Наростком — инъ часто у нас

творять ся назви родинні: Хомин (син Хоми), Василишин (син Василихи), Васчишин (син Васчихи), Петришин (син Петрихи), Стецишин (син Стецихи), Гаврилишин (син Гаврилихи), Романишин (син Романихи) і пр. Потомки Бобилина назвались Бобилинцями (бобылинъ+ьць), а відтак і ціла їх осада „Бобулинцями“ (у місто и зрів. быти = бути).

божьница templum, ἐκκλησία, ναός. [Староруске слово „божьница“ єсть чисто славяньске; ще тепер на Українї називають тут і там „біжни́к“ „біжничо́к“ = місце в сьвітлицї, де висять образи. Тоє чисто славяньске, може бути часів поганьских сягаюче слово, уступило виразови церков, церква (старосл. **цръкы**, старогорнонїм. chirihha, старосакс. kërikâ, старопівн. kyrkia, середногорнонїм. новогорнонїм. kirche, пруск. kîrkis, зрів. гр. κυριακόν). а заразом давне слово стало згірдним і означає тепер лише святиню жидівску, Judentempel. Може також бути, що жиди, оселившись на нашій землї і присвоївши собі язик людности, задержали давне слово до днешного дня].

болѣние νόσος, morbus [у Лемків „больіня ратичне у добытка альбо хрімка“, Klauenseuche beim Vieh].

борсукъ — борсукъ, ursus melis. Слово Татарское [Meles taxus, Dachs в Галичинї: борсу́к або борсюк, на Українї харсун].

босъ, δαίμων, diabolus [зр. лемківск. босорка, босорка́ня, босорґа́ня, incantatrix, Hexe; Bufo, Kröte (босъ+оръ+ька; босъ+оръ+ька+аня); тут, здає ся, також віднести місце в Слові о Полку Игореві: всю нощь съ вечера босоуви врани възграꙗхоу оу Плѣсньска на болони... „босоуви“ відай місто „босови“].

брады = брадъвь — сѣкира, ἀξίνη, ascia [зр. галицкоруске (карпатске) ба́рда. ба́лда. ба́лта, breite Axt, cf. булат].

бразда. бразна, αὖλαξ, sulcus [обі форми удержали ся в Галичинї. перші̂й одвічає борозда́, ужив. пр. коло Яворова, Львова... другі̂й борозна́, ужив. пр. в Тернопільщинї.

брьдунъ = бредунъ = бръдунъ = бордунъ — родъ меча [cf. галицкоруск. ба́рда].

бързо = **борзо** = **бръзо** — скоро, celeriter, velociter [в бойківск. і в декотрих иньших гов. галицкоруских: бо́рзо пр. іди́ бо́рзо compar. бо́рше].

бѣлотъкъ — бѣлокъ [лемк. білток, болгарск. бѣлътькъ. „Въздоуха же окроужаѥ нбо ꙗкоже жолотокъ окружаѥ мѧздрица ꙗичка. нбо же окружаѥ дроугое нбо ꙗко вѣрхоу белотъка“... В декотрих сторонах Перемисчини і Жовківщини говорять жоўотый — flavus, старосл. **жлътъ**. жоўото́к luteum ovi, Dotter; проявляє ся тут вторична повноголосність, secundärer Volllaut].

вапа = **вапъ** — краска, χρῶμα, color [в Старівні (Старуні) чув я: „сметана густа́, як вап; вап уживає ся там в тім же значеню, що вапно; в староруск. і в старослов. означає: розроблена краска, барва, пр. „жены вапы лица пишуть"].

ведро ясная погода, засуха, жаръ, serenitas, aestas [у Бойків і Гуцулів: ве́дро tempestas, serenitas].

верблюдъ [людова етимольоґія зробила з слова „верблюд" подекуди пр. в Чортківщині „верхоблюд", мов би нагадуючи собі слова верх і блюдо].

веремѧ tempus [Гуцульск. і бойк. ве́ремнє, ве́ремє tempestas; serenitas, погода].

владарь — δεσπότης, dominus [бойк. володáрь = кметь].

воле — междом. ἄγε, age, ἄρα [оле уж. коло Заліщик дуже рідко. „о́ле бли́скає, о́ле греми́т, о́ле ту́чи бу́дут іти́".

ворkочь = връкочь — женская коса убранная, τρίχαπιον, crines plexi [у Лемків: ворко̆ч (рідке слово, що уступає виразови: коса) польск. warkocz].

воръ = **вора** — ограда, заборъ, преграда [на Підгірю і в горах у нас: воринє, sepimentum, Einfriedung].

вълѧгоми = вълѧгомо. — „И бысть велми вечеръ, Володимиръ же нача изнемогати вѣлми; и ꙗкоже бы влягомо, и тако Володимиръ... прѣстави ся. [у Замішанців т. є. Русинів з окол. Коросна: лыгомо гмер = влягомо вмер; у Гуцулів: на завлєги́, пр. прийшов до мене на завлєги́].

выверечи, выверу — выбросить [у Замішанців: гверечи = psl. връщти. гверж = кинь; у Гуцулїв: извергнути = скинути. „ко́бис изве́ргла сестри́чько тийі бисаги́". віверечи = викинути].

выморшина — наслѣдство [бойк. уме́рщина, від'уме́рщина].

высина — altitudo, ὕψος [бойк. висьі́нь, genit. висени́ = altitudo, Höhe, високість].

вьшитъкъ = вшитъкъ — весь (?) [у Замішанців і Лемків: вшыткый = весь, декуда в східн. Галичині всьой, пр. вшыток хлыб, der ganze Brotvorrath; мысме ту вшыткы, wir sind hier alle. Староруск. „поеднали ся о села вшитка" = о всї села; староруск. „то вшитко свидци" (все, в многих околицях Галичини: всьо)].

вѣрьнѣ — вѣрно, πιστῶς. fideliter [у Лемків і Замішанців: вірны, подібно присловники: красны, злы, добрі etc форми, котрі рідко тут і там еще проявляють ся в Перемисчині і Ярославщині].

вѣкъ (?) [„за вѣкъ" значить: за окалїчене, за з'увічене, за убезвічене, гл. в горі „безъ вѣка"].

габаниѥ — притѣсненіе (?); **габати, габаю** — притѣснять (?) [галицкоруск. габати verfolgen, anfallen, уж. в Бродщині: „ра́бець нагаба́є птахи" der Habicht fällt über andere Vögel her, гл. Початки до уложеня номенклятури і термінольогиї природописної VI. 1879. стор. 11.]

гавранъ = corvus, воронъ [декуда у Лемків і Замішанців: гавран, ческ. havran].

гаща — (двойств) — нижное платье, σαράβαρα [старосл. гаштн, галицкоруск. гачи; грецк. σαράβαρα = шаравари].

глипа́ти, глипаю, ὁρᾶν, circumspicere, spectare, cernere, оборачиваясь осматриваться [галицкоруск. глипати, глипнути. глипнув очима, er blinzte mit den Augen; гли́пнув на не́го, er warf auf ihn seinen Blick; тут належить також віднести галицкоруск. доглупати ся (scilicet: розумом) — не можу того доглупати або доглупати ся ich kann es nicht einsehen, mir leuchtet es nicht ein, ich kann es nicht ergründen; тут також лупнути, липнути оком місто глупнути, глипнути; полипав = полу́пав очима].

гмырити, гмырю (?) [галицкоруск. ґни́рати (коло Львова, коло Яворова) cf. польск. gmerać, mähren, wühlen. ґни́рає коло хати = бойк. пи́пнає, ни́пає].

головьникъ — убійца [галицкоруск. головник Todtschläger; головництво Todtschlag].

голь — вѣтка, ramus [галицкор. гиляка; гиль, гілє (collect.); укр. гольляки́ (nom. plur.) гілля, (collect.), зр. грецк. ὕλη = ліс, ὕλον дерево].

голѣнатыи — голенатый, crura bona habens [в Чортк. голїнатий εὐσκελής, mit starken Schenkeln].

горносталь = горностаи [горносталь Foetorius ermineus, Hermelin коло Біберки, гл. Початки до уложення номенклятури и термінольогиї природописної вип. V. 1872 стор. 18, також в говорі Замішанців].

горча́рь = гърчарь — то же, что гърньчарь, κεραμεύς [у Лемк. і Замішанців: горчар, genit. горчаря і гончар, genit. гончаря].

гошити, гошу — дѣлать, приготовлять, parare; **изгошити** — устроить [Гошів — село коло Болехова, в повіті Долиньскім. Гошівский монастир].

грезно = грьзно — гроздъ, виноградная ягода, uva [бойківск. і угорскоруск. грезно, грезло, грозно, гразло, тут: староруск. греадно, старосл. грѣзнъ і гроздъ].

гугнати, гугню — шептать, роптать, murmurare; **гугнивыи** — говорящій въ носъ, гнусящій [галицкоруск. угна́вий, вугна́вий, вугнота́вий = що говорить в ніс; угна́вець = чоловік, що в ніс

говорить, угнак; угна́вка = женщина, що говорить в ніс; угнавіти, угна́ти, вугнота́ти = в ніс говорити].

гудьба — музыка, игра па инструментѣ; — **гудьць** музыкантъ, musicus, κιθαρῳδός [у Лемків: гудба = музика; гудак, dem. гудачок. гудаци, гудаки, dem. гудачки = музиканти; пісонька: Не будеме йисті, не будеме піті, покля нам не дате, пошто мы ту прішлі. Прішлі мы ту, прішлі з двома гудачкамі по тото дывчатко з чорныма очкамі].

давѣ — вчера, heri; давича, недавно, paulo ante [декуда у Бойків і Гуцулів даві = нинька рано; adj. давішний уж. також у Русинів угорских; рідке і заникаюче слово].

девѧносто — nonaginta [декуди у Бойків і Гуцулів, тож на Угорщинї у Лишаків: девеносто, девяносто].

денежька — уменш отъ деньга = денга — опредѣленная денежная единица [укр. дене́жка — галицкоруске на́звище родинне „Денеґа"].

дешевын [гуцульск. де́шевый, лемк. туній (cf. psl. **тоүнь** qui gratis datur), коло Львова та́ній = εὔωνος; εὐτελής, vilis, parvi pretii, wohlfeil; gering].

днесь. днешьнын [в гірских говорах галицкоруск. днес, ґнес, днесь, днеськи, днеськə, днеськивай; — днешний. до днешного дне].

домовиты — οἰκοδεσπότης [галицкоруск. домовитий в значеню: domesticus, familiaris. — вуж домови́тий = такий уж, що в хатї або на обійстю буває; по вірованю люда він ссе корову, а коли-б его убити, тогді з скуки за ужем гине і корова. У нашого люда „вуж домовитий" то мов би ἀγαθοδαίμων].

дъно = дно = дьно, fundum, πυθμήν, **дънѣ** = въ дънѣ — внутри; дъну — внутрь, внутри [бойківске унну́ = ἔσω, ἔνδον, intus, intra. — Із „въ дъну" повстало: „в дну" „у дну" — а відтак через уподобленє (assimilatio) суголоски д, котре іменно часто буває в бойківскім говорі, унну, подібно, як місто „днесь" часто „ннесь", місто „до днесь" часто „доннесь", місто „годний" — „гонний", пр. го́нний птах = гідний птах, великий, красний птах].

дыря. дыра. дира — проходъ (?) [в галицкоруск. дира́, дєра́, дыра́ льокально також дзюра́, польск. dziura].

дьна = дна — ломъ въ костяхъ [західногал. руск. дна (рідко і місцево уж.)].

дьнина, днина — цѣлый день [галицкоруск. днина, dem. днинка. по днины ще переїдем = за дня ще etc.].

дѣтъки = дѣтки — множ. ч. уменьш. отъ дѣтѧ [у Лемків: дыткы, укр. ды́тки].

жаратъкъ, жератъкъ — пепелъ, τέφρα, cinis [у Замішанців: журато к σώρευμα πυρός, cumulus ignis; декуда у Бойків пр. в Калушчині: „такий червоний, як ж у р а к“].

жасати, жасаю, жасити, жашу — terrere [укр. жахати; у гуцулів вжеснути се, жесати се, perterreri, гуцульск. жесний — φοβερός, terribilis, horridus].

ждрѣло = жрѣло, жерьло — голосъ. Возопихъ жерломъ великимъ (φονῇ μεγάλῃ, voce magna) [в Чортківщині: жерло, жерело = os, Mund пр. у виза єст жерло під рилом beim Hausen liegt der Mund unter der vorspringenden Schnauze, cf. горло = Schlund — в староруск. „жерло“ положено метонімічно місто „голос“ — або може задержало ся прадавне звачене того слова. санскр. gȓ — vocem edere, sonare, laudare].

жеребѧ — жеребенокъ [у Замішанців: жеребя, genit. жеребяти (жеребяте), πῶλος, pullus; — в иньших говорах: жеребе́ць, жере́бчик, жеребчу́к = більший лошак].

жиковина. жуковина — δακτύλιος, перстень; „двадцять три жиковины женскихъ золоты съ яхонтцы и съ лалцы, и съ изумруты, и съ жемчушки“ [бойківске ж у к о́ в и н а annulus, Ring, „пе́рстьінь з камінце́м“. Звідкиля взяло ся тото слово? нагадує оно вираз „жук“. З літ дїтских пригадую собі, щом бачив (буде тому сорок літ вспять) на Поділю в селї „Садки“ в повітї Залїщицкім у дївчат бинди зроблені з насиляних, так званих шиєк („шийка“ властиво перва обручка тулова, передтулє, prothorax) жубелиць золотастих (Cetonia aurata). Тоті бинди, хоть і не тревалі, визирали хорошо. Дївчата укріпляли їх собі впоперек на тімени. Може бути, що се давний звичай украшати голову биндами з золотастих хрущів чи ж у к і в робленими; що подібні оздоби ладжено також для украси рук (брасолєти) і пальців. Оттак „жуко́вина“ означала-б оздобу з жуків роблену, а опісля перенесено її також на перстені з металю роблені].

жировати, жирую — упитывать ся, пастись, pasci [галицкоруск. жирувати; жиро́вище, жиро́виско = місце, де жирують зьвірі].

жирѧва (?) — „На семь свѣтѣ и въ нашеи жирявѣ“ (εἰς τὸν βίον τὸν ἡμέτερον) [по моїй думці „жирѧва“ порівняти належить з нашими виразами: ж у р а́, ж у р и́ ц я, ж у р б а́, г р и́ ж а, п е ч а́ л ь — μέριμνα, cura. Змисл повисшого цитату такий: На сім сьвітї, тут в суятнї житя повній журб і печалї].

жлѣдица — гололедица (?) [укр. о́ ж е л е д ь, у нас в горах і на Підгірю: о ж е л е́ д а, о ж е л е́ д и ц я, glacies lubrica, Glatteis — о ж е л е д, о ж е л е с т також лїд, що примерзає на галузах; в декотрих бойківских сторонах о́ с к л е й].

жупелица = жюбелица — жукъ, κάνθαρος. [Гуцульске жу́белицє, жюбелиця Geotrupes stercorarius, також cetonia; жубонїти, жюбонїти, жебонїти βομβεῖν, sonum edere, sonare].

задьница = заднича — наслѣдство; legatum [тепер в галицко-руск. заднйця — podex, Hintertheil. „наби́й конé бичо́м по задни́ци — то пiдé бо́рше" (коло Яворова). Давне значенє задницї, яко спадчини, наслїдства, уступило тепер иньшому гiршому. Подiбно в гiршiм значеню уживають ся тепер: бiжни́ця, вдохати (давнiйше в значеню: умирати) etc.].

заисто [галицкоруск. дисне, дийсне = дїйсно, дїйстно].

закиханиѥ — тоже что кыханиѥ — чиханье [зр. лемк. кыхати „то ся Вам кыхат, мате рыму" = то ся Вам чихає (чхає), маєте нежит (катар)].

замерети, замру. — **заперети сѧ** [В Дрогобиччинї: замерети = замерти. — заперети ся = заперти ся].

запоротокъ = запрътокъ — οὔρινον, ovum ventosum, яйцо пустышка [verdorbenes Hühnerei, галицкоруск. за́порток, самí за́портки — lauter taube Eier].

запрѣщати, запрѣщаю — запрещать, не позволять [галицкоруск. запретити, запрiчати, тепер вже рiдко уживане, уступає що раз бiльше виразу „заказати", котре в тiм значеню взяте з польского. Малоруске „заказати" = замовити; заповiсти пр. пан заказа́ли фiру; пан-óтець заказа́ли сьвято; весна сего року зака́зує ся красно].

затепсти. затепу [cf. psl. **тєти, тєпѫ, тєпєши, тєпєть** τύπτειν, ferire; укр. тыiпати коноплы; галицкоруск. тéпсти гру́шу = трясти грушу; ку́ри тепу́т ся в земли́ = парпають, die Hühner scharren in der Erde].

звирь вм. звѣрь gen. masc. [у Гуцулiв: звiрь, genit. звiря gen. masc. = bestia, fera, i звiрь genit. звiри gen. fem. collect. = lupi. звiрь єго зьвыiла = вовки го зьвыiли].

зеремѧ — мѣсто, въ которомъ находится стадо бобровъ [Слово се литовскоруске находить ся i в Статутї литовскiм — „жеремя" genit. жеремени, в старосл. звучалоби: * **жрѣмѧ**; властиво мiсце, де жирують бобри, жировище, cf. psl. **жрѣти** = жерти, жерети, жрати].

зимьница — лихорадка [коло Яворова зимоха, инакше „хрибра" = febris].

знатьы [гуцульск. знатé (в виговорi часто знакé): „коби́ знатé, що в ку́ма питé, тоби́ i дьiти забра́в"].

зобати, зобаю и зоблю — edere, ѣсть [санскр. džabh — oscitare; тепер уживає ся майже загально у нас форма „дзьóбати" = mit dem

Schnabel hacken, mit dem Schnabel picken — тут і там уживає ся форма, як в староруск. зобáти, обзобáти. В декотрих околицях: зóбалка, дзóбавка = picus, Specht. — Староруск. клювъ = rostrum в малорускім майже зовсім загинуло; лише декуда на Лемківщині говорять клювак; однакож уживають від клюв утворені слова: клювати, заклювати, виклювати ся, заклюнути ся, наклюнути ся].

зукъ — звукъ (?) „И тако великимъ зукомъ приступиша... мню, яко земли колебати ся отъ обоихъ шума и отъ трескоты". „И грому сильну бывшу отъ пушечного бою и отъ зуку и вопу" [староруск. зукъ по моїй думцї = україньск. зик, галицкоруск зойк, κραυγή, clamor; ὀδυρμός, οἰμωγή, lamentatio].

ижакъ (?) — „Тогда бискупъ начнеть велегласно Латинскимъ языкомъ, ижакомъ ихъ поющимъ не мало" [по моїй гадцї так читати належить: „и жакомъ ихъ поющимъ". У Лемків жак = Kirchensänger, в иньших сторонах Галичини: дяк cf. psl. **жакънъ** diaconus, польск. żak, ческ. žak — studiosus, discipulus; босн. diak — clericus. В наведенім в горі місцї жаци = clerici s. diaconi],

изгрѣбь = **изгребь** — пакля, охлопки, στυππίον, stupa [коло Калуша: зріби, згріби = полотно гребінне́].

икра = **кра** — льдина, тонкій (sic!) ледъ, плывущій по рѣкѣ [малоруск. крига, польск. kra = Eisscholle, Eisgang, Treibeis т. є. більші брили леду, котрі ріка (звичайно на провеснї) уносить].

илемъ — ulmus [в ріжних околицях гірских і на Підгірю ильма илем ulmus, де инде: вяз, вєз].

илъ — глина, ἰλύς; πηλός, lutum [галицкоруск. ила́ gen. fem. ил gen. masc., у Бойків и́ловать, и́ловатиця Thonerde, thoniger Boden].

инъдѣ = **инъде** — въ другомъ мѣстѣ [коло Львова: и́нoды = ἀλλαχόθι, alio loco, отож в тім самім значеню, що в староруск. і в старослав. **инъде**; в укр. а тепер і в книжках галицкихъ „иноді" уживають в тім значеню, що старосл. **иногда**].

истъкмити — exaequare [в Коломийщинї і декуда в Стрийщинї: токмити ся, потокмити ся, стокмити ся übereinkommen aequiparare. Гуцульске: тóкма pactum, Vertrag].

исути = **иссути**, **исъпу**: — „И повелѣ иссути могилоу великоу" [У Замішанців пр. в Близеньцї, в Ріпнику: насути піску = насипати п.; глина насута = гл. насипана, psl. **соути, съпѫ, съпеши, съпеть**].

калнга — caliga, башмакъ [Декуди в Перемисчинї шиють для вмерця чоботи або радше панчохи з полотна. Тоті панчохи зовуть „каливи" або „калиги". По ушитю застромлюють іглу в калиги не відор-

вавши нитки, а то, щоби — по вірованю люда — померший на другім сьвіті мав чим собі зашити. До труни кладуть також кусник хліба].

калика = **калѣка** [малоруск. калїка, Krüppel з перского к'алак'. без'образний, безподобний].

канина [зр. канка Scirpus lacustris, Teichbinse; канúця Chrysanthemum leucanthemum, weisse Wucherblume. польск. kanianka = перстенець, вилип, Cuscuta epilinum, Flachsseide. В „Слові о полку Ігореві" вираженє „канина зелена" мабуть означає: муравник зелений, caespes viridis, grüner Rasen].

карвана = **корвана** = **корвонъ**. κορβανᾶς, сокровищница храмовая [галицкоруск. скарбóна, demin. скарбóнка].

клевьць = **клевецъ** — знакъ военачалія въ видѣ остроконечнаго молотка [у Гуцулів: клевéц σφῦρα, malleus, Hammer, dem. клéвчик].

клуча: „Ср҃дце же убо вчиньно ѥсть... и хранимо округъ клуча" [декуда у Лемків: клуча = pulmo].

ковачь faber ferrarius [у Гуцулів пр. в Жабю: ковáчь, genit. ковачя́, dem. ковачік; в иньших говорах: ковáль, ковалик].

ковшь — „А се даю сыну своему князю Дмитрию... ковшь великий золотъ гладкии" [у Гуцулів: кáуш ὑδρία, Schöpfkelle, пр. набери повний кáуш води́; укр. ківш, deminut. ковшик φιάλη, σκύφος, poculum, Becher; — галицкоруск. назва родинна: Ковшевич].

кокотъ — пѣтухъ, ἀλέκτωρ [укр. кóкотень = малий когут, малий півень].

кокошь = gallina, курица насѣдка [галицкоруск. кокошка].

колтки [в Чортківщинї: ковтки Ohrgehänge, заушницї, кульчики].

копань — ровъ (?) „Да врагомъ виноватикомъ водотечью внизъ, да изъ водотечи прямо на копань, да копанью вверхъ къ двемъ прудомъ" [на Поділю: кóпанка — плиткий прокіп до води заскірної; кирниця без обрубини (цямрини); з копанки беруть воду].

котьць — клѣтка [Назва родинна: Котецкий — — —. У Лемків і Замішанців значить кутец χοιροκομεῖον, suile, Schweinstall, „зажен свіні до кутця; ґадай; люлю! люлю! люлю-сю!" Зауважити належить, що кілька виразів означаючих первістно „дім" пізнїйше прибрало значенє згірдне, пóгірше. І так старосл. хлѣвина domus, conclave, тепер хлів = suile, староруск. куча = хата, тепер найчастїйше те саме, що хлів і ин].

кровля — tectum, крыша [декуда в східнїй Галичинї крівля, покрівля; нїмецке Dachdecker можна назвати би крівляник, кровляник, кровельник].

крьстьчатыи = **крестчатыи** — украшенный крестами, crucibus ornatus [в Самбірщинї: хрещате полотно, хрещатина — по-

лотно на охрест роблене; хрещате дерево arbor ramosa; хрещате зьілє. — в укр. хрещатий барвінок; хрещатик = зілє, Hyoseris; також Leontodon задля подоби листків; — Хрещатик одна з головнійших улиць Києва].

куда = **куды**, ubi [в Галичинї уживають ся межи людом обі форми: куда і куди; — подібно сюда, суда (гуцульск.) і сюди, туда і туди].

кудри — coma crispa; кудрꙑвын crispus [у Лемків пр. в Вірхівнї: кудерявый, під Самбором кудерєвий і кудрєвий, — в Щирци коло Львова кудерéвий; в Старівнї (Старуня) в повіті Богорóдчаньскім: кудри́ти, скудрити волóсє die Haare kraus machen, kräuseln].

куръ — пѣтухъ, gallus [Галицкоруск. „кур запіяв“, „ще кури не піли“; кýра, кýрка, на Угорщинї кýриця = gallina].

куща = кѫшта = σκηνή, tentorium [угорскоруск. і декуди в горах галицких куча = дрантива хатчина; переважно куча — χοιροκομεῖον, suile, Schweinstall; заганяють свинї: „а до кучи на!“ — Первістне значенє слова „кучовати“, „кочувати“ було мабуть „розкласти кучу“ т. є. хату, шатро і мешкати; тож у Гуцулів і тепер „кучювати“ значить οἰκεῖν, habitare, ξενίζεσθαι, hospitari, а скучювати се, скочовати се = перебирати ся з місця на місце; — у Івана Вишеньского: „хлопы простые въ своихъ кучкахъ и домкахъ сидятъ“; — на Українї тут і там куча, кучка = кліть для кур під печию або під постїльним полом; сербск. кутя = дім. — У жидів кучки = Hüttenfest. Жиди задержали той вираз в давнім значеню для поіменованя свого сьвята. При нагоді ще згадаю, що у караімів коло Галича чув я: вéчера (= вечéра, δεῖπνος. coena, Nachtmahl), огож акцент старорускний].

къметь = **кметь** = **кмѣть** — витязь [в галицкоруск., іменно в говорах гірских: кметь — заможний ґосподарь; кметúха = жена кметя, заможна ґаздúня; посл. „не посьміé ся кмéтиця, но омéтиця“].

кръчагъ = кърчага = корчага — vas fictile, κεράμιον [декуда у Бойиів корчéга. корчýлє. коршóлє. кóршів. кóрчів; у Русинів угорск. (Лишаків): корчáга, dem. корчáжка].

Замітити ще випадає про не один хороший вираз старорускнй, котрий уступив другим виразам тепер уживаним, пр. властель, волостель, блюстель (speculator; custos), звѣздьница (астрономія), зныль (κάμινος, піч, комин), клꙑпышь, клюпышь (тепер у нас: мікдал) і др.

На тім кінчимо наші примітки. Слїдженє старорускою язика вельми важне не лишень для слїдителів язика народного, що із проявів давної нашої бесїди можуть вистежити постепенний розвиток рідного

слова, але також для ширшого круга писателїв. Стилїст може в зворотах давнїйше уживаних не раз відкрити живий пруд, живу струю народного духа. Неменшої ваги єсть ся студия для термінольоґії в ріжних галузах наук В термінольоґії науковій язик старословеньский і старорускпй всім Славянам, а перед всіми нам Русинам, може і повинен віддати саму важнїйшу послугу.

Іван Верхратский.

Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ, ч. V. Москва, 1894, XLVI + 202 in folio.

Істория сеї книжки, росказана в передмові, доволї чудна: ще в 30-их р. повстала справа про дальше видаваннє державних актів після перших чотирох томів „Собранія“, виданих в р. 1813—1828, і видавництво було доручено Росийській Академії, але 1841 р. її було зкасовано, і збірник зостав ся нескінченим; уважаючи на деякі „погрѣшности“ видання і брак хронольоґічної системи, его не повели далї, і він так і пішов до продажи, без титула і кінця. Тепер до нього додано передмову й хронольоґічний реєстр актів. Самі акти таким чином не нові (додруковано тільки кінець останнього документу). Для нас він має значіннє тільки деякими актами дипльоматичних зносин держави Московської з Кримом, Литвою й Польщею (з р. 1449—1576).

М. Г.

Іван Вишенський і его твори, написав др. Іван Франко (Лїтературно-наукової бібліотеки книжки 21—30), Льв., 1895, ст. 536, 16°.

Студия дра Франка розділяє ся на три части. Відповідно до сего поділу, який вийшов з рук автора, буду переходити кожду часть з окрема. Перша часть працї дра Франка обіймає лїтературу предмета, зібрану надзвичайно старанно. Хто знає сю недостачу особливо росийских книжок наукових, яка в Галичинї дає ся відчути людям, що займають ся наукою, сей з'уміє оцїнити першу часть працї дра Франка (стр. 1—76), З книжок, які Франкови помимо его стараня були недоступні, буду старати ся подати доповненя. Лишаючи на боцї відмічену п. Франком працю проф. Голубева п. з. „Обяснительные параґрафы по исторіи западно-русской церкви (Кіевъ 1893), про котру буду говорити при рецензиї другої части студиї дра Франка, скажу тепер кілька слів про рівно недоступну нашому авторови студию епіскопа Порфірия Успеньского п. з. „Исторія Аѳона“. Перші дві частини тої студиї, а іменно історня Атоса до р. 1000. появили ся в „Трудахъ кіевской дух. академіи“ за р. 1870—1 (не як п. Франко думає в р. 1883 — 4 (стр. 446);

два дальші великі томи части третої напечатані в Петербурзї 1892 р. Успеньский гадає (часть III т. I стр. 527—30) ще, що автор „Зачапки“ Христофор, „Краткословного отвѣта“ Теодул і Іван Вишеньский — се три окремі особи. Перші два жили, по єго гадцї, на Атонї ще в р. 1608, а Вишеньский ще в 1621 р. Більше біоґрафічних даних автор не подає, лише начеркує зміст „Зачапки“, „Краткословного отвѣта“ и посланія до епіскопів, що відступили від православія. В другім томі третої части напечатав Успеньский (стр. 1014—1057) посланіє Вишеньского до епіскопів уніятских з примірника публичної біблїотеки в Петербурзї, поміщене вже ранїйше археоґрафічною комісиєю в Петербурзї в другім томі „Акт. южн. и зап. Россіи“. Успеньскому не могли бути звістні працї про Вишеньского — Сумцова, Житецкого, замітки Голубева, тому, як видимо, находимо в єго трудї деякі невірности, а хоть твір Успеньского сам в собі, особливо — що до історииї Атоса представляє велику вартість, то для Вишеньского не дає нам нічого нового.

Хоть др. Франко зібрав лїтературу предмета як найстараннїйше, так, що в тій точцї авторови нїякого заміту зробити не можна, то я позволю собі піднести кілька уваг над критикою сеї лїтератури, як також справити одну помилку в передаваню змісту заміток про Вишеньского проф. Завітнєвича.

Др. Франко, передаючи зміст працї Лебедева, поміщ. в „Подольскихъ епарх. відомостях“ за р. 1875, наводить уступ, де той автор каже, що Вишеньский, хотяй був дуже образованим на свій час чоловіком, висказує ся в своїх творах против западного образованя. Лебедев додає, що у сучасних писателїв і автор „Пѐресторогиʺ рівнож висказує ся против сего западного образованя, а на доказ сего наводить виписку з „Перестороги“, котрої др. Франко не подає, хоть рішучо твердить, що автор „Перестороги“ нїчого подібного не говорив а власне писав: „И такъ то вельми много зашкодило панству рускому, же не могли школъ и наукъ посполитыхъ росширяти и оныхъ не фундовано“ і т. д. (стр. 27—8). Не маю під рукою працї Лебедева, через що годї менї сконстантувати, яку виписку і чи вірно єї автор передав; то однак мушу замітити, що „фундуванє школъ посполитыхъ“ не потребувало ще мати нїчого вспільного з западним образованєм, а не знаю, чи анатемізованє автором „Перестороги“ фільозофії Плятона і Арістотеля, що з западним образованєм приходила на Русь, назве др. Франко прихильностию автора „Перестороги“ до западного образованя?... Аналїзуючи уваги Голубева про Вишеньского, поміщ. в єго творі „Петръ Могила“, де тойже збиває думку проф. Малишевского про тотожність автора „Зачапки“ Христофора з Христофором Фи-

лалетом (Броньским), автором Апокрізіса, наводить др. Франко ось такий уступ проф. Голубева: „Независимо отъ высказанного нами предположенія о протестантизмѣ Филалета, подобному предположенію противорѣчатъ какъ крайняя противоположность научныхъ познаній, такъ и несоизмѣримость научныхъ пріемовъ того и другого автора“. До сего уступу додає др. Франко таку замітку: „Жаль, що д. Голубев не то вже не мотивує, але навіть не вияснює близше, які се крайне „противоположні“ знаня були у Броньского і Вишеньского і чим іменно наукова метода першого стоїть так безмірно висше другого, коли многі основні тези і виводи обох писателів — зовсїм однакові (нпр. що до автономізму церкви православної, що до права сьвітских овечок вмішувати ся не тілько в адміністрацию, але і в рішенє питань доґматичних) (стр. 33—4). Поминаючи неконсеквенцию, яку п. Франко сповняє, кажучи на другім місци, що Броньский, Суражский і Копистеньский були далеко ученїйші, основнїйші і систематичнїйші від Вишеньского (стр. 113), скажу лише, що до оспорюваня гадки проф. Голубева нема ніякої реальної підстави. Студиї над Апокрізісом Броньского виказали, що сей памятник довго не мав собі рівного так в розложеню як і переведеню науковім, а проф. Малишевский справедливо замічає, що сей памятник літературний міг би і нинї бути окрасою кождої богословскої літератури. На замітку дра Франка, що так в Вишеньского як і Броньского находимо одні і ті самі основні тези, мушу відповісти легеньким докором, що п. Франко не завдав собі труду роз'яснити се питанє, о скілько ті основні тези Вишеньского були єго власностию і чи не взяті они іменно з твору Броньского? — Подібне питанє ставить др. Франко проф. Завітневичеви, що пишучи в своїй студиї над „Палинодією“, про „Зачапку“ и „Кратксловный отвѣтъ“, каже, що „Зачапка“ далеко не доросла до книги Скарги „O Jedności“, з погляду наукового. Др. Франко каже: варто-б знати, що се за така велика науковість у Скарги“ (стр. 38). Коли-б ми судили твір Скарги не яко плід 16-го але 19-го віка, то безперечно моглибисьмо не одно „науковости“ єго закинути. Колиж ми берем єго яко твір 16-го віка і порівнуєм з „Зачапкою“ Вишеньского, про котру сам др. Франко впрочім дуже справедливо пише, що она „і під зглядом форми і розкладу річи належить до творів найбільше хаотичних і сорокатих“, та що „єї автор писав на скоро, не обдумавши цїлість“ (стр. 323), то мусимо признати справедливість поглядови проф. Завітневича. Перечити знова „науковости“ Скарги, що належав до найспосібнїйших і найобразованїйших людий свого віку, та виказав свою велику ерудицию так в концепциї, розкладї, як і в переведеню своїх полемічних творів, видає ся менї трохи за відважною річию. — З дальшого уступу,

де п. Франко аналїзує думку Завітнєвича про „Краткословный отвѣтъ“, видно, що автор не завдав собі труду і не відчитав з увагою рецензиї проф. Завітнєвича, через що подав зміст єї невірно. Др. Франко пише: „В подібний спосіб розбирає Завітнєвич і „Краткословный отвѣтъ“ т. є. приводить коротко єго зміст, сим разом порівнуючи трохи детальнїйше арґумента Феодула з арґументами Скарги. Взагалї Завітнєвич закидає і Феодулови тенденцийність. Резюмуючи свій суд о тих обох творах, Завітнєвич пише, що „наші автори розкусуючи мягкі кусники в книзї Скарги, побояли ся взяти ся до кісток, не доторкаючись майже до історичної части, де власне в цїлій силї виступає єго ерудиция“. Тільќо пізнїйші полємісти взялись і за сю часть, додає далї автор, забуваючи мабуть про Апокрізіс, писаний, як побачимо далї, ранїйше від „Зачапки“ і „Краткословнаго отвѣта“ (стр. 41). Коли-б др. Франко з увагою перечитав був сей уступ проф. Завітнєвича, то був би прийшов до переконаня, що під „нашими авторами“ розуміє проф. З. автора „Зачапки“ і „Краткосл. отвѣта“, котрих він держить за дві віддільні личности. Щож до дальшої замітки др. Франка, що проф. Завітнєвич забув про Апокрізіс, мушу замітити, що др. Франко відай не пригадав дальшої части рецензиї проф. З., що о три стрічки низше пише: „Авторы Апокрисиса, Өриноса, Палинодіи имѣли дѣло съ тѣми же самыми врагами, тѣмъ не менѣе они не только не игнорировали этотъ пунктъ полємики (роз. історичну часть), а напротивъ обращали на него особенное вниманіе“ (Палинодія стр. 78).

Не годжу ся також з гадкою дра Франка, де він називає Апокрізіс сухим, документальним і важким твором і кладе єї на рівнї з „Книжицою“ Суражского (стр. 44), бо противно Апокрізіс, відповідно до єго наукового змісту, можна уважати ще за дуже легко і живо писану книгу.

До добрих сторін сеї части студиї дра Франка належить також старанне зведенє всїх нам досї приступних редакций творів Вишеньского. Мимо хиб, які я вказав, перша часть студиї заслугує на повне узнанє. Др. Франко наводить тут всїх, котрі писали про Вишеньского, рецензує їх гадки а тим дає нам точний огляд того, що до нинї на тім поли зроблено. Можна надїятись, що і другі люди при обробітцї руських писателїв підуть в тім напрямі дорогою, якою йшов др. Франко.

Найцїкавшою а заразом найлучшою частию студиї дра Франка єсть часть друга (стр. 77—416), де автор старає ся уґруповати твори Вишеньского, означити час, в якім они були писані, де піддає мисли Вишеньского критицї. На першім місци, яко найранїйший твір, кладе др. Франко „Новину, или вѣсть о обрѣтеніи тѣла Варлаама“, котра, як

гадає др. Франко, була писана під впливом лектури житій святих, може ще навіть в часї, коли автор не був монахом афоньским а тілько готовив ся сюда поступити. На стверджене сеї гадки подає автор обставину, що в цілім творі нема згадки про Афон, що твір сей писаний стилем і язиком невправним, шабльоновим, неподібним до того, який стрічаєм в пізнійших творах Вишеньского, а вкінцї замічає автор, що послідні слова сего твору сьвідчили-б, що Вишеньский сам був в Охридї. З мовчаня других жерел про сего Варлаама виводить др. Франко, що Вишеньский написав свою „Новину" з устних оповідань Охридян, що стверджує ужите деяких болгарских слів в текстї „Новини" (стр. 81—2). Не маю нїчого против того, щоби сей твір покласти в ряду найранїйших творів Вишеньского, тим більше, що означити час написаня твору, де нема нїяких автобіоґрафічних дат, споминів або рефлексий автора, річ дуже тяжка. Мимо сего думаю, що гадка проф. Голубева подана в недоступних дрови Франкови „Объяснит. параграфахъ", правдоподібнїйша. Голубев, котрого гадку подаю в российскім ориґіналї каже, що „авторскія права Іоанна Вишенскаго по отношенію къ этому сочиненію, кажется, должны быть значительно ограничены. Мы думаемъ, что новина есть ни что иное, какъ сдѣланное Вишенскимъ извлеченіе изъ болѣе обширнаго, въ то время ходившаго по рукамъ, житія и прославленія архіепископа Варлаама. Что это произведеніе въ существенныхъ чертахъ принадлежитъ не Вишенскому, — достаточно указать на слогъ его (не исключая конечныхъ строкъ); что это именно извлечеченіе изъ болѣе подробнаго житія, — достаточно привести начальную строку „Новины: „по убіеніи убо и вверженіи въ рѣку Вардаръ блаженнаго онаго отца и проч." (стр. 40). Др. Франко гадає, що Варлаам займав епіскопский престол в Охридї поміж 1575—80 роком, а коли-б та вість показала ся історично-правдивою, то можна би твердити, що десь між роком 1576—80. Вишеньский покинув Русь, щоби осїсти на Афонї, по дорозї зайшов у Велес, а може і в Охриду і почувши там „Новину", списав єї для путників із Сербів і Болгар, що приходять на Афон (стр. 85—6). Хоть ті комбінациї дра Франка дуже бистроумні, та уважаючи на сказане проф. Голубевим, приходить ся менї їх уважати на разї за комбінациї без певної реальної підстави.

Поставивши на другім місцї маловажну статейку Вишеньского п. з. „Слѣдъ къ постиженію и изученію художества", кладе автор на третім місцї „Обличеніе діявола міродержца". Житецкий ставляв сей памятник під р. 1607—8. Др. Франко, опираючи ся на психольоґічній части сего памятника, на концепциї єго більше лїричній, без жадної науки та консеквенций для загалу, гадає, що твір сей писаний в початках житя монашого Вишеньского в р. 1580. Та гадка здає ся менї дуже удачною.

На рік 1589—90 ставляє др. Франко „Извѣщеніє краткое о латинскихъ прелестехъ“, опираючись на тім, що твір сей писаний під живим враженєм книги Суражского „О единой вѣрѣ“ з р. 1588., котру він уважає за відповідне рекомендувати людям (стр. 102—4). Виказуючи в части фільозофічній сего твору плятонївску концепцию о „ідеї“, змодифіковану неоплятонїками а розвиту в Дионїзия Ареопаґіта, котрого твори були улюбленою лектурою на Афонї (стр. 105—7), переходячи дальші фільозофічні гадки, видить автор в Вишеньскім не ученого фільозофа, або ориґінального мислителя, але талант більше поетичний і лїтературний (стр. 110). У Вишеньского добачає автор критерій доґматики чисто етичний, котрий уважає за міродайний при оцінюваню єго творів. Сей крітерій хоронить нас від односторонности тих критиків, котрі закидають Вишеньскому поверховність, брак осьвіти, брак переконуючої сили в порівнаню з арґументациєю Броньского, Суражского і Копистеньского. Коли ті писателї лишають нас холодними а сучасній їм суспільности давали в руки не більш як теольоґічні рапіри до фехтованя з противником в діспутах, Вишеньский апелює впрост до душі, будить голос совісти, а тим велике єго значенє (стр. 113—14). В дальшій части переходить др. Франко питанє, о скілько відбив ся на тім творі вплив Суражского а о скілько Вишеньский був ориґінальним. Шкода, що при тім порівнаню Суражского з Вишеньским не впало дрови Франкови в очі, що в однїй точцї, — хоть самій собою не так важній, котру однак так часто підносили і збивали пізнїйші руські полємісти а котрій автор „Пересторогиʻ“ посьвятив другу часть свого твору, — Вишеньский ріжнить ся не тілько від Суражского але і від пізнїйших православних писателїв. Так Суражский твердить, що сьв. Петро умер в Єрусалимі а не в Римі (Русск. истор. библ. т. VII стр. 756), то само повтаряє Суражский в своїм „Отписѣ на листъ Поцѣя“, годить ся з тим навіть унїятский епіскоп Потій, в своїй відповіди на „Отписъ“ Суражского (Ἀντίῤῥησις... Wilno 1600, стр. 216), автор „Пересторогиʻ“, опираючись на творі протестанта Зібранда Любберта старає ся удовідннти, що не в Римі але в Єрусялимі умер сьв. Петро — Вишеньский один стає на цїлком противнім становищи і твердить, що сьв. Петро умер в Римі. Звідки та ріжниця? який вплив відбив ся тутки? чи звістні були Вишеньскому твори католицкі, прим. Белярміна „Disputationes de controversiis fidei Christianae?“ чи арґументи католиків переконали Вишеньского що до правдивости сего твердженя? — Се місце, хоть саме в собі не так важне, то однак тим замітне, що Вишеньский одинокий поміж православними писателями держав за правдиву ту гадку, так горячо оспорювану другими православними писателями. Шкода, що се місце не звернуло уваги дра Франка, котрий може зміг би розрішити по-

ставлені мною питаня. Похибку робить др. Франко, думаючи, що Вишеньский перший в нашій літературі підняв протестантску ідею — привести в тім творі папу в звязок з антихристом, що 1596 р. перевів Стефан Зизаній, видавши (апокрифічне!) казанє сьв. Кирила про антихриста і витолкувавши єго на папу (стр. 130—131). Вже ранїйше старав ся удовідпити сю гадку Мотовило (йду за гадкою росийских учених, що твір Мотовила був писаний в руській а не польскій мові) в своїй затраченій відповіди на „Jedność" Скарги, про що сьвідчить нам князь Курбский в своїм листї до Острожского пишучи: „Мотовило... не имѣюща предъ очима страха Божія, но нагою главою, сирѣчь безстыднѣ, толкуетъ и выкладаетъ, яко ему видится тако и словеса его свѣтча, называюще Римскихъ епископовъ Антихристовыхъ: что есть смѣху и преудивленію достойно предъ тѣми, яже умъ имѣють (Н. Устряловъ „Сказанія князя Курбскаго" Спб. 1868, стр. 249). Та гадка, що папа антихрист, розширила ся ще більше поміж Русинами скоро по введеню в Польщі нового календара знов під впливом протестантів, що прикладали до папи пророцтво Даниїла (7, 2), що антихрист буде зміняти часи. Про розвій поміж Русинами сеї гадки сьвідчить нам сучасний польский писатель Станислав Ґродзїцкий в своїй брошурі: „O poprawie kalendarza kazań ·dwoie. Wilno 1587 r." пишучи: Wiem, co nader nadęcie y niewstydliwie mówią: Nie będziem się zgadzać; bo to Antychryst sprawił, gdyż u Daniela proroka ten iest między innémi znak Antichrysta, że ma odmieniać czasy, co oto wasz Papież uczynił. Nie iest u mnie w podziwieniu, że to Hereticy mówią: bo to ich stara piosnka w piekielney kuźni urobiona: Ale że to y od niektórych z tych drugich (którzy być namniey co przeciwko wierze ich wyrzekł albo napisał, wielce się pospolicie gniewaią), słychać, temu się niepomału dziwuię. Nie tak ich mili przodkowie, nie tak wszystkie seymy duchowne, wszyscy doktorowie święci Greccy do iednego o Rzymskim papieżu trzymali. Toć iest bracia moi, trzec się o kociełek (O Heretyki mówię, z króremi obcuiecie a teraz przeciw kościołowi ledwo się nie sprzysięgacie), toć iest chcąc swemu uporowi dosyć w iednym uczynić, nader prawie olśnąć Antychristem zowiąc Chrystusowego na świecie namiestnika" (стр. 27—8). Твердженє своє, немовби казанє сьв. Кирила видане Зизанїєм було апокрифічне, др. Франко справляє на другім місцї (стр. 345). Було се в дїйстности ориґінальне казанє сьв. Кирила, котре Зизаній поперекручував та пофалшував, щоби тільки мати докази на се, що папа антихрист. Ся брошура Зизанія служила опісля субстратом для вірований раскольників о антихристї (гляди о тім студию А. Лїлова „О такъ называемой

Кирилловой книгѣ“ Казань 1858). В доказах, що папа антихрист, послуговав ся Зизаній також твором Зібранда Любберта „De Papa Romano“, де ціла десята книга посьвячена доводам, що папа антихрист. Про се сказав я більше в своїй студиї над „Пересторогою“. Дуже правдоподібною здає ся менї гадка дра Франка, що часть історична, що вплетена в розділ сего твору о „чистцу“ і вказує на переслїдованя православних від католиків, дописана Вишеньским пізнїйше, нпр. при редаґованю своїх творів (стр. 147). Справити приходить ся менї в увагах дра Франка над сим четвертим твором ще один lapsus calami, немовби Максим Грек мав бути архієпіскопом московским (стр. 123); сему заслуженому Грекови судила ся иньша доля, бо тяжка тюрма, а не архієпіскопство.

Пятий твір „О еритикохъ“ уважає др. Франко за postcriptum попередного твору, в чім згоджує ся з проф. Голубевим, що уважає „Извѣщеніе“ и “О еретикахъ“ за один твір (Объяснит. паpагр. стр. 37—8). До тоїж самої ґрупи, бо до розряду творів писаних около 1590 р. причисляє др. Франко „Загадку философомъ латинскимъ“. Проф. Голубев не уважає сего твору, як також „Слѣда къ постыженію художества“, поставленого дром Франком на другім місци, за окремі утвори, лише за postcriptum до „Извѣщенія о латинской прелести“ (О заблужденіяхъ римской церкви), що менї видає ся непевним. Впрочім проф. Голубев каже, що се річ меншої ваги і не старає ся нїчим удовіднити сего припущеня. На семім місци ставляє др. Франко „писаніе до всѣхъ обще въ лядской земли живущихъ“ і тут доводить, що субстратом до сего твору послужили жалоби львівского братства д. 5-ого лютого і 7-го вересня 1592 р. до царгородского патриярха. З того слїдує, що і твір сам написаний при кінци 1592 р. або з поч. 1593 року. Критика мислий переведена в тім творі дуже старанно.

Твір, напечатаний археоґрафічною комісиєю в „Актахъ южн. и зап. Россіи т. II п. з. „Посланіе ко князю Вас. Острожскому и ко всѣмъ православнымъ христіанамъ въ Малой Россіи“, розділяє др. Франко зовсїм справедливо на два утвори, з котрих перший містить посланіє а другий, писаний пізнїйше, становить трактат „О исправленіи церкви“. Тої самої гадки придержує ся проф. Голубев (Объясн. параґр. стр. 34), хоть ріжнить ся з дром Франком в означеню часу написаня другої части, про що буде згадка на своїм місци. Др. Франко на підставі тексту твору каже, що се посланіє до князя Острожского писане під враженєм „Апокрісіса“, виданого против твору Скарги „Synod Brzeski“. Автор пише дальше: „Книжка Скарги вийшла в Кракові з початком року 1597, а Апокрізіс Броньского в Острозї в осени тогож року. Значить посланіе Вишеньского, зложене по прочитаню Апокрізіса, написане було з кінцем тогож р. або правдоподібнїйше в 1598 році“ (стр. 179). До сеї замітки

дра Франка подам деякі поправки. Польске виданє Апокрізіса вийшло в р. 1597 в Вільнї, а руськії переклад з'явив ся доперва при кінцї 1598 р. в Острозї (Гляди студию Скабалановича „Объ Апокрисисѣ Филалета. Спб. 1873). Менї видає ся правдоподібнїйшою річию, що на Атон вислано руський примірник Апокрізіса, на що вказує хотьби і посланіє, адресоване на руки Острожского, з котрого печатнї вийшов руський перевід. З огляду, що комунїкация поміж Русию а Атоном в тім часї не так була легка і що минуло пару місяців, нім руський перевід Апокрізіса дістав ся на Атон, тож гадаю, що Вишеньский не написав сего посланїя скорше, як в роцї 1599. Кулїш в своїй „Ист. возсоединенія" каже, що коли-б на передї посланія не було адреси до кн. Острожского, то з самого тексту посланія нїхтоби сего не догадав ся, бо нема там анї одного слова, котре-б можна віднести просто до сего князя, анї слова подяки за могучу протекцию і поміч, яку він в ту пору давав православію. Др. Франко наводить се місце, (стр. 177) против чого немавбим нїчого, коли-б др. Франко не доходив на підставі сеї замітки до хибних конклюзий. Іменно гадає п. Франко, що Вишеньский мав специяльний дар зразити собі всякого мецената, бо в посланію, адресованім до Острожского, він не сказав анї одного слова, котре-б відносило ся до особи сего маґната і було єму приємне" (стр. 490). Вже та обставина, що Вишеньский адресував се посланіє на імя Острожского, не сьвідчилаби за тим, що він мав дар зразити собі кождого мецената. Дальше в тім посланію, адресованім до Острожского, находимо місце: „благодарю Бога за твердость и сталость вашу, благодарю за статечность и учтивость — учтивость мовлю, которую въ Богу вцѣле цноты паненства, вѣры своеи безъ всякой змазы и приганы заховуете. Што Боже дай, абыстѐ и до конца заховали, зичу", що певно відносило ся до Острожского, тож і він так само задержав чисту, православну віру, як і другі Русини, до котрих се посланіє було писане. Згадаю вкінци за лист Вишеньского до князя Вишневецкого, в котрім він з такою любовию та щиростию пише до сего маґната, та просить, щоби він зложив єго кости в Перемишлї в соборній церкві. Чи і се малоби сьвідчити про дар Вишеньского зразити собі кождого мецената? З місць високо-поетичних, глубоко обдуманих сего посланія підносить справедливо др. Франко голосїннє над трупом гордого „рапсака" папского с. є. Скарги, котрий в уяві автора побіджений самим Богом. По голосїню тім каже Вишеньский своїм слухачам поминати сего трупа, „яко въ дѣяхъ нѣкихъ", в чім др. Франко добачає народний звичай, що ще до нинї удержав ся в наших Бойків і Підгірян (стр. 183—4). Над дальшими недостатками в опрацюваню сего твору скажу ще кілька слів по закінченю критики другої части дра Франка.

На девятім місцї кладе др. Франко „Писаніе къ утекшимъ отъ православной вѣры епископомъ“, твір дуже важний і задля богатства історичних фактів та образів з тодїшного житя, як також задля натяків на житє самого автора. Памятник сей адресований до Мих. Рагози, Потія, Терлецкого, Пельчицкого, Збіруйского і Загоровского, звернув вже давнїйше увагу дра Франка (Кіевская Старына), де автор старав ся знайти рік єго написаня, кладучи єго на час, коли ще жив Рагоза, або на час, нім дійшла на Афон вість про смерть Рагози († в вересни 1599 р.). Сумнїв будила одна обставина, що посланіє адресоване також до Леонтия Пельчицкого, що умер в серпни 1595 р. Тут задає собі др. Франко питанє, звідки знав Вишеньский про всїх епіскопів, що брали участь в унії? (стр. 187—192). В означеню часу написаня сего твору, ріжнить ся тепер др. Франко з своїми давнїйшими поглядами. Для означеня терміну a quo написанія сего посланія, каже др. Франко, служить замітка Вишеньского на початку сего твору, що він прочитав книжку видану унїятами п. з. „Оборона згоды зъ латинским костеломъ и вѣрою Риму слажачею“. Др. Франко припускає, що Вишеньский, чи то навмисно, чи не навмисно, змінив сей заголовок (слова „вѣрою Риму служачею“ можна напевно приняти за злобну зміну, бо так прецїнь жаден унїят писати не міг) і уважає за дуже правдоподібну річ, що тут мова про книжку „Унія, альбо викладъ преднейшихъ артикуловъ, къ зъедноченію Грековъ съ костеломъ Рымскимъ належащихъ“, видану в Вільнї 1595 р. а написану Потїєм (стр. 192—3). Поставивши ту книжку, яко вихідну точку, др. Франко попадає сейчас в клопот, кажучи, що не треба думати, нїби се посланіє було написане в р. 1595, бо в нім єсть згадка про Никифора, котрого ставлено перед суд на соймі в р. 1597, дальше в нім єсть натяк на злочиньство Терлецкого (як здаєсь, утопленє попа Стефана Добраньского дня 13 грудня 1597), що було предметом розправа на суді сеймовім в Варшаві в р. 1598. Якби в дїйстности Вишеньский мав на гадцї се убійство (він пише, що Терлецкий „изгналъ съ свѣта одныхъ сѣканою, другихъ водотопленою), то в такім разї — гадає др. Франко, — можна-б положити дату написаня сего твору на першу половину 1598 року (стр. 195). Поперед всього мушу справити поточність, яку вчинив др. Франко, іменно, що хоть Стефан Добряньский пропав 13 грудня 1597 р., то тїло єго найдено доперва з весною 1598 р. (9-го цьвітня), та що доперва тогди почало виясняти ся, хто був виновником сего убійства (гляди: Архивъ юго-зап. Россіи, часть I. III. VI. ч. гр. 94, стр. 231 і слїд.). Нема сумнїву, що вість та прийшла на Афон трохи пізнїйше, нїж в першій половинї 1598 р., що отже час написаня сего утвору

треба посунути на трохи пізнїйший час. Рівнож не вірно гадає др. Франко, що справа сего убійства була предметом розправи на соймі в р. 1598, бо єї зволїчено, подібно як і протестациї православних против унїї і против унїятских епіскопів. Не годжу я ся також з тим, що др. Франко під книжкою цитованою Вишеньским розуміє „Унію“ Потїя. Далеко правдоподібнїйшою річию видає ся менї, що сею книжкою була „Ἀντίῤῥησις“, видана в руській мові в р. 1599, ще за житя Рагози. На сю гадку наводить мене, що в „Ἀντίῤῥησις“ находимо грамоту з р. 1591, в котрій владики: львівский Балабан, луцкий Терлецкий, піньский Пельчицкий і холмский Збіруйский, постановляють перейти на унїю (стр. 56—7), тим вже розрішає ся питанє, звідки Вишеньский знав про участь в унїї Пельчицкого, що помер перед собором в Берестю з р. 1596. В тій самій книзї „Ἀντίῤῥησις“ єсть на кільканайцяти місцях згадка про Никифора, котрого автор честить іменем „zdrajcy“ (стр. 18, 32, 109 і т. п.) а в котрого оборонї стає Вишеньский. За „Ἀντίῤῥησις-ом“ сьвідчивби також зміст посланія Вишеньского. Так каже Вишеньский, що унїятскі епіскопи, замісць пригостити подорожних, „смродливую згоду вяжучи“, висьмівають і ганьблять жебручих монахів, а навіть на патриярхів не вагували ся в тій самій оборонї згоди сказати, що се „жебраки, волоцюги, змаменники“ (ошуканцї). Вправдї в „Унїї“ Потїя находимо місце, де автор витикає своїм „верховнымъ пастырямъ“ се-б то патриярхам „недбалость и нечуйность“ (Русск. ист. библ. т. VII, стр. 114), но впрочім відносить ся до них з спокоєм і повагою. Вправдї і в „Ἀντίῤῥησις“ не находимо так різьких виражень, як в Вишеньского, та факти, подані там, мало що в иньшім сьвітлї з'ображають нам тих жебручих монахів і патриярхів. В „Ἀντίῤῥησις“ маємо вичислені справки такого Гавриїла Охридоньского, грецкого пройдисьвіта, що називав себе патріархом Болгариї, Сербії та Юстинїяни і допускав ся всїляких над'ужить на Руси (стр. 195). Тамже читаємо про грецьких монахів, „że mnodzy z nich z klasztorów pouciekawszy a stawszy się biegunami, tylko pieniądze bałamutnemi powieściami zbieraią, szalbierzą y wyłudzaią, a potym sami między nich biią się, y ieden drugiego oszukiwaią“ (стр. 195). Не інакше відзиває ся автор про патриярхів, „którzy się z niemi (епіскопами) nieprzystoynie obchodzili, bez sądu, bez prawa degradować chcieli, tylko za to samo, że im według roskazania ich nie posłano summy pienięndzy, którą sobie na Mitropolita narzucili a isz Mitropolit nie miał gdzie wziąć 15 tysięcy złotych czerwonych posłać patryarsze, zarzuciwszy go inną przyczyną, napisał list: Słyszeliśmy, uwierzyliśmy, żeś ty Mitropolicie taki a taki, przeto kazaliśmy ciebie z stolicy degradować... (стр. 82) (Єсть ту мова о фалшованих,

як тепер показує ся, грамотах подібного пройдисьвіта грецкого Дионїзия „епіскопа Тарнавского“, що в імени патриярха зажадав від Рагози за посьвяченє 15.000 аспрів, а коли сей не дав, бо жаданє видало ся єму непевним, тодї Дионїзий видав другу фалшовану грамоту, якою скидав з престола Рагозу (Гляди: Monumenta Confraternitatis Stauropigianae. Leopolis 1595, ч. гр. 258 і 255). Дальший зміст сего послапія Вишеньского мігби сьвідчити і за „Ἀντίῤῥησις-ом“ і за „Унїєю“ Потія, бо в однім і другім творі нарікають автори на патриярха „ижъ хлоповъ простыхъ шевцовъ, седелниковъ и кожемяковъ надъ епископовъ преложилъ и увесь порядокъ церковный отъ духовенства отнявши, свѣтскимъ людемъ въ моцъ подалъ, въ томъ великое уближеніе власти епископской учинилъ“ (Франко стр. 215, Ἀντίῤῥησις стр. 159. Русск. историч. библ. т. VII, стр. 116). Та дальше місце знов сьвідчить за „Ἀντίῤῥησις-ом“, де Вишеньский наводить тезу унїятску, що лїпше бути під незалежним і свобідним папою, нїж під невольниками турецкими, патриярхами, що стілько разів повтаряє автор „Ἀντίῤῥησις-а“, не вірячи нї в мудрість грецку, нї в розвій наук в неволи турецкій, нї в поміч, якої православні ждали від невільників — патриярхів. З сказаного видає ся менї правдоподібнїйшою річию, що не „Унїя“ Потія, але „Ἀντίῤῥησις“ повинна служити точкою вихідною в означеню часу, коли се посланіє було писане. Тому по моїй гадцї, посланіє то написав Вишеньский при кінци 1599 р. або з початком 1600, хоть на кождий спосіб в часї, коли вість про смерть Рагози ще не дійшла на Афон. З „Ἀντίῤῥησις-а“ міг також дізнати ся Вишеньский, котрі епіскопи брали участь в приготовленю унїї, бо там не на однім місци написане, що всї епіскопи окрім перемиского і львівского прийняли унїю. Що Вишеньский не згадує в своїм посланію імена Копистеньского і Балабана, се не дивниця, бож він пише єго „къ епископомъ утекшимъ“ від православної церкви. Заходить ще одно питанє, длячого Вишеньский адресує то письмо і до Леонтия? Сему може завинила сама „Ἀντίῤῥησις“, котра подає, що „na on czas (1595 р.) władyctwo pińskie wakowało“ (стр. 69), хоть не означує точно, що се епіскопство опорожнило ся по смерти Леонтия і нї разу не називає поіменно наслїдника Леонтия, Йону Гоголя. Після сказаного відпадають також комбінациї дра Франка, немовби се посланіе зробило на Рагозї таке враженє, що він з гризоти совісти умер (стр. 219 і 240). В посланію тім виказує знов др. Франко вплив посланій львівских братчиків до царгородского патріярха з р. 1592, аналїзує мисли автора про автономію церкви, про мниме чудо в Берестю (переміна вина в воду при відправі служби Божої) і т. п. Однак і опрацьованю сего твору прийде ся менї зробити один закид при кінцї обговорюваня другої части студиї дра Франка.

В дальшій части своєї праці подає др. Франко загальні уваги про твори псевдонїмні Вишеньского та викладає причини, для яких „Краткосл. отвѣтъ“ і „Зачапку“ треба віндикувати одному авторови і то Вишеньскому. Рівнож роз'ясняє причини, задля яких Вишеньский ужив під тими творами псевдонїму (стр. 241—254). З загальних уваг дра Франка, мушу справити одну, немовби Зизаній, котрий доказував, що папа антихрист, жив в Литві „досить безпечно“ (стр. 251—2), коли Зизаній в р. 1599 мусїв утїкати з Вільна, після того тратимо всякий слїд про сего замітного проповідника і писателя.

Написанє „Краткосл. отвіта“ кладе др. Франко зовсім оправдано на рік 1600, або найдальше на початок 1601 р. (стр. 257). Дальше рішає автор се питанє, в якій формі була первістно писана та відпо.і ь Вишеньского, до котрої візвав монаха афоньского патриярх Мелєтий Пиґас; рівнож гадає др. Франко, що Вишеньский посилаючи сей твір на Русь, мусїв поробити деякі зміни в текстї (стр. 261). Передаючи нам зміст сего твору і критикуючи мисли, п. Франко знов не звертає уваги на твердженє Вишеньского, що сьв. Петра убив Нерон, що отже смерть сьв. Петра припадає в Римі, не звернув також уваги на толкованє Вишеньского слів „ты еси Петръ“ (стр. 277), так дуже схоже з арґументацією Суражского в его „Отписѣ“. Дві картки посьвячає др. Франко полєміцї з Скаргою, котрий твердив, що его книгу „O Jedności“ bogatsza Ruś wykupiła i popaliła. Др. Франко акомпанїює тут Вишеньскому, та закидає Скарзї брехню (стр. 285). Я-б не поділяв в цїлости гадки дра Франка. Курбский в своїм листї до Острожского каже, що таку книжку (O Jedności) віддати би на „сожженіе“, а не поручати православним до читаня (Устряловъ: „Сказанія кн. Курбскаго“). Долї „сожженія“ зазнавала, з рук Острожского, брошура Бенедикта Гербеста: „Wiary kościoła rzymskiego wywody“ з р. 1586 (Wiszniewski „Hist. pols. literatury“ т. VIII, стр. 287). Палили католики протестанскі книжки (прим. Biblia Radziwiła), нищили они православні виданя (Апокрізіс, Θρῆνος), годї думати, щоби православні були на се холодні і не відплачували такою самою монетою“. Говорячи про сепаратизм Руси, що пропаґовав Вишеньский, каже др. Франко, що „помимо свого сепаратизму Русь приймала від Польщі і школи і книжки наукові і лєктуру і взірцї лїтературні, перероблювала їх по своему, і се тілько й було єї ратунком, було знаком єї живучости і задатком дальшого розвою (стр. 293). Не відмовляю великого значеня впливови польскому на Русь і єї розвій а таки гадаю, що др. Франко в тім своїм погляді трохи переборщив.

Дуже старанно опрацював др. Франко „Посланіе къ старицѣ Доминикіи“. Автор назначив дату написаня сего твору на рік 1606 і тут

звів завзяту хоть добре уарґументовану полєміку з Житецким, котрий гадав, що сей твір писаний поміж р. 1588—96. Др. Франко вияснив докладно, про які особи згадує Вишеньский в тім своїм посланію, та старанно схарактеризував мисли, які монах афоньский подав в сїм творі.

З огляду, що в „Зачапцї“ зводить Вишеньский полєміку против твору Скарги, против котрого вже ранїйше написав „Краткословний отвѣтъ“, тож і дрови Франкови не прийшло ся вже (відповідно до обєму сего полємічного письма) богато говорити. Коли Сумцов признавав сему памятникови велику лїтературну стійність, др. Франко каже, що Вишеньский писав сей твір неохітно, силував ся на дотеп, але коли прийшло до самої річи, не вмів здобути ся нї нащо, крім перемеленя і широкого розводненя того, що вже перед тим коротше і яснїйше сказано було в „Краткословн. отвѣтѣ“ (стр. 322); та і тут виказує др. Франко погляди Вишеньского на програму осьвітну, згадує, які твори гадав Вишеньский в будучности писати, звертає увагу на цитований Вишеньским в тім творі лист Мелєтия Піґаса, розбирає тези Скарги, против котрих Вишеньский виступає. Написанє сего памятпика кладе др. Франко на рік 1607—8.

На чотирнайцятім місци кладе др. Франко „Пораду о очищенію церкви“, котру археоґрафічна комісия уважала за продовженє посланія до князя Острожского. Написанє сего трактату кладе др. Франко не багато дальше поза рік 1608. Одно місце, каже др. Франко, переплутує хронольоґію сего твору. Іменно, згадуючи про смерть Константина Острожского, автор наш (Вишеньский) додає: „А чемъ плода по собѣ не оставилъ“. Беручи се місце дословно, Кулїш справедливо замічає, що в такім разї треба би дату написаня сего твору посунути аж по за рік 1621, т. є. по смерти сина Константинового, кн. Януша Острожского. Додамо — каже др. Франко — що дословно беручи і тодї б ми не дійшли до правди, бо дочки Острожского жили ще довше. Значить, конче приходить ся або вважати ті слова пізнїйшою вставкою (на що ми не зважимо ся), або толкувати їх недословно, а тілько так, що К. Острожский умер, не лишивши по собі православного потомка, бо-ж на католика Януша анї на дочок, вихованих єзуїтами, пр. на таку Анну Алойзу Ходкевичеву годї було православним числити. Ще перед смертию Конст. Острожского, православні дивились на єго сина Олександра як на одинокого потомка, ґідного батьківских традицій, а коли той син умер перед батьком д. 2 декабря 1603 р. то „велій плачь и жалость отцу же и чадомъ остави“... А р. 1610 Смотрицький в своїм Өриносї оплакує від імени церкви православної рід Острожськиx як вимерший; так сильний був контраст між могучою особою померштого Константина а малозначними, єзуїтам відданими єго потомками (стр. 356—8). Проф. Голу-

бев, наводячи повне місце сего твору Вишеньского, де була мова про князя Острожского: „И чимъ же прославилъ Константинъ Острожскій, которій простоту христіанскую отбѣгъ и хитрость мірскую папежской вѣры, яко чячку прелестную, ухватилъ? Не скоро ли исчезъ а пропавъ? А чемь плода по себѣ не оставилъ, для того ижъ христіанство стратилъ“, гадає, що се посланіє належить до найпізнійших творів Вишеньского і було писане не ранїйше 1620 року. Голубев каже, що годї „измѣну православію“ Януша Острожского приписувати Константинови Острожскому. „Притомъ — пише проф. Голубев — и выраженіе: „плода по себѣ не оставилъ“ — въ точномъ значеніи можетъ быть приложено только къ Янушу Острожскому, со смертью котораго прекратился родъ сихъ князей, но ни какъ не къ князю Константину (Василію)“. Проф. Голубев гадає, що тут маєм дїло „съ опискою переписчика произшедшею, можеть быть, отъ неразборчивости первоначальнаго списка рукописи, при чемъ не столь извѣстное имя Януша легко могло быть замѣчено громкимъ именемъ его отца. Правда, вышла несообразность, но на это, какъ извѣстно — переписчики мало обращають вниманія. (Всего вѣроятнѣе, въ подлинникѣ стояло: „и чимже прославилъ князь Острожскій... причемъ слово князь, написанное можетъ быть, сокращено подъ рукою одного изъ первыхъ по времени переписчиковъ и превратилось въ Константина“. З огляду, що князь Януш Острожский умер в 1620 р., тож проф. Голубев відносить сей твір під рік 1620 або і пізнїйший (Объясн. параграфы стр. 33—7). Хоть др. Франко не звернув жадної уваги на се місце, де Вишеньский закидає Конст. Острожскому, що він „хитрость мірскую папежской вѣры, яко чячку прелестную ухватилъ“, „христіанство стратилъ“, то мимо сего я по части годжу ся з виводами дра Франка. Ми видїли, що Вишеньский по прочитаню Апокрізіса, випечатаного в Острозї, післав до князя Острожского і до православних посланіє, де величає їх постоянність в вірі. Я вказав дальше, що Вишеньский мав під рукою „Ἀντίῤῥησις“, де виразно каже Потій, що не він, але князь Острожский піддав єму перший гадку про унїю (стр. 189). В тійже „Ἀντίῤῥησις“ напечатаний цїлий зміст сего письма Острожского до Потія (стр. 41—6); з тогож самого твору міг довідати ся Вишеньский, про зносини Острожского з протестантами (стр. 64—9), против котрих боре ся Вишеньский в своїх письмах (трактат: „о образѣхъ“); на підставі сеї „Ἀντίῤῥησις“ міг безпечно монах афоньский думати про Острожского, що він „хитрость мірскую папежской вѣры, яку чячку прелестную, ухватилъ“ и „христіанство стратилъ“. Вишеньскому, не могли бути незнаними такі факти, що дїти князя Острожского — син Януш і внучка Анна

перейшли вже за житя батька на католїцизм, а сей монах афоньский, що так горячо любив свою православну церкву, мусїв ще більше тратити віру в князя Острожского. Про него міг безпечно Вишеньский сказати, що він „по собѣ плода не оставилъ", хоть певно розумів, під тим, як се замічає др. Франко, православного потомка. Не годжу ся з дром Франком, щоби сей твір писаний був р. 1608, скоро по смерти кн. Константина Острожского, а гадаю, що він був писаний під вражен€м „Θρῆνος-а" Смотрицкого, де тойже оплакує в імени православної церкви своїх синів, а поміж ними дім Острожского. Вишеньский, читаючи „Θρῆνος" а находячи там імя Острожского і імена богато других маґнатів руських, що перейшли на католїцизм і оставили церкву православну, певно задавав собі питанє, хто був причиною сеї апостазиї і відповідь находив в імени Константина Острожского. Що Вишеньский писав сей твір під впливом „Θρῆνος-а", на се наводить мене одно місце у Вишеньского, взяте з сеї працї, де він каже про владик унїятских: „тые сами, изъ вѣры выбѣгши, въ яму безвѣрія впали и отъ себе собѣ смерть зъеднали". Порівняймо слова „Θρῆνος-а" писані про унїятских владик, а побачимо чи моє твердженє не здасть ся до правди подібним? В „Θρῆνος-ї" кличе Смотрицкий до Потїя: „Wróć się przeto o synu do zbolałey matki twoiey, która cię porodziła y wychowała — Wspomniy synu, co się nad bracią twoią mało przedtym stało, którzy na teyże z tobą drodze byli. Nad przodkiem mówię twoim, którego się ty succesorem Metropolskiego stolca być mianuiesz, y inszemi, iego i twemi spół Biskupami, którzy was y wiarą y uczynkami naśladowali. Jako po wszytek czas żywota swego ustawicznym sumnienia szczypaniem zwyciężeni, iawnie przed niektóremi, że są zawiedzeni wyznawali y w głębokość złości przyszedszy desperowali. Ów (на боцї: Michael Rahoza) abowiem ieszcze żywym będąc iako umarły chodził, y śmierć nagłą desperackie głosy wypuszczaiąc podiął. Drugiego zaś mało nie przednieyszego tey waszey uniy forytarza, sprawiedliwym sądem Pańskim ieszcze za żywota, zły duch częstokroć y przy samym nabożeństwa przezeń odprawowaniu z niezmiernym wszystkich tam będących ludzi po cerkwi, tam y sam srodze straszliwie rzucał, y zaczętey przezeń Liturgiey, aż y do samey śmierci skończyć nigdy nie dopuścił (на боцї: Potocki Herman). Trzeci iako oculati testes powiadaią, ożarszy się gorzałki z dobrą pokutą y poprawą żywota swego szyię złamał (на боцї: Piński Hohol). Czwarty ieszcze przed tą apostazyą (za to, że iuż zostawszy Władyką, przeciw swey zakonniczey Regule z żoną, ale nie iak z siostrą mieszkał, w klątwę albo excomunicatią od zwierzchnego Pasterza swego będąc włożony, z takowąż, iako y zwyż mienieni pokutą żywota swego

dokonał (на боцї: Chełmski (Збіруйский)). Piąty (на боцї: Łucki Władyka Terlecki) a ten nabliższy twoy Collega, który z tobą w tym zawołanym poselstwie do Rzymu ieździł, mężoboystwem, wszeteczeństwem, y innemi temu podobnemi cnotami, o których wszytek Łucki powiat bardzo dobrze wie, nie po iednokroć siebie przyozdobiwszy, y ieszcze za żywota nosa na twarzy z dworskiey choroby pozbywszy, za drugiemi się pospieszył. Za czym iuż z tego poszosnego tey waszey uniey cugu, ty tylko sam zostałeś, któremu P. Bóg Wszechmogący snać oczekiwaiąc opamiętania y nawrócenia, ieszcze dotąd folgować y lat żywota przedłużać raczy. Porzuć tedy dla Boga, cię proszę, porzuć, tę twoię przeciwo zakonną robotę... (картка 75 6). За доказ, що сей твір писав Вишеньский під впливом Θρῆνος-а, служило-б ще одно місце, взяте з сего письма афоньского монаха: „А нынѣ межи Ляхи князи Рускіе всѣ поеретичѣли и христіанства, истинныя вѣры отступили". Вишеньский міг вправдї сам в часї свого побуту на Руси дізнати ся про громадну апостазию руської шляхти від православної церкви, но відай не ставив собі білянсу, бо в живих був ще такий православний маґнат, як Острожский. Такий білянс звів автор „Θρῆνος-а„ а сей білянс був страшний: тут подано цїлу масу імен руської шляхти, що перейшла на католїцизм, а Вишеньский міг в тяжкій розпуцї сказати, що „всѣ рускіе князи поеретичѣли и христіанства отступили". Уважаючи на сказане, дальше з огляду, що „Θρῆνος" напечатано 1610 року, я позволю собі поставити дату написаня сего твору Вишеньского на кінець 1610 або початок 1611 р. Др. Франко підносить в сїм творі спокійний тон, з яким Вишеньский трактує свій предмет, дальше ставить високо апольоґію монашества, вплетену в сей трактат, старає ся розвязати питанє, що розумів Вишеньский під „нашою рускою пѣснею", уживаною тогдї в церкві і т. п. — Слова Вишеньского писані в сїм творі до православних: „Прето вы пастырія собѣ тако избирайте: прежде назнаменайте нѣколико особъ, отъ житія и разума свидѣтельствованыхъ, яко суть благовѣйныи и правовѣрни, таже узаконѣте собѣ день и постъ и сътворѣте бдѣніе, съвокупивши ся въ церковь и молѣте ся Богу, да вамъ дасть и открыетъ пастыря, егоже жребіемъ отъ сихъ реченныхъ искушайте, Богъ же милостивый, моленія вашего не презрить, вамъ пастира дасть и обявить", набавляють дрови Франкови трохи клопоту. Автор гадає, що все то скопіоване з книги дїїв апостольских (стр. 386), хоть дальше припускає, що Вишеньский в своїй молодости міг чувати дещо про Братів моравских, котрих пропаґанда пускала також парости на Червону Русь і котрі власне трібували зреалїзувати в XV і XVI в. ідеали, начеркнені в оповіданю дїїв апостольских. Доволї близькою — пише дальше др. Франко — являє ся догадка про можливість ґенетичного звязку між провідними думками

Братів моравських і южноруських братств церковних. Справа ся вимагає ще дотального досліду. Та на всякий спосіб — кінчить др Франко — думки Вишеньского про автономію всїх вірних в православній церкві, про громадский єї характер і громадські вибори духовних далеко більше підходять до думок і практики тих єретиків, нїж до староруських або візантийских ідеалів (стр. 387—8). Warum in die Ferne schweifen? — відповім дрови Франкови єго власними словами; по що наводити Братів моравських, коли предсї звістно, що в Новгородї належав вибір епіскопів все до народного віча, дальше що на Руси, ще до відділеня єї від московської митрополії, вибір епіскопів відбував ся не собором одних єрархів але при участи князїв, боярів, сьвящеників і всего „людства" тої епархиї, а коли тут устроєно окрему митрополїю, то тим самим способом відбував ся звичайно і вибір київських митрополїтів, з тою ріжницею, що виборцями були князї, бояри і „людство" не одної якої небудь епархиї, а всеї литовскої митрополїї (вибір Йони Ґлезни 1490 р.). По що лїтати за Моравськими братами, коли ще в половині 16 в. вибирали кієво-печерских архимандритів не одні монахи, а також князї, бояри і земляни київскої, землї а віленьскі міщани до часу унії самі собі установляли сьвящеників (Архивъ юго-зап. Россіи Часть I. Т. VI. в студиї Ор. Левицкого стр. 21—3).

Яко пятнайцятий твір кладе др. Франко „Терміну", в котру війшли такі твори як „Порада", писана коло 1608 р. Автор гадає, що Вишеньский міг єї зложити таки р. 1608, рівночасно з „Порадою", що таким способом становила новину сего тома (Стр. 391). З огляду, що я назначив час написаня „Поради" на рік 1610—11, тож і сю „Терміну" мушу посунути на сї лїта, або і на трохи пізнїйший час. Шкода, що др. Франко, наводячи слова Вишеньского „уготованъ бо сосудъ гнѣва божїя на вашу землю пролити ся" не пошукав, котрому пророкови належать ті слова, а прямо каже, що они суть майже *дословним* повторенєм слів *котрогось* старозавітного пророка (Стр. 392). В коротких словах переходить ще др Франко посланіє Вишеньского до Йова Княгиницкого (пис. коло 1610. р.), посланіє до братства львівского, писане рівночасно з попереднім твором, дальше „Позорище мысленное" і лист до М. Вишневецького" (пис. коло 1614 р.), на чім закінчує часть другу своєї студиї.

Може бути, що я в своїй рецензиї виткнув працї дра Франка більше слабих сторін, чим підніс добрих; се ще не ослабляє ваги і значеня студиї дра Франка. Ся друга часть, мимо помилок і недокладностий, остане ся дуже цїнним вкладом в нашу наукову лїтературу. Єсть се перша, систематична робота на поли студий над Вишеньским; єсть се перша праця, в якій находимо пробу уґрупованя творів Вишеньского, оперту на часто

бистроумних замітках а не на сухім означеню, як се зробив Житецкий. Єсть се перша праця, де старанно піддано рецензиї мисли Вишеньского. Признаючи таке значенє тій части студиї дра Франка, мушу виткнути ще деякі хиби. Поперед всього відмічую сей недостаток, що др Франко трактує твори Вишеньского не оглядаючись на всю тогочасну полємічну літературу так православну, як і католицку. Через се не пояснив др Франко питаня про толкованє: „Ты еси Петръ“, про смерть Петра в Римі, про жерела, з яких черпав Вишеньский свою статейку „о образѣхъ“, тай богато иньших річий, на котрі мігбим вказати при докладнійшім розборі. Такого писателя, як Вишеньский не можна трактувати з окрема, полишивши на боці всю тогочасну літературу. Він жив на Афоні, о руських справах о догматичних спорах о способі їх переводженя, він інформував ся більшою частию з книжок, видаваних в тім часї на Руси і Польщі. До розъясненя сьвітогляду Вишеньского треба було доконче перейти цілу тоту літературу, схарактеризувати загальний напрям єї, розслідити о скілько твори Вишеньского сходять ся в гадках з нею а о скілько ріжнять ся і о скілько Вишеньский користав з сеї літератури. Робота се трудна безперечно, але для повної характеристики Вишеньского доконьче потрібна. Закину дрови Франкови ще один значний недостаток: брак якого небудь тла історичного. Так прим., каже др Франко (стр. 179): „В южній Руси довершило ся велике діло. Приготована цілим ходом історичного розвою, а по части і підступами та інтригами унія церковна зістала публично оголошена і принята на соборі в Берестю литовскім дня 8 октября 1596“. Що се за „хід історичний“, що се за „підступи і інтриги“, котрі такий величезний вплив мали на проголошенє унії — се повинен був др Франко пояснити, а коли не хотів, так принайменше повинен був звернути увагу читателів на обєктивні книжки (прим. працю Левицкого в Арх. юго-зап. Росс. Ч. І. Т. VI), звідки можна би про все довідати ся. Сего п. Франко не зробив, хоть повинен був зробити з огляду на ту публику, котра з незнаня буде не стілько уважати на „історичний розвій“ унії, як радше припише унію „підступам і інтригам“. Не дав також др Франко характеристики важнійших осіб, як прим Потїя, Острожского, що так звязані з письмами Вишеньского. Звільнивбим др Франка від характеристики Острожского, але натомість не годжу ся з хибним змальованєм особи Потїя. Др. Франко просто приймає за правду всьо, що про Потїя говорять Вишеньский та автор „Перестороги“ (стр. 203—4), а предсї певно обєктивний писатель, яким єсть Ор. Левицкий в своїй моноґрафії (п. з. „Ипатѣй Поцѣй“ Спб. 1885), може авторови незвістній, доходить до зовсім противних результатів. Він каже, що Потїй задля ідеї приступив до унії та перевів

єї; що він один по соборі в Берестю з 1596 р. займає ся з повним посьвяченєм єї справами; бере участь, і то велику участь в лїтературі, в інтересах тоїж унії і т. п. — Сего, що вже зроблено в тім напрямі, а що може причинити ся до характеристики Вишеньского яко історичного писателя, не повинен був др Франко лишити на боцї. Хоть звиняє тут п. Франка брак книжок, то все сьмію твердити, що п. Франко не вглубив ся і не старав ся вглянути в історичні події, які товаришили списаню творів Вишеньского а тим самим не зрозумів Вишеньского яко історика і яко історичного діяча.

Цікавою безперечно, хоть і найменше замітною єсть часть третя студиї дра Франка (стр. 417—498.), де автор старає ся подати нам близші дані про житє Вишеньского а заразом схарактеризувати єго особу. Літа, в котрих автор мав уродити ся, як і дальші дати з єго житя позістають поки що гіпотезами. Так само гіпотезами без близшого уаргументованя суть дані про житє Йова Княгиницкого. Жаль, що д-рови Франкови не були доступні акти Ставропиґії, де безперечно найде ся богато нових даних про житє Вишеньского, а з котрих один цікавий документ з р. 1633 наводить проф. Голубєв в своїх „Объяснит. параграфахъ". Можна надіятись, що з виходом другого тому актів Ставропиґії, будемо могли подати близші вісти про житє і діяльність Вишеньского. Надзвичайно цінним єсть тутки поміщений лист Піґаса до Вишеньского, добутий з бібліотеки монастирскої сьв. Івана Хрестителя на Патмосї, бо вказує він нам на зносини афоньского монаха з патріярхом Мел. Піґасом (стр. 457—9). Др Франко висказує свої погляди про значенє монахів афоньских для Руси, характеризує Вишеньского, яко писателя і чоловіка, посьвячує кілька слів ідейній фізіономії Вишеньского, єго сьвітоглядови, єго переконаням релїґійним, суспільним і поетичним. Часть граматичну творів Вишеньского обіцює др Франко подати иньшим часом. Хоть ся часть найменше замітна з всїх трох частий студиї дра Франка, то і тут не можна відмовити авторови старанности. Під кінець приходить ся менї справити ще одну бібліоґрафічну дану, немовби проф. Малишевский в другім томі „Мелетія Піґаса" говорив о справах руських церковних (стр. 260); в тім томі, напечатана „Книжица" з 1598 „Ключь царствія небесного" і т. п. Передмови до сего тому нема ще ніякої, через що книжка, хоть печатана 1872 р., до нинї не пішла в розпродаж.

Др Кирило Студиньский.

Щурат Василь. Чернеча республика на Афонї (Дрібна бібліотека Костя Паньковского кн. 8). Льв. 1895 16° ст. 62.

Праця та має характер більш популярно-науковий т. є. має повідомити читача про житє монахів на сьв. Горі на підставі детайльно обро-

блених вже моноґрафій, що відносять ся до історії та сучасното стану тогож житя (хоч автор подає й деякі сьвіжі гадки та факти н. пр. про даровану з Руси Палею монастиреви афоньскому, званому Хилендар (стр. 48). З того становища треба й оцінювати працю д. Щурата. До додатних сторін праці належить безусловно в першій мірі широке вихіснованє материялу, що відносить ся до тої справи[1]), а відтак легкий, поетично закрашений, прозорий спосіб оповіданя. До некористних сторін зачисляю непотрібну і нехосенну нераз короткість. Автор залишає без поясненя деякі моменти у своїй праці, котрих поясненє менї бодай здає ся потрібним і пожиточним з огляду на переважне число читачів неспецияліcтів. І так автор зазначує, що на Афонї є три роди монахів: анахорети, киновіти та ідиорітміки, та пояснивши, що се таке перші й другі, про третих не дає майже жадного поясненя, бо те, що вони „живуть дещо свобіднїйше, не цураючись навіть деяких приємностий житя“, не поясняє нам ще нїчого. Ми раді-б знати про їх функциї і становище на Афонї. На стр. 29 згадує автор про шкідні для Афона наслїдки ереси гезіхастів, та нїчим не поясняє звязи одного з другим. Між тим не богато-б місця було автора коштувало, щоб пояснити, що се як раз ті анахорети, що подібно до індийских факірів впроваджували себе непорушним сидженєм в екстазу, називали себе гезіхастами т. є. спокійними зрителями сьвітла божого, що називали „сьвітом божественним або несотворенним“. Задля того обвиноватив їх калабрийский монах Варлаам про єресь двоєбожия. Спір скінчив ся в користь гезіхастів р. 1361. Безусловно ширшого поясненя вимагає реченє на стр. 36: „Треба сказати, що Афонїти вже під кінець істнованя візантийскої держави вдали ся в безкористні церковні спори і полїтику та потанули в так званій „візантийщинї“. Крім того мушу ще зазначити, що автор значенє Афона для розвою культурного Руси перецїнює, як се бачимо хочби з працї дра Франка: Іван Вишеньский і его твори (стр. 443—450); материял же про зносини Афона з Русию можна-б деякими фактами доповнити. Вже в XII. в. був монастир руский на Афонї Богородиці τοῦ Ξυλοῦργου. В р. 1169 випрошують собі рускі монахи другий монастир сьв. Пантелеймона, що потім став звати ся Руссіконом (пор. „Акты русскаго на св. Аѳонѣ монастыря св. великомученника и цѣлителя Пантелеймона Кіевъ 1873). В XIII. були між володимирскими епіскопами Афонїти Асаф і Василий, а свояк Данила, князь Войшелк забирав ся мандрувати сам до сьватої Гори за порадою свого учителя Григория Полониньского (Лѣт. Ип. вид. 1871., 528 і 568). До XVIII. в. цїкаві дати подані в рецензиї

[1]) Недавно появилась нова збірка актів до історії Афона — Майєра.

статї А. Дабижі („Малороссійская обитель на Аѳонѣ“) п. з. „Къ исторіи обителей Паисія Величковского“ в Кіевск. Стар. (1894, Май, стр. 345—350.).

Та поминувши се все, праця д. Щурата є вельми цїнним вкладом в убогу нашу руско-українську популярно наукову лїтературу.

І. Копач.

Monumenta confraternitatis stauropigianae leopoliensis edidit Dr. Wladimirus Milkowicz. Tomus I, pars I, continens diplomata et epistolas ab anno 1518 ad 1593. Льв. 1895, XVI+496.

Русини не мають академії наук, котра би вивінувана потрібними засобами змогла трудитись на поли науковім з таким успіхом, з яким трудить ся приміром академія наших найблизших сусїдів — Поляків. Отже патріотичний обовязок велить нашим найзасібнїйшим інституциям, як ось Народному Домови, Галицко-рускій Матици та Інститутови Ставропиґійскому бодай в части сему бракови зарадити. Однак на жаль они дуже а дуже мало чують сей обовязок. І так Народний Дім лише зовсїм незначними успіхами на сїм поли може повеличати ся. Зібрав вправдї богату біблїотеку, котра могла-б нашим ученим великі робити услуги — що-ж? она неупорядкована і невіддана до публичного ужитку. Товариство се видає також „Вѣстникъ Народного Дому“, однак заповняє єго переважно справозданями з діловодства товариства; находимо там і статї наукового змісту, але мало, а до того писані язиком, котрого Русини мусять лиш соромити ся перед славяньским сьвітом. „Галицко-руска Матиця“ видавала давнїйше „Сборникъ“, однак пізнїйше перестала видавати; видає лише „Сводну лїтопись“ крилош. Ант. Петрушевича — видала до тепер 2 томи. — „Інститут Ставропигійский“ обмежав до недавна свою лїтературно-наукову діяльність видаванєм календаря т. зв. „Временника“, в котрім часом поміщував і документи з свого архіву, та видаванєм книг богослужебних. Доперва відколи головою Інституту зістав наш заслужений історик др. Сидір Шараневич, зачало се товариство за починком власне сего голови живійшу діяльність наукову, щоби хоч в части удержати традицию своїх сьвітлїйших часів, в котрих було одним з головних огнищ житя духового на Руси. Іменно спонукали єго до більшої діяльности в сїм напрямі трехсотні роковини основаня Ставропиґійского брацтва, що припали на р. 1886. В тім то роцї інститут заходами свого голови приступив до видаваня жерел істор., що містять ся в єго архіві і видав тодї перший том: „Юбилейное Изданіе въ память 300-лѣтнаго основанія львовскаго ставропигійскаго братства“, виготовлений професором Пет. Скобельским. В томі тім поміщено лиш дипльоми

й листи що до відбудови церкви братскої в XVI стол. Відтак на просьбу Інститута заняв ся проф. Ів. Кристиняцкий виготовленєм другого тому: „Diplomata statutaria confraternitatis Stauropigianae leopoliensis ab a. 1585 ad a. 1593“, однак видавець помер, не довершивши зачатого діла, і оно й досї не появило ся в печати. Від жовтня 1892 р. працює в архіві ставроп. др. Вол. Милькович; він то при помочи д. М. Вашкевича упорядкував архів братский, поділив єго на жерела, дипльоми, акта, протоколи засїдань, рахунки і ріжні записки. Документи сї находять ся там то в ориґіналах, то в відписах. Відписи зібрано в т. зв. „Книгу кореспонденцій“ і „Альбом“. Др. В. Милькович працював відтак над виданєм жерел сего архіва, однак, дивна річ, не повів дальше роботи пок. Кристиняцкого, лиш заняв ся виданєм нового тому, а в переднім слові до него говорить виразно, що праця проф. Кр. вийшла (apparuit) 1894, хоч як сказано висше, она й досї не видана. Своє видавництво „Монументів“, котрого повний титул подалисьмо повисше, попередив вступним словом „Ad lectorem“ (стр. V—XVI.), що складає ся з трех частий: В першій говорить видавець про борби релїґійні в XVI стол., про історию брацтв взагалї а брацтва Ставроп. особливо; ся часть на всякий случай за широка (ст. V—IX.), а може й злишна, бо вже в переднім слові до „Юбилейного Изданія“ др Шараневич подав коротку історию церкви братскої і самого брацтва. В другій части вступного слова говорить видавець про дотеперішні працї над историєю братства Ставроп., та про постанову єго видаваня жерел свого архіву. В третій части говорить близше про своє видавництво, про розклад, зміст, плян дальших видань і т. д.

На 496 сторонах вел. 8⁰ подав др. В. Милькович 300 документів в порядку хронольоґічнім від р. 1518 до 1593. З тих по раз перший видав лиш 173, що очевидно зменшує вартість цілого видавництва. Иньші документи видані по другий, третий або й четвертий раз. Др. Милькович однак — як запевняє — лиш такі документи видавав поновно, що находять ся в малоприступних видавництвах, або такі, котрі видані з так численними похибками, що для історика, фільольоґа і палеоґрафа можуть мати лиш дуже малу стійність. По другий раз видано 77 документів, по третий раз 31, по четвертий раз 19. Майже дві третини іменно 188 докум. видано з ориґіналів, з сучасних копій 61 докум., з сучасних перекладів два, з транссумпту з копії новіщої, з потвердженя королївского і з мінути по одному, з концепту 7 докум., з иньших видавництв 38; в повній основі видано 247 докум., а в реґестах 53 і то лише таких, котрі вже були печатию оголошені.

Найбільше видано документів в язиці рускім, взглядно церковно-словяньскім, іменно 134, в язиці латиньскім 69, в язиці польскім 31, в язиці грецкім 19.

В язиці грецкім з руским сучасним перекладом два, з суч. пер. руским і польским 1, з польским суч. пер. 1, з латиньским суч. пер 1, один докум. в язиці арабскім з трансскрипциєю латиньскими буквами, з сучасним перекладом грецким і церковно-словяньским і перекладом латиньским, вистаченим видавцем сего документа, проф. віденьскої орієнтальної академії А. Вармундом; один документ в язиках рускім і польскім. При переважній части документів поданих в реґестах не подано, в якім язиці дотичні документи були уложені (лише при 18 з 53 се зазначено).

Зміст „Монументів" дуже ріжнородний; найбільше їх дотичить справ самого братства ставроп., іменно одна третина. Відносять ся головно до істориї заведеня братства, приходу на Русь патріарха Йоакима антіохийского і Єремії царгородского [1]) і иньших знаменитших осіб, передовсім же спору братства з епіскопом львівским Ґедеоном Балабаном і маґістратом львівским, зносин братства Ставроп. з иньшими братствами рускими, з князями молдавскими і т. д. 39 докум. дотикає ся справ Русинів м. Львова [2]). Иньші дотичать справ руских монастирів (як мон. сьв. Онуфрия у Львові, Городку, Гологорах, Дорогошові, Галичи), братств руских (як св. Миколи за мурами Львова, бр. в Рогатинї, Комарнї, Берестю). 25 докум. дотичить руского епіскопа у Львові, иньші дотичать квестий доґматичних, справ духовеньства, київскої митрополиї, справ рускої церкви взагалї, руского шкільництва, реформи календаря і т. д.

В „Монументах" находимо наконець 37 документів що дотикають ся справ приватних, котрі приватні особи передали до архіву ставроп. на переховане.

Сей короткий перегляд змісту показує, як ріжнородний материял жереловий видано в „Монументах".

Позаяк др. Милькович не подав анї спису документів, анї виказу річий і імен, анї пояснень і похибок, а відложив се все до 2 ч. І. тому, то-ж обмежу ся поки що на такі лише замітки. Передовсім мушу зазначити, що інститут Ставр. приступаючи до видаваня жерел свого архіву, не обдумав наперед відповідного пляну. Стало ся головно тому, що замість упорядкувати передовсім документи і уложити катальоґи а відтак взяти ся до видаваня, він видав насамперед „Юбилейное Изданіе", потім

[1]) Портрет сего патріарха подано в „Монум." перед передним словом.

[2]) Кілька док. відносить ся до справ міщан руских в Галичи і Рогатинї.

розпочав видане грецких документів „Diplomata Statutaria“, а рівночасно др. Милькович займав ся порядкованем архіва, а упоравши ся з тим, приступив до виданя „Монументів“ і оголосив їх скорше нїм вийшли „Diplomala Statutaria“, на котрі він покликує ся, мовби вже появили ся.

Про брак пляну сьвідчить і се, що, як видавець запевняє, в виданю дальших документів змінить методу видаваня „varias ob crescentes difficultates“, але в якім напрямі, про се поки що не говорить.

О працї дра М. треба взагалї виразити ся з признанем. З погляду типоґрафічного видана старанно. Видавцеви уважаю за заслугу межи иньшим се, що передне слово і зміст подав в язицї латиньскім, а не в язицї, якого уживали редактори „Юбилейного Изданія“; була се „тверда“ мішанина, до якої жаден нарід не признасть ся. Впрочім язик латиньский приступний для цїлого ученого сьвіта.

Мушу однакож зробити дрови М. і деяки закиди. Передовсїм хибою виданя єго є се, що зовсїм не подавав описів документів, які находимо в иньших новійших виданях жерел. Не менчою хибою вважаю се, що не подав опису печаток [1]), тож і видане єго під зглядом сфраґістичним не має жадної вартости. При богато документах, печатаних з иньших видавництв не зазначив, звідки напечатано їх в сих видавництвах. Згадано вже повисше, що при документах, подаваних в реґестах, звичайно не зазначив, в якім язицї дотичні документи були виставлені. Подібна замітка для фільольоґа булаби дуже пожадана. Правоп. док. N. 127 щось дуже непевна, здає ся підправлена в виданю, звідки передрукована. Реґест Nr 227 поданий недокладно отже й незрозуміло. Не можу також похвалити сего, що не додав вже до першої части І. тому спису документів, виказу річий і імен, що не подав заміток і похибок а відложив до части другої. Уживане єго виданя через се утруднене. Се тим більше заслугує на піднесене, що видане другої части може припізнити ся.

Мимо тих закидів, які уважав я відповідним зробити видавцеви „Монументів“, витаю радісно єго працю і бажаю в інтересї нашої історіоґрафії, щоби дальші виданя жерел архіву Ставроп. як найскорше появили ся.

Позаяк друга часть І. тому має головно подати документи, відносять ся до історії унїї Берестейскої, тож булоби вельми пожаданим, щоби появили ся вже сего року або бодай на дальший рік, в трехсотні роковини сеї унїї. Було би се нове „ювилейне видане“.

Василь Бїлецкий.

---

[1]) Лиш загально подає: „Sigillum subappressum“ або „sigillum abruptum“.

Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій. перемышльской, самборской и саноцкой, отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1794 г., по источникамъ сочиненная Антоніемъ Добрянскимъ, парохомъ въ Валявѣ. Издано по собственноручному списку бл. п. автора. Льв. 1894, стор. XI + 63 + XVIII + 104 + XIV + 90 + портрет автора.

Праця ся поділена на три періоди: I період (стр. XI + 63) обіймає житя епіскопів від початку XIII віку до синода Бресткого 1596 р., II період (стр. XVIII + 104) від синода Бресткого 1596 р. до введеня унії в Перемиській епархії 1691 р., III період (стр. XIV + 66) до кінця XVIII віку. Крім того „додатокъ“ (стр. 66—90) містить біоґрафії трех значнійших крилошан: Лапчинского Якова (+ 1797), Ганчаковского Василя (+1792) і Госаковского Василя (+ 1788), згадку про давнійшу і теперішню руску престольну церкву в Перемишли (передрук статій тогож автора в „Перемишлянині“ 1852 р.) і уставну грамоту церковного брацтва в Комарні, видану епископом М. Копистеньским 1592 року. Кождий період попереджає вступ, де автор характеризує загальний стан церкви рускої в тим періоді, а потім подає в порядку хронольоґічним житя епископів перемиских.

Епископство перемиске уважає автор за найдавнійше в Галичині, а заснованє єго відносить до першої половини XI в. Думає він, що також епископство самбірске було самостійне, а за причину до єго основаня уважає занятє Перемишля Болеславом Сьмілим 1071, що спонукало епископа перемиского перенести ся дальше на Русь до Старого Самбора, однак вже перед 1422 р., мало воно на думку автора знов з перемиским получитись, бо в тім разї епископ Ілїя титулує ся вже „епископ перемиский і самборский“.

Не входячи в се питанє близче, позволимо собі замітити, що як епископ перемиский Іннокентий Винницкий (1679—1700), перебуваючи часто в Саноцї, прибрав титул епископа саноцкого, а по нім і єго наступники, а Єронім Устрицкий (1715—1748), посідаючи дідичні села коло Ярославля почав писати ся „ярославский“, так самбірскими могли длятого епископи перемиські титуловати ся, що мали добра коло Самбора і часто перебували в Старо-Спаским монастирю під Самбором, або і для того, що Самбір був одним з більших міст їх диєцезиї. Гадка автора тим менше нас переконує, що він знає лише з імени трех епископів самбірских, і то з фальшованих грамот Льва Даниловича, де вони виступають яко сьвідки. І про епископів перемиских XI—XII віку автор нїчо не знає, подає доперва відому звістку з року 1220 (не 1218) про

епископа Антонїя. Багато з єго наслїдників відомі лише з імени, і то з жерел часом непевних; доперва про епископів XV і XVI віку міг автор подати повнїйші, докладнїйші і на більше певних жерелах основані відомости, а біоґрафії епископів XVII і XVIII в. представлені вже докладно і досить обширно, і про часи боротьби православія з латинством, введенє унії, положенє руского духовенства під панованєм Польщи і Австриї до кінця XVIII віка містять відомости цікаві.

Автор користав з жерел друкованих і рукописних — з архіву руской і польскої капітули в Перемишли, також зазнакомив ся з сучасною лїтературою, однак не визначає ся потрібним критицизмом, користає з жерел дуже непевних, як згадані грамоти Льва, дуже користає з Несецкого Korona polska, навіть нераз виключно на нім опираєсь. Новіща лїтература і джерела не могли бути використані: автор вмер ще р. 1877. Як збір давнїйших відомостий, доповнений деякими новими відомостями, книжка тота є все таки причинком до історії нашої церкви, і з того погляду не буде безкористною. Мова єї — то звістна мішанина язикова, специяльно „галицко-русский“ витвір.

Д. Коренецъ.

Демченко Т. В. Наказаніе по Литовскому Статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566 и 1587 гг.), изслѣдованіе, часть I. Київ 1894, стор. V+273.

Максимейко Н. Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута. К. 1894, стор. IV+184.

Малиновскій І. Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту. К. 1894, стор. VII+171+L.

Отсе наш Київ видав в однім роцї три розвідки наукові з історії руского права карного, в справі вельми інтереснїй, якою є безперечно Статут Литовский яко памятник законодатний з XVI столїтя. Ті працї повстали з конкурсових розправ на тему, дану професором історії права в Київскім університеті М. Владимирским-Будановим про „карне право Литовского Статута в звязку з розвитком руского карного права взагалї“; потім справа була подїлена меж тими трома авторами, і кождий обробив, як самостійну працю, відповідну частину своєї роботи; таким чином всї ті працї себе доповняють та становлять разом цїнний добуток в науцї руского правознавства.

Д. Демченко дїлить свою розвідку на пять частий: понятє кари, обєм і границї карноправної дїяльности; підмет права карного; предмет права карного; зміст і услівя карноправної дїяльности та примінєнє кари до чину каригідного.

На вступі подає автор літературу предмету, називаючи Литовский Статут „богатѣйшій памятникъ для исторіи русскаго права“ (стор. 5), в розумліню так званім „общерусскім“, хоть сам противставить давному праву рускому — право Московского государства. Статут Литовский називає він історією руского права XVI віку, а то з огляду на єго три редакциї, заявляючи що Л. С. і „Руска Правда“ доповнять себе взаємно. Тїсну звязь — о скілько про се може сказати слово рішуче — виводить автор з того, що Правда Руска“ мала своє жерело і початок на Руси полуднево-західній, котра перейшла під володінє литовских князів а відтак під Польщу, а натомісць земля північно-всхідна не була родинною стороною „Рускої Правди“ — відкидуючи тим чином твердженє Біляєва і Леонтовича про консервативність литовского права.

Порівнуючи карно-правні вислови, Демченко зазначує, що „обида“ після понять „Правди Рускої“ переходить в „кривду“ після „Статуту Литовского“, але побіч того вислову находить ся ще в Статутї Литовскім: „виступок“, „шкода земска“, „вина“, „злочинство“ и иньші. З висловами тими вяже ся розвій самих понять правних „вини“ і „кари“, що ту осуджують ся не тілько з точки нарушеня приватних інтересів осіб обиджених, але попри се виступає нарушенє ладу і спокою публичного, то є новий признак, що знаменує права і обовязки культурної держави, в котрій право карне стає частиною права публичного. То ублагороднене карно-правних понять не може полишити ся без впливу на саму внутрішну сторону понять „вини“ і „кари“. Тому вже в першім (старім) Статутї Литовскім проступок не підпадає карі, як був доконаний в конечній оборонї, а в третім Статутї Литовскім припадкові ділання виключають карно-правну одвічальність. Той Статут Литовский містить в собі постанову про божевільних проступників (XI арт. 35): „Которые мають быти вольни отъ каранья за мужобойство и о шаленыхъ“, котрою означує лекшу кару, але при відновленю божевільности наступає звичайний вимір кари („горломъ и заплатою головщизны“). Закид проте, який робить Демченко супротив Кистяковского („Изслѣдованіе о смертной казни“ 1867), котрий говорить, що божевільність не увільняє від смертної казни за поновне доказанє убійства — не є в цїлости оправданий, бо Кистяковский мав очевидно на гадцї кінцевий уступ покликаного артикулу 35 роздїлу XI Статуту Литовского з р. 1588.

В вступі тім подає Демченко загальний огляд законодатний на всї три Статути Литовскі, котрі безперечно приняли становище відстращаючої кари взагалї, а не дасть ся сего сказати виключно о третім статутї (стор. 30).

В першій части означує автор понятє кари — причім однакож за мало вихісновує лїтературу новочасну, покликуючи ся майже виключно лиш на Gerraud-a і Ihering-a, а загальне означенє кари яко інстітуту державного в інтересах публичних (стор. 36) не досягає властивого значіня самого понятя. Кара — після погляду автора зі становища Статуту Литовского — є зло або терпінє, що накладає яко відплату за доконаний проступок покликаний до того орґан, на підставі закону або обичаю (звичаю), і котре має передовсім (?) на оцї інтереси окривдженого (осущенє публичних цїлий посредством досточиненя на річ окривдженого), і тому кара є „вина“ і „покута“, котрою викупує ся (?) цїлковитий проступок (стор. 42 і 43). Поминувши обставину, що вина є внутрішним обявом проступника, а єї наслїдом є кара яко зупиненє злої волї і запобіженє злому на будуче, то при розборі питаня карно-правного належить лишити на боцї а радше не привязувати головної ваги до приватно-правного інтересу сторони окривдженої супротив проступника. Причиною тої дволичної появи, що Статут Литовский означує не лиш саму кару, але й відношенє сторони приватної яко особи пошкодованої чином каригідним — є не лиш той загальний перехідний стан законодавства сучасного, не лиш поменші проступки, — нинї звані приватними, — але також й то, що Статут Литовский був збірником всїх законів, отже й цивільного, процесового і карного а єго складові части мусимо вирізнювати, щоби не затратити самих основних понять поодиноких інститутів правних.

Що таке „головщина“ а „навязка“? То заплата за голову або за терпінє, за ущерб на особі чи там на маєтку. Д. Демченко добачує ту подвійні знамена: кари і відшкодованя, бо єї висота залежить не від дійсно понесеної шкоди, але від якости проступку і стану особи пошкодованої. Се правда, але мож сказати, що та наперед означена заплата для всїх случаїв має свою підставу в чинї каригіднім, а щоби не полишити єї означеня довільному розізнаню суду, та щоби наперед проступник знав, що єго чекає за дїланє каригідне — законодавець казуістично означує кару і шкоду. Лежить тут безперечно пенальний характер наслїдів чину, що не змінює єства самої кари.

Натомісць з карою і установами карними не мають нїчого спільного доходженя цивільно-правні, о котрих згадує автор на сторонї 74—98, і в тім предметї анї що-до „lucrum cessans“, анї що до кари договірної — не мож згодити ся з поглядами автора, бо „lucrum cessans“ є відшкодованєм приватно-правним за сподїваний інтерес маєтковий, а при карі договірній сторони наперед подають висоту можливо утраченого інтересу. Питанє про вину цивільно-правну стоїть на дневнім по-

рядку й нинїшного права облїґацийного а мимо того нїхто тут не добачуе елементу карного.

Загальний погляд Демченка на значінє кари в Статутї Литовскім є вірний: маємо ту до дїла з остатками „пімсти", а сістему „композиций" поборюють постанови „публично-карні". Се становище виправдує артикул 1. третого Статуту Литовского, де означено верховолю судоводства державного: „Вси обыватели великого князства литовского тымъ однымъ правомъ писанымъ, и отъ насъ данымъ сужони быти маютъ".

Предметом права карного по Литовскому Статуту є чоловік вольний в першім степени а невільників хоронять закон, але ся охорона супротив привилеїв земельних власників залежала від доброї волї тих-же. Вельми характеристична є постанова третого Статуту Литовского, після котрого господар одвічає за шкоду виряджену сусїдам через зьвіря, а як би зьвіря нанесло „обиду" чоловікови, тогди зьвіря що обидило має бути видане обидженому. З того вносить Демченко, що ту закон узнає зьвіря „винним" (стор. 125). Після моєї гадки є се радше кара за недбалість господаря — на що вказує кінцеве реченє артикулу 14. [1])

В дальшім представляє автор доволї основно: нинї вже незнаний спосіб заступства добровільного замісць обжалованого і так званого заступства конечного, що проявило ся головно в круговій (копній) поруцї і в звичайній поруцї. [2]) Коли ж зауважимо постанову роздїлу І. арт. 18-го третого Статуту, після котрої „не маеть ни хто ни за кого терьпети, только кождый самъ за себе... ни отецъ за сына а ни сынъ за отца кромче ображенья маестату нашого и речи посполитое здрады"..., то одвічальність других осіб можемо оправдати або сильним підозрінєм, від котрого виноватець не очистив ся, або участию в чинї каригіднім або вкінци добровільним принятєм одвічальности. Докладне вирізненє тих случаїв було би вказане на основі чисто предметовій, без огляду на особи що відповідають, — то є коли одвічальність досягає невинних а коли винних в части.

Четверта часть розвідки під заголовком „Зміст і обставини караючої дїяльности" (стор. 151—208) містить в собі основи права карного, завданє караючої дїяльности, загальні знамена кари і систем карний. Часть

---

[1]) „А хтобы безъ звонка на такомъ кони ездилъ и онъ бы кого образилъ, тогды тотъ конь за то (sic!) ображеному выданъ быти маетъ".

[2]) Третий статут XI. арт. 55: „Якого вязня врядъ нашъ не можетъ на рукоемство дати а якого маетъ давати".

тота є доповненєм першої части про понятє кари і систематично там повинна бути уміщена а тодї автор був би оминув повторюванє того самого предмету і неясности, які виходять з невідповідного розміщеня обговорених материй.

Які були провідні ідеї законодавця, що до основ права карного в Статутї Литовскім, виводить автор на підставі маніфесту короля Жигмонта III. і двох річий Льва Сапіги, виголошених при предложеню третого Статуту Литовского. Поглядами законодавця мають бути: а) кара установлена Богом; б) кара оправдує ся з точки божої і людскої справедливости; в) кара є конечна для охорони правного порядку, для цїлости суспільности і держави та для утверджења загальної свободи а вкінци: г) кара проступника є конечна для вдоволени потерпівшого. Між тими основами добачує Демченко суперечність і помішанє різнородних поглядів. На се годить ся помітити, що ті погляди законодавця одні других не виключають, але противно доповняють ся взаємно, а що засада „fiat justitia, pereat mundus“ зі всею своєю строгостию не є переведена в Статутї Литовскім, се ясне само про себе, бо она нїколи і нїгде в дословнім значіню сих слів — не була принята розумним законодавством. Відповідно тогочасним поглядам в фільозофії права й так Статут Литовский приняв засаду кари відстрашаючої а загальне понятє і цїль кари лежить в тім стремлїню, яке довершило ся в третім статутї, що на перший плян видвигнено завданє публичного інтересу: відплати прилюдної (замісць мести), що зміряла до ухиленя проступности, як то виводить сам д. Демченко (стор. 173 і 174).

Тоту подїю належить уважати за провідну ідею руского права карного XVI віку і яко основу, котра могла вийти на верх безперечно лиш в державі культурній. В звязи з тим стоїть систем кар публичних, як кара смерти, тїлесна кара, відойманє свободи, чести і прав, вигнанє з краю і иньші.

Пята часть розвідки Демченка обіймає поясненє виміру кари після Статуту Литовского.

В цїли забезпеченя справедливого осуду постановляє Статут Литовский загально: „Мы Господаръ шлюбуемъ никого не карати на заочное поведанье“... (I. арт. 2), як також заборонює самоволю, а суд обовязаний примінити кару до даного случаю. Ту насуває ся питанє, на яких доказах мав суд рішати справу а іменно, чи свобідне розізнанє доказу було допустиме після Статуту Литовского, на що Демченко не звертає уваги, покликуючи ся на кінцевий уступ артикулу 3. роздїлу XIV. третого статуту.

Після мого погляду уступ наведений не відносить ся анї до інтерпретациї, анї до анальоґії — яко средств помічних при приміненю установ законних, але виключно до оцїнки доказів переведених, котрі суд розізнавати має по своему сумлїню, то є на підставі так званого материяльного доказу правди. Близше поясненє сеї важної материї становити може предмет окремої розвідки.

З другого боку Статут Литовский в значній части проступків вяже суд постановами самих кар, котрі означує абсолютно, не даючи орікаючій власти ширшої волї при вимірі кари після даного случаю. А хоть третий Статут Литовский злагодив вимір кари дотично поодиноких проступків, то після слів Демченка практика судова рідко коли приступала до виконаня найстрожших кар а особливо кари смерти.

Поміж підметовими обставинами, впливаючими на розмір одвічальности карної умістив автор вельми важне а після моєї гадки засадниче питанє про дїланє в злім намірі („умыслне"). Питанє се уміщене на невідповідним місци і з поминенєм его значіня природного в кождім системі карнім, позаяк оно повинно бути точкою вихідною до розвязаня квестиї: чи до виновности вимагає ся по Литовскому Статуту злого наміру, а звідси належало вивести понятє „конечної оборони", „припадку" („пригодныя"), чинів доконаних серед бійки („в зваде"), вміняємости після віку обжалованого, співвини і взагалї можна було ясно представити цїлий систем карно-правної одвічальности.

Вкінци повертає автор до питаня про обєм власти окривдженого, котре торочить ся через цїлу его розвідку і не находить належної розвязки в тім напрямі: о скілько в Статутї Литовскім розвинув ся систем публичних проступків в порівнаню до проступків, доходжених після волї сторони інтересованої. Питанє се систематично є неможливе до трактованя побіч задавненя кари яко причина погасненя карної одвічальности, але яко принципіяльне явище має наглядно показати: о скілько той інтерес публичний власти караючої в державі взяв верх над приватним інтересом одиниці, а то тим більше позаяк борба сих принципів по день нинїшний не є покінчена. В тім предметї не годжу ся з побіжним розбором артикулу 25. роздїлу IV. третого статуту: „Хто бы кого черезъ судъ або черезъ еднанье ку праву позвалъ", в котрім вирізнюю уступ: „хто бы с кимъ мевши право і утративши которую речъ на праве" від уступу: „або на еднанью ее уступивши и заеднавъши" і з того ще не виходить конечно, мов би примиренє сторін рішало справу навіть таку „где идетъ о горъло". До того ще й то піднести треба, що покликані д. Демченком місця третого статуту: XI. 56 і XIV. 13, згадують про викуп і помилу-

ванє обжалованого а навіть засудженого, і ті всї місця можна погодити з постановою артикулу 32 роздїлу IV. третого статуту: „О нечиненю фолькги у везеньюˮ... Не йде ту річ о то, чи можливе є помиренє покривдженого з виноватцем, але о дальші наслїди того помиреня та о цїлий систем приватних і публичних проступків...

Праця Демченка обіймає в собі великий і цїнний материял рускoго права карного з XVI. віку. Закид можна би авторови зробити в тім, що систематичне уложенє предмету є невідповідне. Праця тота повинна однакож дати почин до моноґрафій про специяльні материї руского права карного а на основі таких праць буде мож пізнїйше зложити систем права карного доби історичної.

Ключем до розвязаня питаня про национальне походженє Статуту Литовского є розвідка Н. Максимейка п. з. „Источники уголовныхъ законовъ Литовского Статутаˮ а згадуємо про сю працю на дальшім місци з тої причини, позаяк она появила ся пізнїйше як розвідка Демченка, про котру висше згадалисьмо. Цїль сеї розвідки і єї предмет зміряє до того, щоби доказати твердженє з часів Даниловича, що в Статутї Литовскім переважає не польске або яке иньше право, але право руске – хоть й сей автор не вирізнює понятя права українско-руского, але послугує ся висловом право „русскоеˮ. Питанє про национальний характер Статуту Литовского вельми інтересне з огляду на полїтичні відносини, серед котрих уложено і впроваджено в житє сей закон на землї литовско-рускій. Литва в унїї з Польщею надає закон а на яких жерелах він створений, на польских, литовских чи руских? На се питанє має дати відповідь розвідка Максимейка.

Першим жерелом Статуту Литовского уважає Максимейко право звичаєве руске а то на тій підставі, що до часу забору земель руских Литва не мала жадних памятників литовского права а й перший (старий) Статут Литовский виразно покликує ся на обовязкову силу давного права звичаєвого, на що наглядно вказує артикул 37 роздїлу VI. Навіть третий Статут Литовский, котрий становить найширшу кодифікацию права, постановляє в кінцевім реченю артикулу 54. роздїлу IV.: „...и прикладомъ инших правъ хрестианьскихъ то отправовати и судити маетьˮ.

Иньша річ є однакож, чи то звичаєве право було конечно руске, чи може польске. Ту вже треба методом порівнуючим виказати схожість дотичних установ правних, а річ се нелегка, бо право звичаєве давної доби історичної лиш способом посереднім остало ся в памятниках тогочасного права. Максимейко порівнує постанови правні переважно „Рускої Правдиˮ з одної сторони а „Статуту Литовскогоˮ з другої сторони: дотично „насильстваˮ і „розбоюˮ, „убійстваˮ і „ушкодженя тїлаˮ, „нарушеня чужого

майна“ та про „погрозу“ і „заклад“. Вислїд, до якого доходить автор (стор. 31—66), заключає ся в тім, що звичаєве право яко жерело Статуту Литовского відносить ся до проступків против осіб приватних; що дальше в числї проступків Статуту Литовского є й такі, котрих не знала „Руска Правда“, однакож се сьвідчить лиш про пізнїйший розвій права карного, але осібним признаком установ права карного Статуту Литовского є різниця кляс в суспільности, то є нерівність карної одвічальности, котра залежна була від суспільних відносин межи проступником а покривдженим, а се знов, як справедливо піднесено — мало свою причину в полїтичних відносинах сучасної Польщі. Натомісць що-до розвитку системи кар маєткових („частныхъ штрафовъ“) треба звернути увагу й на ту обставину правно історичну, що в Статутї Литовскім нема строгого розмеженя межи постановами чисто карними а постановами права приватного, бо Статут Литовский був збірником цїлого тодїшного права.

Тим способом поступає автор в части третій, порівнуючи карні постанови старих памятників литовско-руского права а особливо „уставних грамот“ і „Судебника Казимира“ з постановами карними всїх трох видань Статуту Литовского (стор. 67—104), в части четвертій поясьнюючи вплив законодавства польского (стор. 105–155), а в части пятій вплив нїмецкого права (стор. 156—180)[1]). Остаточний вислїд того зіставленя порівнуючого доходить до того, що з чужих законів користували укладники Статуту Литовского переважно при проступках державних і при означуваню загальних понять права карного, а натомісць проступки против осіб приватних і часть проступків державних Статуту Литовского основуєсь на питомім праві рускім. Максимейко признає прото руский характер Статуту Литовского, закінчуючи свою працю отсими словами: „Между тѣмъ какъ постановленія, заимствованныя изъ другихъ источниковъ, видоизмѣнялись именно вслѣдствіе соприкосновенія ихъ съ русскимъ правомъ, они приспособлялись къ его особенностямъ пассивно отражая въ себѣ его могущественний отблескъ, перерождаясь, такъ сказать, въ процессѣ обрусѣнія“.

О скілько вислїд розвідки Максимейка буде принятий наукою права, та чи з сторони польскої не почуємо доказів в користь права польского, буде се питанем недалекої будучности. На всякий спосіб належить ся

---

[1]) Дотично права римского автор прилучає ся до погляду Н Даниловича („Historischer Blick auf die Lithavische Gesetzgebung“ в Dorpater Jahrbücher 1834, стор. 481—490), що право римске могло війти до Статуту Литовского не безпосередно з жерел римских, але з ґльос Зеркала Саксоньского і права Маґдебурского.

подяка авторови за піднесенє сего питаня і за велику працю, якої він підняв ся в обороні поставленої засади.

Розвідка Малиновского „Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту“ є замітна поділом проступків, розкиданих по різним місцям Статуту Литовского, і хоть поділ той не є уложений систематично після якихсь ґруп, то все-ж своїм представленєм уможливлює докладне розпізнанє поодиноких родів проступків. Автор розпочинає від проступків против віри, моральности і родинного права, відтак переходить до проступків політичних, против судейскої власти, поліцийних правонарушень і проступків против чести. Дальші поділи відносять ся до проступків против осіб а вкінци нарушень чужого майна. При кождім з тих поділів додає автор поясненя дотичного місця Статуту Литовского.

Ідучи порядком систематичним, вказаним не лиш Статутом Литовским, але також значінєм небезпечности для істнованя держави, належало на першім місци поставити проступки політичні що загрожують істнованю самої держави. Під написом „ображеніе маестату нашого господарьского въ чомъ се розумети маеть, и яко за то карати“ уміщено в артикулї 3. розділу I. третого статуту случаї головної зради а й вислову „ображенье маестату“ не мож розуміти яко обиду монарха (стор. 64), але яко оден зі случаїв зради державної, бо наставанє на здоровлє і житє монарха (пануючого) зміряє не до чого иньшого, як до зміни істнуючого ладу державного наслїдом усуненя особи володаря. Натомісць про обиду особи пануючого постановляє дальший арт. 4. розділу I., хоть напис того артикулу уживає того самого вислову „ображенье маестату“. — По тих проступках належало би умістити дальше проступки, що загрожують лад у внутрі держави, як насильства супротив властий, відтак насильства супротив осіб і посяганє чужого майна, а вкінци перестуиства поліцийні і нарушеня чести. Попереджуючи се загальними понятями литовско-руского права карного можна би зложити цїлий правильний систем тогочасного права карного. Наводжу се для приміру, щоби показати, яке значінє може мати оброблене систематичне проступків після Статуту Литовского — після спільного предмету чинів каригідних...

З поглядових проступків, які обговорює Малиновский підношу оден, вельми льоґічно переведений в Статутї Литовскім а то проступок двобою, котрий вперше дістав ся до третого статуту з р. 1588, артикулу 14. розділу XI: „О забитье за повабеньемъ або вызваньемъ на руку“. Статут Литовский говорить о двобоях яко о шкідлнім звичаю, котрий вкрав ся між суспільність а особливо зі стану лицарского, про то заборонюють ся двобої, а для оборони нарушених прав

має кождий з горожан уживати помочи суду. З важних причин допускають ся однакож двобої за призволом короля або гетьмана у війску. Кари за двобій установлено такі: 1) ранений не підпадає вже карі, але й не одержує відшкодованя, а противник підпадає вязници на пів року; 2) як обидва ранені, то не ма анї кари, анї відшкодованя; 3) як оден убитий в двобою, то противник кровю заплатити має, але не має платити головщини. Наколи визваний не приймає визиву на двобій, то се не шкодить єго чести, але противно він може жадати помочи судової за небезпечне ділане свого противника.

Тілько про „виды преступленій" (стор. 52—171), котрі містять в собі по раз перший оброблене зіставлене проступків на підставі Статуту Литовского.

Сей вивід правний попереджують загальні постанови про понятє кари, про підмет проступку, предмет проступку і про ділане проступне (стор. 1—51). В тім предметї підносить автор ті питаня, яких не находимо в обох попередних розвідках а іменно, що Литовский Статут приймає засаду права римского „ignorantia juris semper nocet". Засади сеї не доказує однакож автор, позаяк покликаний артикул 43 розділу IV третого статуту сего твердженя не оправдує (стор. 29). Головним признаком чину каригідного є злий намір („хотѣніе"), про що згадує артикул 23 розділу XI статуту третого: „О неумыслномъ а пригодномъ мужобойстве", котрий в тих случаях постановляє, що виноватець „на горле и везеньемъ каранъ не будеть", але має заплатити головщину. Значить се, що неоглядність (culpa) і припадок (casus) увільняли від карно-правної одвічальности, але не увільняли від одвічальности приватно-правної. Натомісць конечна оборона цілком увільняла від всякої одвічальности, як то виходить з артикулу 24, розділу XI: „О ране в обороне заданой або неумыслной". Супротив того Статут Литовский допускає злу волю або злий намір, дальше посередний степень: неоглядність (culpa): „а дерево або цеглу камень необачне упустил"; чистий припадок: „секера с топорища спадъши кого ранила", а відтак висшу конечність, що увільняює від всякої одвічальности правної.

З огляду на сказане, не є оправдане твердженє д. Малиновского, що Статут Литовский знає лиш дві форми виновности: злий намір і брак злого наміру (стор. 36).

Так само й що-до намаганя („покушеніе") Статут Литовский приписує окремі менші кари (I, 9 і XI, 9) — хоть знов часами намаганє карає так як сам чин доконаний; „...хотя бы Панъ Богъ уховалъ, ижбы оная змова не была учинкомъ попол-

нена" (I. 3), а сего не зазначує автор в загальнїй части своєї розвідки.

Загальна часть розвідки Малиновского є коротка, але за то уложена є більше систематично як розвідка Демченка.

Вкінци належить згадати, що автор додав ще до розвідки показчик законів карних Статуту Литовского а властиво постанов карних (стор. I—L.).

Праця Малиновского відзначує ся ясним представленєм предмету, в короткій та приступній формі і тому до студий литовско-руского права карного можу сю розвідку як найбільше припоручити нашим правникам.

Др. Кость Левицкий.

Историко-статистическій очеркъ Лубенскаго-Мгарскаго преображенскаго монастыря. Одесса, 1894.

Лубенський-Мгарський манастир засновано 1624 р. на фундуші князїв Вишневецьких, надані манастиреви грамотами 1619 та 1623 р.; друга грамота не заховала ся до нашого часу. Першим ігуменом був Өеодосий. Манастир пережив багато пожеж та тяжкого лихолїття, але кожен раз одбудовував ся знову через запомогу гетьманів Самойловича, Мазепи, князя Гессен-Гамбурського та иньч. 1843 р. лубенський манастир за синодальним указом оддано під безпосередну власть єпархиальним архієреям. У манастирській бібліотецї єсть де-кілька старих друків: Євангеліє, друковане у Москві 1628 р., у Львові 1636 та 1644 р. „Евангеліе учительное" Каллиста, арх. константинопольского, виправлене та друковане П. Могилою 1637 р.; біблїя польска 1599 р.

Історична сторона начерка зложена переважно на основі Густинського лїтопису. Начерк взагалї популярний, але без наукової вартости.

В. С. С.

Яковенко В. И. Богданъ Хмельницкій, его жизнь и общественная дѣятельность, біографическій очеркъ, Спб. 1893 г., 16⁰, ст. 96.

Видавнича фірма д. Павленкова надрукувала серию біографій російських і заграничних знаменитих людей. Невеличкі обсягом і не дуже дорогі цїною біографії вважають на середнього читача, для якого важна загальна знаймість з тим чи другим діячем. Така й біографія Богдана Хмельницького, зроблена д. Яковенком. Головне і єдине, що від таких праць вимагаєть ся, нам здаєть ся, може бути одно: автори біографій повинні даєть головнїйші факти із житя історичного дїяча, замовчуючи про все, про що нема певних відомостей і що мало вислїджено наукою,

і описати їх жваво і ясно, не вносючи сюди власних симпатий або антипатий; тільки при таких умовах біографія подасть правдивий характер діяча. Але праця д. Яковенка не відповідає сій потребі, як се побачимо.

При складанню таких біографій основою повинні бути лише більш відомі праці. Так робить і д. Яковенко, але завівши до свого показчика „Дневникъ Освєцима“, праці Еварницького, Скальковського, Архив юг.-зап. Росиї і иньч., не згадує за далеко важнійші для него праці Максимовича, Кубалї, О. Левицького (в „Историч. дѣятеляхъ“). Та досить було-б найменовати одного Костомарова, за яким автор йде. Але йде він за ним тілько що до порядку викладу фактів, а не способу. Коли Костомаров надзвичайно просто й артистично викладає, д. Яковенко недостачу артизму замінює гучними титулами, як от: „Передъ смертельной борьбой“, „Адъ кромѣшной злобы“, „Згода“, „Конецъ колебаніямъ!“ „Дипломатничанье“, „Шутки долой!“ і иньч. Се скорійш личило-б „криминальному“ романови, ніж серьозній історичній праці. Оповідане ведеть ся з претенсиями на красномовність, що вказує на незнайомість автора з річию, про яку говорить, і робить тілько шелест. Випишемо для прикладу трохи: „Полїтичне право як і полїтичне безправє буває завжди виразом істнуючих відносин між ріжними громадськими силами; се форма, що має вартість в залежности від змісту, від материяльного і духового житя народа. А економічне й духове житє польського суспільства в XVI віку стояло на дуже низькій стадиї розвитку. Що до економічного боку, то ми вбачаємо дуже суворе невільництво бідної маси, а що до духового, то панування єзуїтизма (ст. 4) і т. д. Все отсе одна низка слів, що супротилежні собі і історичним фактям. „Liberum veto, каже далї автор, лежало, такби сказати, на самому дні тої безоднї, що польське шляхетство так щиро рило між собою і народом“ (ст. 4); хіба-ж се не одні тільки слова?!

Що-до головного діяча свого оповідання, то д. Яковенко не склав собі сталого погляду. З одного боку він оправдує діяльність Богдана, з другого вважає єго за бунтівника, Тамерлана, (стор. 38, 39, 47, 64, 67 і др.); з одного боку, по думцї д. Яковенка, Богдан був „великої кебети“, з другого „він не дуже ясно розумів ще мотиви, що викликали український нарід на боротьбу і через те не міг, як слід, формуловати єго потребу“; при кожній нагоді д. Яковенко занотовує полїтичну близкоглядність Хмельницького і подає свої поправки до єго діяльности. Багато недогляду і з фактичного боку; не завважано на одні факти і виставлено другі менш цікаві. Мало відомі, здаєть ся, авторови і українські вирази; тоді він би не говорив: „бѣгать въ Сѣчу“ (стор. 18), „сичивики“ — в багатьох місцях д. Яковенко, мабуть, не знав, як вживати, чи

„січовики", чи „сѣчевики", не кажу за козаків, що „окуривали мушкатнымъ дымомъ" (стор. 22) — мабуть се вже друкарска помилка. Із всього висловленого читачі ясно бачать, що радуватись праці д. Яковенка зовсїм не слїд. До готових темних думок про козаччину і епоху Хмельницького він приносить ще більш туману, і середнїй читач, для якого, як ми казали, призначаєть ся книжка, так і не зрозуміє, як йому треба дивитись на Хмельницького.

О. Щуровський.

Миклашевский И. Н. Къ исторіи хозяйственнаго быта московскаго государства, ч. I. Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка, Москва, 1894, стор. 310.

Під таким заголовком появилась праця економіста Миклашевского, про заселенє і сїльске господарство полудневої частини Московської держави в XVII віцї. Праця ся пікава тим, що обговорює предмет мало звістний і мало оброблений, а для нас тим більше інтересний, бо-ж в сїм процесї кольонїзацийно-культурнім не малу ролю відограв наш нарід Українсько-руський. Терен сього процесу — як каже автор — то менче-більше нинїшнї дві ґубернїї: Курска і Воронежска. Їх заселенє не дуже давне; в XVI віцї они ще безлюдними країнами. — Грізні напади татарскі були причиною, що сї краї, знищені в XIII віцї, так довго не могли заселитись. Обставини змінились однакож, коли в XVI віцї упали від удару московського два царства татарскі: Казань і Астрахань, а сила татарска лишилась лише в Криму. Щоби і від тої убезпечитись, Москва берєсь обороняти свої границї найперш так зв. станичниками і сторожами, відтак хапаєсь за средство, що яко основнїйше певнїйше вело до цїли. Се средство — кольонїзованє полудневих окраїн московської держави. Правительство веде єї під своєю рукою і наглядом; оно будує городи, що мають бути твердинями і головними запорами для нападів татарских, а в них оселює людий охочих, обділює їх землею, часом і платнею, з'обовязуючи їх через се до служби граничної. З городів починаєть ся виселенє в околицї. Оно держить ся з початку берегів рік, небавком заповняє однакож междурічя, переходить їх, обіймає більші простори і творить так зв. уїзди. Уїздів таких витворює ся чотири: Білгородский, Воронежский, Оскольский і Путивльский. На підставі книг переписних, які зладжував московский уряд в XVII віцї, описує автор докладно сї уїзди та головні їх городи. Побіч сеї кольонїзациї, веденої під рукою уряду, розвивалась в тих окраїнах ще друга кольонїзация, цїлком незалежно від першої, се кольонїзация свобідна, не унята в орґанїзацию державою. Жерелами єї: московські краї

та Україна. Напрям першої: північно-полудневий, другої: полудн́ево-західно-всхідний. Звернемось до другої. Переселеньцї українські звуть ся Черкасами; они втїкають з Польщи, та шукають нових селить-б. Причина сего переселеня — се обставини, що склались в Польщи вже в першій половинї XVII віка. Упадок дрібного господарства, реакция католицька, впроваджене унії, погроми козаків, а зараз за тим знесене вільностий козацьких; се все разом витворило такий стан, що зневолював наших степовиків до вандрівки на північ. Правительство московське відносилось з початку до сеї кольонїзациї доволї ворожо; сусїдство з степовиками-черкасами рівнялось татарскому, тому то хотїло оно їх з сїх земель прогнати. Небавком однак принялось за тактику, яку примінювало до иньчих поселеньцїв; оно задумало заставити черкасів до служби граничної і надїлити їх землею. Плян удаєсь, черкаси вступають в службу московського уряду, за що дістають всїлякі привілеї. Правительство дбає про них, а то іменно від часу, коли — як каже автор — стала вияснятись можливість тіснїйшого получення України з московською державою. Автор представляє відтак розвій господарства, який почав ся в тих ново-заселених землях. Господарство розвиваєсь, так як і кольонїзация, найперш коло городів, відтак обіймає що-раз то ширші округи. Уряд обдїлював поселеньцїв удїлами земельними, що стались підставою господарства. Се було дрібне господарство; крім посїлостий монастирских та поміщиків, не було туть більших комплексів земель, сполучених в одних руках. Було оно однакож екстензивним а зложились на се: велика скількість пустої землї, брак поблизьких центрів торговельних і комунїкациї, невеликі потреби тогдїшного населеня, значні податки, а що найважнїйше — находи татарскі. З погляду економічного поселеньцї мали ся добре; табелї, які умістив автор в сїй книжцї, вказують, що незбувало їм нї поля, нї інвентара господарского. З погляду суспільного були поселеньцї цїлком зависимі від правительства або і від якого „поміщика“ (що їх оселив на своїх землях) і та власне зависимість була — як каже автор — початком їх пізнїйшого закріпощеня.

Ми обмежимось на поданю сього коротенького змісту. Як бачимо книжка ся цїкава так для економіста, як і історика. Автор опер ся головно на материялах, що знаходять ся в московським Архиві Мінїстерства Справедливости і мало визискані. Праця приносить тому багато нового і цїкавого і доповнює анальоґічні працї проф. Багалія і иньші.

О. Терлецкий.

Эварницкій Д. И. Иванъ Дмитріевичъ Сирко, славный кошевой атаманъ войска Запорожскихъ низовыхъ козаковъ. Спб. 1894, ст. 1 ненум. + 163, з малюнком Сїркової могили.

Подавши коротеньку характеристику Сїрка, автор детально студиює над дїяльністю Сїрка за час єго житя на Запорожі в звязку з подіями, що творились по Вкраїнї за часів боротьби за гетьманську булаву. Тут автор зупиняєть ся на відносинах Сїрка до сих подій й до тих держав, що так чи инакше інтересовались розвязкою сих подій (се — Москва, український гетьман Самойлович, Крим, Турещина та Польща). У кінцї своєї моноґрафії автор додав кільки материялів, що належать до особи Сїрка, з котрих однї вже оголошені друком (піснї про Сїрка, вдову Сїрчиху, Романа Сїрка і т. и.), а иньші наново знайдені автором.

Оттакий загальний зміст нової працї д. Еварницкого. Не можна щиро не витати проби єго вистудиювати та вияснити такий момент в історії запорожського козацтва, як епоха Сїрка, що на думку самого автора, був головним фокусом свого часу на усе Запороже та й цїлу Україну (стор. 9) і був найтиповійшою особою, що виховала у собі самі характерні риси й ознаки справжнього запорожця (стор. 9). Треба подякувати й за замір автора з'ясовати воєнно-полїтичну дїяльність Сїрка у подіях та громадських відносинах того часу. Вважаючи на вартість предмету моноґрафії, автор і студиює над нею на підставі пильно зібраних материялів, друкованих та знайдених автором в архіві міністерства справ заграничних, й у подробицях слїдить за дїяльностію Сїрка. Але автор, що-б характеризувати Сїрка, дає дуже богато місця й уваги таким історичним з'явищам, які ледви чи можуть пригодити ся авторови як певні підвалини до якихсь виводів або подати богаті ожерела для характеристики Сїрка. Наприклад: про царевича Семена Олексієвича автор оповідає в цїлій другій частинї, коли сей факт краще-б було помістити не на кількох сторінках й не мовою документів XVII в., занадто важкою, а далеко корочше, тим більш, що се питанє вже доволї розвязане в історичній лїтературі (Костомаровим). Теж саме треба сказати й про 5 та 8 роздїли (стор. 132—135, 138 - 139).

Друге, моноґрафія не вистудийовує повно свого питаня. Вона трактує лише воєнно-полїтичні справи Сїрка, коротенько зачепивши церковно-громадську дїяльність, промовчавши про єго хатнє житя та подавши слабенькі й неясні штрихи за для характеристики морального облича Сїрка, хоч сам автор бачить у ньому справжнього запорожця. Та й із отією характеристикою полїтичної дїяльности Сїрка, яку знаходимо в поданій моноґрафії, зовсїм не можна погодитись. Автор уважає Сїрка „чоловіком не завше певним, не завше вірним помічником, що може на хвилю віддати ся

новій думцї, новому заходови, щоб потім зректи ся власного почину й перейти зовсім у супротилежний стан, — чоловіком, що держав руку то московського царя, то польського короля, то підперав Дорошенка, то прилучав ся до ворогів останнього". Остання річ — несталість полїтичних відносин Сїрка особливо цікавить автора й він завше підкреслює зміну відносин (дивись стор. 18, 19, 23, 24, 26, 28 й ин.). Усе се він об'яснює тим, що козаки з часів Богдана Хмільницького, хоча й признавали над собою протекторат росийського царя, але, з старого звичаю, уважали себе за людий вільних й нї від кого не залежних. Об'яснене се, само по собі справедливе, не досить оброблене автором, й у всякому разї не може обхопити усю военно-полїтичну дїяльність кошового Сїрка та запорожського козацтва. Нам безпремінно потрібним здаєть ся вказати на полїтичні ідеали запорожця, носителем яких був Сїрко. Як би се було зроблено, то на нашу думку, тодї-б дїяльність Сїрка на Вкраїнї була-б ясна; не був би він й якимсь велетнем, з одного руху якого свободолюбне Запороже йде бити ся то з одним, то з другим своїм сусїдом.

Головними прикметами ідеала запорожського козака, як вважали собі товариши Сїркові, були: повна воля дїяльности та внутрішнього самоуправленя, а друге — право керувати полїтичним житєм України. Такий ідеал, що може й має в собі дещо збільшене, виховала попередня історія козацтва, й через се мав він глибокий корень у самому козацтві. От через віщо запорожскі козаки від чистого серця казали, що без їх волї та поради на Вкраїнї нїчого не повинно „зачинатись та вершитись" й нїхто в спори її не повинен втручати ся (Величко I 309—310, зрівняй II, 33—34; 178—178 т. ин.).

Відповідно виробленому ідеалу козацтво й робило, хоч може статись — й не завше на користь. Любов до волї та бажанє заховати свою громадську орґанїзацию та автономію примушували козаків ставати у опозицию до Москви, коли вона прагнула підбити під себе і зверхне і внутрішне житє козацтва, примушували входити у відомі відносини з сусїдами, маючи на метї власну користь, а не накази Москви, полїтичні пляни котрої не завше прямовали до добра та розвитку Запорожа. Любов до Вкраїни та сьвідоміcть свого права — брати участь у полїтичному її житю зазначили відносини Запорожа до неї. Отут підвалини тих докірливих листів від Запорожцїв до українських гетьманів з поводу подїй на Українї й виправдуванє таких вчинків, як присяга, що взяв Сїрко з Дорошенка на вірну службу московському цареви, розсиланє по Вкраїнї з сього випадку грамот, ріжні поради Дорошенкови що до відносин єго з Москвою і т. и.

Як би автор розповів нам про діяльність Сірка з погляду політичних ідеалів тогочасного козацтва, то тоді стало-б яснійше багато з того, про що автор тільки натякає, й діяльність Сіркова здалась би більш розрахованою, певною та не було-б у ній тієї несталости, хисткости та безпринципности, які надає їй моноґрафия. Та до того ще й то зауважити: як що Сірко не завше робив льоґічно та стало, то се брак не єго характеру, а того війська, головою якого єму довело ся бути, та яке, досягнувши апоґея своєї слави та сили, почало морально розпадати ся, та забуваючи заповіт старовини, кланялось часом не їдеалу козака, а грошам. *П. П.*

Рубинштейнъ С. Хронологическій указатель указовъ и правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Бѣлоруссіи и Малороссіи за 240 лѣтъ, съ 1652 по 1892 г., Вильно, 1894 р.

Хронольоґічний показчик д. Рубінштейна не дає повних заголовків усїх указів, що дотикають ся Польщі Білої Руси („Западной Россіи“), та України. Він дає тільки короткий виклад важнійших указів, найголовнійше тих, що дотикають ся головних інститутів цивільного права. У книзї надруковано зміст 4602 указів, що складають усї законодатні акти, окрім специяльних законів військових, законів що до жидів, які не мають загального значіння, а також документів дипльоматичного й політичного змісту.

Праця д. Р. може послужити користною книгою до справок для специялїстів. *О. Т.*

Мякотинъ В. Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII столѣтіи.

В часописи „Русское Богатство“ за 1894 р. (Nr. 2—4) надруковано цікаву розправу молодого російського вченого д. Мякотина, заголовок котрої подано вище. Ся розправа не може не звернути на себе уваги кождого, хто цікавить ся історнєю України, й за-для вартости знятого питання й за-для поданого історичного материялу. Автор не тільки використав лїтературу питання й надруковані вже материяли, але часто вказує й на невидані архивні акти; він користував ділами Малоросийської Колеґії в Харьківським історичнім архиві, Румянцевською переписю України в бібліотецї Київського унїверситету, ділами Київського центрального архиву та архиву Черниговської скарбової палати. Мету своєї працї автор вказує таким чином: „Отся розправа має своєю метою зібрати сей розрізнений материял, ряд фактів, що ще зостали ся невідомими або принаймнї до сего часу не заведені до студий нерозвязаного питання, й сїм запомогти розвязати єго“. Потребу нового перегляду свого

питання автор виводить з ріжних поглядів учених на нього, з яких одні (як Костомаров) кріпацтво по Вкраїні приписують впливу российського уряду, другі (як Лазаревський) — еґоїстичним змаганням козацької старшини. Не маючи змоги в рамах часописної статї простудиювати цілком усе питання, автор поки обмежив ся тільки питаннєм про привязанє селян до землї.

Розправа поділяєть ся на три частини, відповідно тром периодам історії закріпощення селян, які підкреслює автор. Перша частина обіймає час від повстання Богдана Хмельницького до 30 років XVIII в. Повстаннє Хмельницького змінило увесь громадський устрій по Вкраїні, але новому ладові, що виникав, не знайшли зараз-же, як каже д. М., відповідної правної формули: постанов Литовского Статуту про власть пана над підданними не змінено, а в житю вони не мали вартости; права, що набули селяне, не заведено у статути, й вони більш істнували в житю, ніж у теориї. Під впливом нових громадських відносин виникає новий уклад громади — ділить ся вона на три верстви: старшину, козацтво та поспільство; відносини їх докладно визначують ся під кінець XVII в. У той час поспільство обернено в окрему верству, що не бере ніякої участи у суспільному житю краю; тодї-ж склалась могутна верства властителїв, що складали шляхта та старшина й манастирі. Відносина межи двома верствами обмежились податками та працею посполитих на користь дідичів („обычное послушенство"), кількість же працї та податків поволї під кінець віку збільшували ся. Але за поспільством зоставало ся ще право вільного переходу. З початку-ж XVIII в. у перше пробують знищити й се право: попереду почали забороняти тому, хто переходив, продавати свою землю иньчому та забирати своє майно, а потім почались обовязки підданих на письмі, що вони не будуть переходити до другого пана.

У другій главі подано історию питання від 30 до 60 років XVIII в. У сей час з'являєть ся бажаннє санкционувати законом закріпощеннє селян, що істновало вже на практицї. Року 1728 старшина просить гетьмана Апостола привязати селян до земель, які скупила вона, але Апостол відмовив, що се не пасує до прав та вільностий українських. Р. 1738 ґенерал Ол. Румянцев, що правив Україною, довів кабинетови Міністрів, що багато козаків та посполитих утїкли до Слободської України з своїх осель і через то не можна задоволяти ріжні військові потреби. Кабинет видав наказ, щоб згаданих утїкачів-козаків та посполитих, а иногда не явятся ли гдѣ и Молоросейцы, зараз же на попередні місця помешкання відсилати. Сей наказ зрозуміли на Вкраїні як заборону селянського переходу, й через се виникло багато процесів проти утїкачів-селян. З початку царювання Єлисавети Петровни р. 1742 видано наказ, що забороняв різні утиски, яким перед тим підпав український нарід;

сей наказ вернув і право вільного переходу селянам по Вкраїнї, а наказ 1738 витолковано, яко заборону утїкати за кордон. Р. 1752 старшина обернулась до гетьмана Разумовського з проханнєм про заборону селянам переходу, але на сю суплїку не дано відповіди. Р. 1759 з приводу поєдинчого випадку знято питання про майно утїкача-селянина, що по Литовському Статуту повинно було лишити ся попередньому дїдичови. Сю справу ґенеральна канцелярия передала гетьманові, й наслїдком сего р. 1760 20 квітня видано гетьманський унїверсал, де вказано на ріжні незручности, що виникали з вільного переходу, стверджено право дїдича на майно утїкача, але признавало ся право переходу за дозволом дїдича, а як що останнїй уперто не згодить ся, то за дозволом уряда.

Третя й остання частина містить у собі історию остаточного закріпощення селян. Сказавши кілька слів про відому записку д. Теплова „О непорядкахъ въ Малороссіи", в якій яскраво визначала ся ворожнеча до останків самостійного устрою України, автор переходить до царювання Катерини II. „Учениця фільософів XVIII в., Катерина, каже він, ще більшою була проводиркою державних поглядів: й те й друге... однаково навівали їй невіру до усякої провінциональної відокремлености та самостійности й переймали бажаннєм усї частини держави підбити під один, загальний для усїх устрій". За сего царювання зовсїм закріпощено селян лївобічних. Ще р. 1763 видано наказ, що затвердив гетьманський унїверсал р. 1760. Р. 1764 гетьман Разумовський та старшина подали до цариці суплїку про свої потреби, між иньчим й про заборону переходів, але вона зосталась без наслїдків, бо тогож року знищено гетьманський уряд. 1767 р. зібрано відому законодатну комісию. В наказї від „Малоросийської Колегиї", що керувала Україною, зложенім під впливом тодїшного українського ґенерал-ґубернатора Петра Румянцева (син згаданого вище), раяли ся нові засоби проти переходу — оподаткованнє селян, сувора кара за самовільний перехід. Депутати української шляхти не спочували сему наказови й вказовали на попереднїй закон, що доволї впорядковує переходи. Законодатна комісия не розвязала сего питання так само, „як не розвязала й нїякого иньчого", й тільки 3 мая р. 1783 з причини записки Румянцева видано розказ, що кожний селянин повинен мешкати там, де записано єго у ревізию, а як трапить ся утїкання після оголошення сего наказу, то чинити „по общимъ государственнымъ установленіямъ".

Закінчуючи свою студию, автор приходить до такого переконання: „відомі з'явища — є то не якийсь зверхний, штучний наріст, а натуральний, хоча-б укупі з тим й хворобний наслїдок внутрішнього життя краю".

*

* *

Ось який зміст розправи д. Мякотина. Признаючи его заслугу в пильнім студийованню материялу та его обробленню (особливо повна друга частина розправи), згоджуючись з головним поглядом автора на те з'явище, як на конечний наслїдок внутрішнього житя краю, ми одначе не можемо згодитись з багатьма его тезами. Д. Мякотин закріпощеннє селян накидає переважно еґоїзму української старшини, що зреклась старих козацьких традиций та склала з себе аристократичну верству. Закріпощеннє лївобічних селян стає для него зовсїм новим з'явищем, що виникло тільки під кінець XVII або навіть у XVIII віцї. Такий погляд є безпремінний наслїдок доволї розповсюдженого, але далеко не основаного погляду на епоху Хмельнищини, коли нїби весь старий устрій був „козацькою шаблею скасований". „Повстаннє Хмельницького, що відірвало Україну від Польщи, так починає свою статтю д. М., не тільки змінило форму полїтичного істнування краю, але мало могутний вплив і на всї сфери народного житя, що мали якийсь звязок з польским державним устроєм". У другому місцї він каже: „Богдан Хмельницький зкинув кріпацьке ярмо з українського люду й вернув селянам їх громадянські права". Перш за все тут звертає на себе увагу вступний вираз: повстаннє Хмельницького відірвало від Польщи не усю Україну, а тільки половину (Заднїпрянщину), друга-ж половина, що була центром полїтичного житя українсько-руського народу та вітчиною козацтва, довго ще зоставалась під властию Польщи. Але повстаннє Хмельницького й для Заднїпрянщини не мало того значіння, яке надає єму д. Мякотин. Й Зборовська, й Білоцерковська, й Переяславська умови затвердили тільки відому кількість реєстрових козаків, лишаючи селян у попередньому станї: „хто козак, той і буде мати козацьку вільність, а хто хлїбороб, той буде справляти звиклї обовязки на царську величність так, як й поперед сього було", сказано у „статях" (умовах) Б. Хмельницького. Так само заховано було право певної частини дїдичів руської шляхти та манастирів, про віщо меж иньчим згадує й д. М. Ото-ж й після повстання Хмельницького по Заднїпрянщинї зостало ся багато ознак попереднього устрою громадського, з того й виникають відновлення попереднього закону. Д. Мякотин же инакше дивить ся на се питаннє й кажучи про пізнїйші покликування старшини до Литовського Статуту, завважає: „отак вертав ся до житя той закон, що колись зкинуто вкупі з усїм устроєм польским за часів повстання Українців". Але-ж у тім то й сила, що сей устрій не цїлком було „скинуто" — властиво-ж те, що належало до стану селянського. От через те й Литовський Статут не переставав істнувати, і тільки у якійсь мірі его припасовано до нових обставин, точнїсенько так як ранїйш его припасовувано до тогочасних обставин (за часів двох останнїх редакций его). Таким припасо-

ваннєм здаєть ся нам признанє за селянами права вільного переходу, се-б то признаннє їх, по термінольоґії Статуту „вольными похожими людьми“, якими de facto була значна частина лївобічних селян за часів сієї неспокійної епохи. Але-ж побіч вільних людий були й „отчичи“, що жили на панських грунтах (манастирських та шляхетських), от пани й добивали ся відновлення попередної власти над ними. Багато фактів, що здають ся д. Мякотинови чимсь новим. справдї є тільки виконаннє старих порядків, яких не змінено й після повстання Хмельницького: таке право дїдича на ґрунти утікачів, необхідність дозволу дїдича на продажу або заставу ґрунту. Ось через віщо й гетьмани міркували, що порушеннє сих порядків „неслушне і праву здавна ухваленому противно дїєть ся“. Відомий вираз „обиклое послушенство“ також доводить про задержаннє в краю багатьох з попередних відносин. От на ґрунтї отсїх відносин й виростало в Заднїпрянщинї кріпацтво.

Але був й иньчий фактор, що могутно підперав затвердженнє кріпацтва — се вплив росийського уряду. Д. Мякотин відсуває єго назад й велику вагу надає еґоістичній полїтицї старшини. На єго думку українські пани змагали ся тільки скористати з росийського уряду „як спідручної та впливової, але пасивної сили за-для чужих для нього інтересів“. Просте втручаннє росийського уряду до розвязання отсього питання, на єго думку, починаєть ся тільки з царювання Катерини II. Але-ж ледви чи можна погодити ся з сим. Ті „государственныя соображенія“, про які він каже за царювання Катерини II, вже дуже ясно пробивають ся й за царювання Петра I, точнїсенько також, як і „интересы фиска“, якими він об'яснює закон 1783 р. Нарештї, головнїйші распорядки що-до закріпощення виходили безпосередно з росийського уряду, не маючи нїяких звязків з вимаганнями старшини. Закон р. 1783 видано під впливом певних державних рахунків й перетолковано відомим способом не без згоди росийського уряду, бо тодї керував Україною той же Петро Румянцев, що був ініциятором і того закону.

Ось де, на нашу думку, ховали ся головні причини того факту. Сими-ж причинами можно об'яснити й ті еґоістичні поривання старшини, котрим д. Мякотин, за д. Лазаревським, надає таке рішуче значіннє. З одного боку, сї бажання — то відгуки далеко не зовсїм зкасованого польско-шляхетського устрою, з другого — залежали від громадського стану старшини, під впливом росийського уряду: сам д. Мякотин признає, що старшина стала уживати свою власть за-для осягнення особистої мети через ослабленнє — все більше й більше — громадського контролю та знищеннє української автономії. З отсїм, і тільки з отсїм поглядом ми можемо пристати до останнього слова д. Мякотина, що закріпощеннє

селян в Заднїпрянщинї було „натуральним, хоч укупі з тим і хворобливим наслїдком внутрішнього житя краю“.

В. І.

Маркевич А. И. Южная Русь при Екатеринѣ II. Одеса 1893, ст. 31.

В історії тієї частини південної Руси, що зветь ся Новоросийським краєм, — починає свій популярний начерк проф. Маркевич, — нема більш важної епохи, як час царювання Катерини II; се значіннє виходить з того, „що в сей час у всїх частинах південної Руси устає полїтичне житє народа“. Поклавши собі метою прослїдити самий процес скасовання полїтичних установ України, автор дає історичний нарис скасовання гетьманщини і Запорожа, чим після манїфесту Катерини II, малось на метї „винести малоросийський нарід на вищий ступінь щастя“. Причину скасования сих інститутів народних на Українї автор вбачає не в яких небудь фактах тогочасного українського житя, що могли-б его викликати, а в самій нївелїрській полїтицї Катерини, і подає на доказ своєї думки один лист Катерини до кн. Вяземського (1764 р.), де ясно виступають полїтичні заміри Катерини. „Малая Россія“ (і другі сепаратні країни) — пише Катерина — „суть провінциї, що правлять ся конфірмованими їм привілєями; скасовати їх зараз було-б нїяково („весьма непристойно-бы было“); тим часом і називати їх чужосторонними та поводитись з їми з тим поглядом було-б більш нїж помилкою і навіть з певностию можна назвати — дурницею („глупостью)“. Сї провінциї треба найлекшими способами довести до того, щоб вони „обрусїли“ і перестали-б виглядати, як вовки до лїсу. До того приступ дуже легкий, коли розумні люде будуть вибрані начальниками в тих провінциях. Коли-ж в Малоросиї гетьмана не буде, то повинно старатись, щоб зникли саме значінє і назва гетьманів, не тільки, щоб яка особа могла буть обрана на сю посаду“. І новий ґенерал-ґубернатор України, Румянцев, дуже добре виконував сю думку Катерини.

По ідеям се був великий „государственник“ і тільки й думав про те, як-би завести в Малоросиї великоруські порядки; він підняв у нїй аристократичний елемент, бо сам був аристократ з рабовладничими тенденциями; по характеру-ж то був енерґічний деспот, через що і не вагав ся ламати старий український устрій в інтересах державности, особливо, коли стояла на сему сама цариця“. Прибувши на Україну, він одібрав скарби манастирські, зменьшив кількість манастирів українських і скасував де-які манастирі, що мали велике історичне значіннє (напр. Межигірський); заборонив селянам переходити на другі землї й сим ствердив кріпацтво на Українї; завів новий подїл на ґубернії і скасовав

сим її власний устрій; військо українське реформовано на взір великоруського і з'єднано з великоруським військом; після „жалованної грамоти" на шляхетства українська старшина зовсїм одірвалась од народа і зажила своїм власним житєм. „Знищеннє тих слїдів полїтичного житя, що істновали в половинї XVIII в. в Малоросиї — каже проф. Маркевич — могло-б викликати співчутє, коли-б той устрій, ті порядки, що змінили їх, були кращими; але сего не можна з певностию сказати". „Осьвічений абсолютизм, до якого належала Катерина II, розумів власне централїстичний ба навіть бюрократичний устрій держави, тим більш, що у XVIII в. вірили в силу загальних ідей більш, ніж у вартість форм, що утворені самим історичним житєм. Були певні, що під проводом уряду, через бюрократичні орґани можна було цїлком реформовати державний і суспільний устрій. Певна річ, що можуть виникати тут і непорозуміння; але для ширшої користи вони повинні нищитись, хоч-би й репресалїями. Ґоловна річ — щоб устрій всієї держави був льоґічний — однаковий — бо ідеальний устрій може буть тільки один, як істина в кожнім разї може бути тільки одна". Через такі державні погляди „та тїнь полїтичних прав, що істновала тут (на Україні), повинна буть знищена, як невідповідна ідеї автократиї; місцеві інститути те-ж повинні буть віддані в жертву прінципам централїзациї і одноформности і замінені другими, більш відповідними; самий сепаратний устрій житя повинен був дати місце „общерусскому", хоч-би се часом було і зовсїм не в інтересах руського народу і навіть самої держави".

Коротенький начерк проф. Маркевича богатий фактичним материялом що-до становища України за часів Катерини II, тільки материял сей подано без усякої системи, з чим згоджуєть ся і сам автор, всю вину складаючи на безсистемність самих фактів часу Катерини. Разом з тим треба зауважити, що автор не завше розуміє народно-українське значіннє тих фактів, які сам подає; так, подавши такі факти, як запровадженнє кріпацтва, нобілїтация шляхти, ґуберніяльний та повітовий устрій України, скасованнє гетьманщини, зруйнованнє Січи, смерть у Соловецькому казематі останного кошового, ні в чому неповинного Кальнишевського — автор після сего всего і після навіть своїх власних, наведених вище, думок про характер Катериненої полїтики вважає за недомисл українського народу те, що він, „як видно з народної поезиї, не добром згадує се царюваннє, не змігши оцїновати все значіннє царювання Катерини для Росиї і вважаючи лиш на безпосереднє своє враженнє од кріпацтва"; так само, сказавши про кольонїзацию Січи Нїмцями і навівши до речи відомі слова Шевченка, автор додає тут: „що-ж робити! Історния має своє права і тверезою практичностию завше охоложує хміль романтизму"!

О. Лобанський.

Зеленогорскій О. А. Философія Гр. Сав. Сковороды, украинскаго философа XVIII столѣтія (Вопросы философіи и психологіи, 1894 р. кн. 3-май и 4-вересень).

Моноґрафія проф. Зеленогорського складаєть ся з 5 частин: в першій автор говорить про Сковороду, яко філософа моралїсти, в другій про його сократичну діяльність, в третій — про його спекулятивну філософію, в четвертій — про практичну філософію, в пятій — взагалї про значеннє Сковороди, яко філософа. Уже з самого змісту працї Зеленогорського бачимо, що шановний професор харьківський хоче в своїй моноґрафії представити цїлу філософічну систему Сковороди і сьвітогляд його. Філософію Сковороди ставить він в залежність не від західно-европейського рационализму 18 в., а від клясичної філософії Платона, Арістотеля, Філона з Александриї і стоїків; в філософії надає автор переважне значїннє впливу неоплатонизму (Філон), в практичній, якій Сковорода давав особливу вагу, стоїкам: і тут і там головною основою є житє відповідно природї, себ-то прирожденним ознакам індивідуальним. Взагалї характер філософії Сковороди еклектичний і як рівняти Сковороду до західних філософів, то хіба з Лейбницем, а не з Спинозою, як то зробила недавно в своїй розвідцї д. Ефименкова.

На жаль д. Зеленогорський не зробив повного порівнання між Сковородою та клясиками в поодиноких питаннях, через се в більшости ми мусимо приймати його думки на віру. Д. Багалїй бачить похибку працї нашого автора ще в тому, що він користував ся джерелами не зовсїм певними, от як виїмками Хіджеу в „Телескопі“, і через те ніби де-які думки, які автор надає Сковородї, ще хто його зна чи були вони й справдї Сковородиними, напр. думка про национальне вихованнє. Що до останнього — то треба сказати, що теория национального виховання зовсїм не супротилежна иньшим думкам Сковороди, навпаки, вона зовсїм льоґічно виходить з відомої науки Сковороди про так званї „сродности та несродности“.

Взагалї моноґрафія Зеленогорського повинна стати одною з видатнїйших праць в лїтературі про Сковороду. До його нїхто ще не заберав ся до такого пильного студийовання філософічної системи С., не ставив так широко питання про єго філософічне значїннє, не користував ся такими багатими і цїнними джерелами.

С. Лаврецький.

Сочиненія Григорія Савича Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И. Багалѣемъ, юбилейное изданіе (1794—1894 годъ), съ портретомъ его, видомъ могилы и снимками почерка (7-ий т. Сборника Харьковск. ист. фил. общ.). Харьків, 1894, стор. 14 ненум. + CXXXI + 132 + 352.

Григорій Сковорода — поява вельми замітна в історії розвою українського народа, мабуть чи не найзамітнійша з усіх духових діячів наших XVIII віку. Доля поставила єго на розграні двов великих епох. Стара козацько-гетьманська Україна конала політично, підточувана царсько-чиновницьким централізмом, та видихалась і духово, пережовуючи стару Київо-могилянську схоластику, опереджена з погляду наукового столицями, котрі колись від неї брали перші імпульси до наукового розвою. Колишня козацька старшина, чим раз більше асимілюючись з московським дворянством, горнула ся більше до Москви та до Петербурга, ніж до Київа; просте козацтво зближало ся чим раз більше до мужицтва, котре раз-у-раз закріпощувалось на московський лад. Та рівночасно з тими сумними явищами не хибувало й иньших, котрі можна було вважати віщунами кращої будущини. Сини тої помосковленої старшини набирались ширшої осьвіти, сьвіжійшої науки в столицях або й за границею, а разом з новими книгами та ґазетами приходили на Вкраїну також завязки нових змагань, нові ідеї і погляди, котрі мусіли з часом витворити новий рух духовий — змаганє до відродженя і піддвигненя українського народа а тим самим і української народности.

Син простого козака-українця, ученик Київо-могилянської колеґії, лучить в собі Сковорода обі ті суперечні течії в одну вельми ориґінальну і характерну цілість. Можна би сказати, що се старий міх, налитий новим вином. Все в ньому: пригоди і спосіб житя, вдача, мова, форма писаня — все має отой двоїстий характер, являєть ся мішаниною старої традициї з новим духом. Із Київської школи він попадає в число придворних сьпіваків цариці Єлисавети. Повернувши по кількох роках сьпівацької кариєри до Київа, він другий раз відриває ся від шкільної науки, щоби перейти курс далеко важнійшої і пліднійшої науки — практичної: яко придворний дяк ґенерал-майора Вишнєвського він вибрав ся з тим паном у дорогу на Угорщину і міг при тім звідати Відень, Пешт, Прешбурґ і иньші околичні місця. Певна річ, що ся подорож мусіла мати на него великий вплив, та ми, на жаль, не знаємо про неї нічого докладнійше. Можемо догадувати ся, що Сковорода, тоді ще молодий парубок, більше придивляв ся сьвітови і людям, прислухував ся розмовам, ніж систематично вчив ся. Певне також, що знайомости з якими небудь значнійшими вченими та писателями не мав ніяких. Та досьвід єго, знанє людий і їх відносин розширили ся значно.

Вернувшись на Україну, він окрім одного короткого побуту в Москві не покидав уже свого рідного краю до самої смерти. Та за те житє его тут склало ся зовсїм незвичайним способом. Запрошений до Переяслава на учителя поезиї, він був прогнаний із сеї посади епіскопом за те, що викладав після підручника, зложеного ним самим на основах зовсїм нових і суперечних з тою старою традициєю, до котрої був звик епіскоп. Бувши приватним учителем сина богатого пана Тамари, він був прогнаний з місця за те, що в розмові зі своїм учеником-паничем за якесь неподобне вираженє паничеве сказав єму при слугах, що він „мислить так як свиняча голова“. З Троїцької Сергієвої лаври близько Москви, де вчений настоятель Кирило намовляв его лишити ся, він вернув ся знову на Вкраїну, волїючи жити в крайній бідности і в ненастанній мандрівцї, „без рідні, без маєтку, без кута, деб міг голову прихилити“. Він пробув знов пару лїт учителем у того самого Тамари, що уперед було прогнав его, а в р. 1759 був запрошений на учителя до Харькова. Та по роцї вчительства він мусїв покинути се місце, не схотївши піддати ся бажаню харьківського епіскопа і вступити до манастиря. Сковорода пішов на село і в маєтности одного свого приятеля, селї Старинї, жив як пустинник. В Харькові він познаймив ся з молодим тодї студентом Ковалїнським, і по рекомендациї епіскопа харьківського Йоасафа взяв ся вести его вихованє. Ковалїньский став ся з часом его найвірнїйшим другом аж до самої смерти Сковороди і написав також многоцїнну его житєпись. Звиш 30 лїт трівала та приязнь. Весь той час Сковорода вандрував по лївобічній Українї, від одного знайомого поміщика або сьвященника до другого, проживаючи по кілька недїль або й довше на однім місцї, часто пробуваючи в самотї і задумі, та не менше часто ведучи розмови зі своїми знайомими на улюблені теми пізнаня самого себе та морального поліпшеня. Намови харківського губернатора Щербініна, щоби подав ся до якогось місця, відповідного его науцї і спосібностям, не прихилили его до сего; він цїнив над усе свободу і бачив дуже добре, що для его поглядів і ідеалів, для его незалежної вдячі і моральної чистоти не було місця в суспільній єрархії. Та ще раз підійшла до него покуса в самій принадній формі. В р. 1766 в харківських висших школах по просьбі Щербініна велїла цариця Катерина завести додаткові виклади деяких предметів, в тім числї правил етики. До викладаня сего предмету запрошено Сковороду. Він дуже втїшив ся тими запросинами і бажаючи бути пожиточним громадї, не хотїв навіть брати приписаної пенсиї. Як основу для своїх будущих викладів він написав книжечку „Начальная дверь къ христіанскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губерніи“. Ся книжечка, хоч не була тодї друкована, зробилась звісною

між иньшими і білгородському епіскопови, що завідував тодї харківською епархією. Він прочитав Сковородино писанє, і, як каже біограф, „вознегодовалъ на него съ гоненіемъ, а нашелъ нѣкоторыя неясности для него и сомнѣнія въ рѣчахъ и образѣ ученія несоотвѣтствующій обыкновенному правилу“. Сковорода опять і в останнє покинув місце казенного учителя молодїжи, щоб бути від тепер виключно вчителем вибраних одиниць із сучасної україньскої суспільности.

Отсе були важнїйші події в житю Сковороди. Коли додати до того ще єго замилуванє до музики, до сьпіву і віршованя, то зрозуміємо, що не без підстави звісна вчена панї Єфименкова порівнала Сковороду зі стародавними вчителями української суспільности: кобзарями та мандрованими дяками. Та про те не треба забувати, що хоч форма суспільно-педаґоґічної дїяльности Сковороди була стара і традицийна, то зміст єго науки був новий, а бодай зглядно новий серед тодїшньої суспільности. Тою новістю єго поглядів виясняють ся, як ми бачили, деякі вельми важні пригоди єго житя; нею виясняєть ся й те незвичайно сильне вражінє, яке поява Сковороди робила на сучасних, про що подає характерні сьвідоцтва єго біограф. Та інтересно те, що про характер і значінє єго дїяльности ще й доси висказують ся ріжні, прямо з собою суперечні погляди. Одні називають єго містиком, другі рационалїстом, одні порівнують єго з Сократом, другі зо Спінозою, одні бачуть в єго писанях пантеізм, другі чисте християнство, а в кінці иньші не бачуть в нїм нїчого крім дивацтва, темноти, запутаного стилю та застарілої бесїди.

Професору харківського унїверситету Д. І. Багалїю належить ся без сумніву велика заслуга в тім, що він поклав першу і найважнїйшу основу до лїпшого зрозуміня і виясненя сеї незвичайної і характерної постатї. З нагоди близького столїтя від дня смерти Сковороди він підніс у харківськім Історично-фільольоґічнім товаристві думку — зібрати і видати в однїй збірцї всї твори Сковороди, як ті, що були доси друковані так ті, що ще лежали в рукописах. Наслїдком невтомимих заходів шан. професора являєсь отсе виданє, зложене з трьох частий. Перша містить обширну критико-біблїографічну статю проф. Багалїя, друга — житєпись Сковороди, написану в два роки по єго смерти (1796 р.) єго учеником Ковалїнським, у-перве видану після автографу автора, а також значне число (98) листів Сковороди, переважно до того-ж Ковалїнського, — в кінця третя, найобширнїйша часть, містить 16 творів Сковороди, з котрих тілько 7 були доси друковані, а 9 у-перве тепер появили ся в сьвіт. Та се ще не все те, що здужав зібрати проф. Багалій. За для короткости часу, та мабуть і задля перепон цензурних не війшли в отсе виданє ще 4 твори, переважно теологічного змісту (з одного надруковано тілько шматок) і два переклади, доконані Сковородою із Ціцерона і Плутарха.

Деяких творів, котрі мав під рукою попереднїй біограф. Сковороди д. Данилевський, проф. Багалїй не міг відшукати (в тім числї, на жаль, і віршованої „траґедокомедиї“), та натомісць він напечатав для порівненя дві статейки, приписувані Сковородї але напевно не ним написані.

Вже сей поверховний перегляд показує, який богатий змістом є сей том і який він важний для пізнаня і наукової оцїнки Сковороди. Прегарним введенєм для такої працї служить обширна стала проф. Багалїя, праця взірцева в своїм родї, котра робить честь нашому заслуженому історикови і харьківському унїверситетови. Статя складає з двох роздїлів: у першім проф. Б. переходить хронольоґічним порядком усе те, що доси зроблено було для пізнаня і оцїнки Сковороди, розбираючи подрібно і з великою критичною осторожностию працї М. Антоновського (1798 — часткове виданє книжки Сковороди „Начальная дверь къ христ. добронравію“ без імени автора і з доробленим иньшою рукою кінцем), Гес де Кальве, Вернета (обі 1817), Снегирева (1823), І. І. Срезневського (1834), Хіждеу (1835), Данилевського (1862, 1866), Сумцова, котрий у-перве видав в Київск. Стар. 1886 „Житіє“ Сковороди, написане Ковалїнським, і дав коротку характеристику Сковороди, далї панї Єфименкової (відчит про Ск. 1893) і проф. Зеленогорського про Сковороду як філософа (1894). Розбираючи отї працї, проф. Багалїй доторкаєть ся всїх важнїйших спорних пунктів в житєписї і характеристицї Сковороди а також тих, що доторкають ся єго лїтературної спадщини. Друга часть статї проф. Багалїя не менше важна. Вона подає огляд того, що написав Сковорода, критичний огляд тих списів єго творів, які подали сам Сковорода, Хіждеу і Данилевський, установлює хронольоґію звісних нам писань Сковороди і подає зміст кождого з них. Особливо се подане змісту творів Сковороди, в тім числї і тих, що ще доси лишились недрукованими, треба вважати чималою заслугою проф. Багалїя для того, бо деякі твори сего писателя задля єго алеґоричного та афористичного способу писаня представляють великі трудности для всякого, хто хоче підхопити їх основну думку. При кінцї оповідає проф. Багалїй про хід своїх пошукувань за автоґрафами і відписами творів Сковороди, коли єму удалось віднайти (особливо в церковно-археольоґічнім музеї в Київі і в Румянцївськім муз. в Москві) автоґрафи і старі відписи многих досї незвісних творів і листів Сковороди.

Можна пожалкувати, що проф. Багалїй не дав нам так само взірцево і критично обробленої біоґрафії Сковороди, та з одного місця в єго статї можна догадувати ся, що він не вдовольнить ся отсею книгою, але схоче використати зібраний материял для уложеня повної і критичної біоґрафії Сковороди[1]).

[1]) Така праця д. Багалїя почала вже друковатись в Київській Старинї, з лютого с. р.

Книга прикрашена портретом Сковороди, тим самим, що в виданю єго творів Спб. 1861, двома знимками з єго рукописий і рисунком єго могили в селї Пан-Іванівцї харьк. ґуб.

Др. Іван Франко.

Исторія литературы рускои, написавъ Омелянъ Огоновскій, часть IV, Льв. 1894, стор. 347.

Часть IV істориї лїтератури україньско-руского покійного професора дра Омеляна Огоновского, нескінчена і найменша зі всїх частий, становить початок істориї лїтератури наукової. Автор зачав її з'ображенєм розвою наук етноґрафічних у нас і намагав показати відомим своїм біо-бібліоґрафічним методом минувший і сучасний стан нашої етноґрафії. По-при житєписи і твори етноґрафів україньских і росийских (всїх разом 14), стрічаємо там часто оцїнки творів, що зовсїм не мають нїчо спільного з етноґрафією, а від часу до часу навіть полєміку автора з неприхильними єму поглядами професора Драгоманова. При розборі праць етноґрафічних подає автор довші або коротші виїмкии з передмов авторів до збірок пісень чи казок, приводить титули збірок і числа пєс, поміщених в них. — Як у попередних томах своєї Істориї лїтератури так і тут пішов автор за улюбленими своїми ідеалами і поглядами, від яких покійник надзвичайно рідко коли відступав. І так часто любив він повтаряти, що Слово о полку Ігореві лише такому може стати добре зрозумілим і ясним, хто пізнав гаразд нашу поезию народню. Тому то по його думцї Максимович, „позаяк займав ся також збиранєм пісень народних, був перший (і одинокий — додамо, слухавши його викладів про Слово о п. Іг.), що знайшов ключ до зрозуміня сего памятника, який засновує ся на народній, україньскій поезиї XII віку (IV, стор. 44). Росийскі учені — повтаряв покійник на викладах, не зрозуміли „Слова", дарма, що, як нам відомо, студиї Всев. Міллєра і Барсова причинились чимало до екзеґези і пояснень річевих в темних місцях у Слові. — В коротенькім вступі до сеї части істориї лїтератури за мало є підчеркнене значенє етноґрафії, история єї розвою в Европі в загалї а у нас в осібности та напрями єї. — Тільки я, пишучи тут про недокінчену працю автора першої нашої істориї лїтератури, не могу осудити, як би була виглядала часть IV по викінченю. Др. Ів. Франко зауважав (Народ 1894, стор. 383—4), що в сїй части разить недостача ширшої згадки про тих чужих етноґрафів, що студиями над нашим народом займались і поважні працї та просторі збірники напечатали, прим. про Ходаковского, Вацлава з Олеська, Жеґоту Павлї, Кольберга, Коперницкого... Рамбо... Ржегоржа, Кузьмичевского, Сумцова, про болгарскі працї Драгоманова і т. д. Та я догадуюсь, що покійник, помістивши

ширшу згадку про М. Цертелева і Ізмаїла Срезневского, був би певно на відповіднім місци згадав також про инших чужих письменників на поли южно-рускої етноґрафії, коли-б несподївана смерть не перервала його роботи. Признати однак належить, що хронольоґічний лад в представленю розвою нашої етноґрафії був би вже нарушений, бо першим, найранїйшим письменикам, етноґрафам — чужинцям, припало би місце аж по біоґрафії Манджури, що на ньому уриває ся послїдня праця покійного нашого невтомного трудолюбця.

О. Макарушка.

Бутовській А. Историческая записка о бахмутскомъ Духовномъ Училищѣ за первое 50-тилѣтіе его существованія (1841—1891 г. г.) 263 стор. Бахмут, 1893 р.

На підставі архивних документів бахмутської духовної школи автор викладає усї подробицї его історії з часів его отворення до сего часу. Подробицї дуже дрібні, навіть скрупулезні; виклад взагалї документально-офіцияльний і мало має живого інтересу.

О. І. Л.

Песковскій М. Л. Баронъ Н. А. Корфъ, его жизнь и педагогическая дѣятельность, біографическій очеркъ. Жизнь замѣчательныхъ людей, біографическая библіотека Ф. Павленкова. Спб., 1893, стор. 95, 16°.

Начерк дає біоґрафію М. О. Корфа, сего славного педаґоґа, орґанїзатора земської школи в Херсонщинї, що все житє своє оддав на любиме діло, зрікшись блискучої карєри, що лежала перед їм і взявши девізом для своєї благородної діяльности слова: „не буть нїчим ex officio а чим-небудь de facto“. Житєпис написано живо, тепло, з чуттєм, без наукових претенсий, для загалу суспільства, і він міг-би робить миле вражіннє, коли-б не крутанина в поглядах автора, може й несьвідома для его, що виступає кожен раз, як тільки автор дотикаєть ся национального елементу в житю та діяльности М. О. Корфа. На зразок візьмем такі уступи. Здаючись на „Записки“ самого Корфа, автор каже, що сей останнїй „не тільки зжив ся, зріднив ся з Україною (Малороссіею), але й, можна навіть сказати, приріс до села. За увесь час шкільного свого вчення село взагалї та Україна особливо були метою усїх его змагань, его мрією. Куди-б не закидала его вередлива доля, село неодступно було перед їм, і він завше мріяв зробить що-небудь користне та розумне у рідній своїй батьківщинї. Поруч з сим автор цїлком од себе вже промовляє, що М. О. Корф одержав „закваску коренного русскаго“ виховання, що він виніс цїльне та сильне вражіннє „русскаго“ виховання.

Така крутанина виявляє у авторі „общерусса“, що не хоче або не може розгледїти самих простих фактів російського национального житя і мусить дивитись на все через одну нївелїйну „общерусскую“ призму. Тим то й не диво, що автор і словом не обмовив ся про ту сторону дїяльности М. О. Корфа, що сей останнїй був оборонником национального принціпу в українській школї, взагалї нїчого про национальне питаннє в справі шкільнїй.

О. І. Лобанський.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ. Вып. 1. — Производство свекло-сахарное и сахарно рефинадное. К., 1894, стор. 184.

Книжка скомпонована аґентом південно-західних зелїзниць інженером Завадским — єдине — в інтересах зелїзниць — на те, щоб орєнтувати ся, де і які найпотрібнїйш будовати вітки зелїзниць? Через се, очевидно, д. Завадскому й не припадало розглядати цукрові фабрики і їх вагу нї з якого більш боку — опріч того, що має вагу про зелїзницї; се-б то: зібрати цифровий материял, скільки і якого саме продукту бере і дає та чи иньча фабрика і які пункти стають осередками, що надають зелїзницям материяли на перевіз до фабрик і з фабрик? Одначе така специялїзация не перешкоджує тому, щоб з книжки д. Завадского добути певні материяли і задля иньчого ужитку, напр. хоч би на те, щоб бачити, в чиїх руках згуртовано увесь цукровий промисл правобережної України. Бачимо, що по околицї, по якій працював д. Завадский, 126 цукрових фабрик, се-б то більш 50% з тих, які має уся европейська Росия: з них дві фабрики припадають на Херсоньщину і Бессарабію, а останні 124 на Київщину 68, Волинь 12 і на Поділє 44. За десять років (1882—92) фабрик поменьшало на 10!... а про те цукрова продукция побільшала — рефинаду на 475.000 пуд., цукрового білого піску на 3½ мілїони пудів. Найстарійша цукрова фабрика заснована р. 1834. Головні приватні фабрики належать: Гр. Бобриньским — у Смілї, Гр. Браницким — в Ольшанцї, д. Абазї — в Шполї і Бродському — в Черкасах. — Останні фабрики переважно в руках акционарних товариств, де панує жмикрутство і нажива. Фабрики товариські найбільш виробляють цукру, напр. р. 1892 вироблено рефинаду на Одеській фабрицї 2,613.900; на Київській 1,062.000 пуди. Варто уваги — яку силу опалу споживають цукроварнї: р. 1892 на 126 цукроварнях правобічної України спалено дров 182.667 сяжнїв і земляного вугля 8,152.510 пудів. Земляне, чи камяне вуглє споживають опріч фабрики Одеської —

переважно фабрики Київщини, а на Волинї і Подїлю йдуть майже самі дрова; бо тут дерево — геть дешевше нїж вуглї.

О. К.

Łomnicki A. M. Pleistoceńskie owady z Borysławia (Muzeum Im. Dzieduszyckich) — **Fauna pleistocenica insectorum Boryslaviensium** (Musaeum Dzieduszyckianum), 9 tablicami litografowanemi. Льв. 1894, стор. 127.

Проф. А. М. Ломницкий, звісний з своїх численних і цїнних праць на полї дослїджуваня нашого краю під зглядом зоольоґічним і ґеольоґічним, видав тепер — при помочи гр. В. Дїдушицкого, котрий, окрім многих иньших наукових виданїй, давнїйше зладжених, вже IV публїкацию музея імени Дїдушицких печатає власним накладом — дуже займаве дїло під повисшим заголовком. Ся праця совістно оброблена єсть тим важнїйша, що дотикає предмету (комахи копальні), взагалї мало оброблюваного, а у нас в Галичинї зовсїм нового.

В Бориславлї, звіснім копалищи воску земного (озокериту) і кипячки (нафти), інжинєр гірничий К. Ґонсьоровский р. 1890 при закладаню закопу (шахту) в глубинї яких 16 м. наткнув ся був під грузом дїлювяльним на іл, сильно живицею прониклий, в котрім подибав багато покрив крильних і других частий хітинового скелета хрущів (Coleoptera) і блощаків (Hemiptera). Кілька кусників згаданого ілу переслав він того-ж року Юлїяну Нєдзвєдзкому, професору львівскої школи полїтехнїчної, котрий їх вручив для близшого розслїду проф. Ломницкому. Опісля за побудом і підмогою гр. В. Дїдушицкого в згаданім закопі глядано пильнїйше і дїйсно стараня вінчали ся успіхом і находка оказалась вельми цїнною.

Бориславский іл комахоносний творить верству майже на 3 м. грубу, сїравобурої барви, єсть сильно бітумічний, по висушеню порхкий. Тамошні гірники зовуть єго „ситиця“[1]). З макроскопних складнїв бачити в нїм дрібненькі пластинки лосняка потасового (Kaliglimmer) і маленькі зерна кварцові; впрочім також попадають ся брилочки острокрайчаті чорнявого роговика менїлїтового з проміром нераз кількацентиметровим а рідко і зломки пісковика. По думцї Ломницкого, котра єсть зовсїм імовірною, комахи найдені потонули були підчас нічної лїтанки в калюжи кипячки, котра їх приваблювала блискучою верхнею. Прикриті мілким пісковатоілястим намулом, не підлягли так скоро розкладови, подібно як третичні

---

[1]) „Ситиця“ (посвоячена назва „ситець“) означає властиво дрібненьку рінь. І дїйсно іл згаданий заключає в собі дрібні камінчики.

комахи, увязлі в оліґоценьскім янтарі (бурштині) балтицкім. Так отта калюжа кипячки була мовби западнею, де тисячи комах на перелетах в ночи ловилось і гинуло. Тоту догадку скріплює і ся обставина, що личинок (larvae) або кукол (pupae) комах мимо дуже старанного гляданя не найдено, а також і се, що окрім водяних комах в „ситици" попадають ся і виключно сухоземні пр. мазярики (Aphodius), рильчаки (Curculionidae) і золотавки (Chrysomelidae). Також зовсїм хибують останки иньших водяних зьвірят з кодла членопожцїв (Arthropoda), іменно з громади скаролупників (Crustacea) і з кодла мякунів (Mollusca). В ілї, прониклім кипячкою, могли части хітинового скелета одборно заховатись, і дійсно бачимо у многих докладно задержану різьбу (sculptura), барву, у декотрих блеск золотастий мов у живих, а навіть примітний начерт.

Подрібно описано 80 родів копальних фавни хрущевої і блощакової, котрі розділяють ся на 11 семейств: А. Хрущі (Coleoptera). 1. Бігасоваті (Carabidae) 19 родів. — 2. Сплавковаті (Dytiscidae) 26 родів. — 3. Круґелеваті (Gyrinidae) 2 роди. 4. Водяноваті (Hydrophylidae) 9 родів. — 5. Кігтянковаті (Parnidae) 1 рід. — 6. Кусокривцї (Staphylinidae) 1 рід. — 7. Мершаниковаті (Sylphidae) 2 роди. — 8. Жуковаті (Scarabaeidae) 6 родів. — 9. Рильчаковаті (Curculionidae) 6 родів. — 10. Золотавковаті (Chrysomelidae) 4 роди. — Б. Блощаки (Hemiptera) 11. Веслуноваті (Corisidae) 4 роди.

В фавнї ілу бориславского з огляду на кількість родів комахи водяні рівноважать сухоземним, бо на 80 описаних родів припадають 41 водних, а 39 сухоземних, т. є. майже по 50%. Иньшим єсть відношенє чисельне осібняків, бо сухоземні становлять ледви 1%. Про тото єсть то фавна переважно водна, бо і болотяні жителї (Hydrophilidae), з одним виємом буграстків (Helophorus), належать до великих рідкостий, котрі лише случайно забрели у той збірник кипячки.

Роди мясоїдні (хижі) переважають над калоїдами і ростиноїдами: Іменно сильно заступлені суть бігаси і сплавки, а також, що до числа осібняків, і веслуни (Corisa). Найчастїйші роди, котрі належить уважати яко провідні копалини (Leitfossilien) ілу бориславского суть: Coelambus ozokeriticus, Agabus congeneroides, Cymatopterus dolabratus, Gyrinus praeopacus, Helophorus pleistocenicus, Corisa ozokeritica. Переважна скількість описаних родів (species) комах має характер арктичний, а значна меншина приналежить підсоню уміреному. Фавна ілу бориславского єсть дуже особлива (нових родів 62, межи 80 описаними), єдина може на цїлій европейскій сталинї (континентї).

Іл званий „ситиця" лежить під грузєм плєістоценьским. Вік того ілу єсть оттак трохи старшим від оттого грузу, що на нїм лежить, але пі-

ся відмінного визору петрографічного значно єсть молодший від низше положених ілів міоценьских, з котрих переображеня повстав наслїдком поміоценьскої денудациї і в котрих то властиві склади озокериту найдено. Фавна комах в „ситици", захованих з характером вибитно арктичним, показує, що тота „ситиця" належить до долїшного плеістоцену, осадженого під час найбільшого остудженя в тій добі, коли з одної сторони цїлі Карпати більшою частию покриті були місцевими ледняками (железницями, Gletscher), а з другої сторони від півночи аж до підніжя їх західного крила припирали леди, зашибані з Скандинавії і Фінляндиї.

Окрім згаданих хрущів і блощаків найшли ся в ілах бориславских єще останки других комах (Insecta), але в такім станї, що близше їх означенє єсть річию неможливою. Іменно одної совинки (Noctua) виразні відтиски обох крил передних, зложених дашковато (з залученого образка думаю, що мабуть се якийсь рід з рідні „яска" Leucania), часть ноги (стегно і голїнь), відтиск покриви, враз з відломком ріжка коника або прузика (Stenobothrus), єдине крило мухи (Musca sp?) і три обручки кадовбові малесенької мушки („золотинка", Chrysotus sp?) з сильним вилиском металїчним, як за житя.

Тисячи і тисячи лїт минуло від того часу, коли то сї зьвірятка в грузкім колись ілї бориславскім найшли гріб, в котрім спочивали їх останки аж до нинї, коли то случайно найдені гірниками дістали ся до рук вислїдовача природи, зістали близше розпізнані і зложені в краєвім музеї імени Дїдушицких, де містять ся тепер межи богатими зборами иньших плодів нашого краю.

О скілько мож заключати з самої лише фавни комашої, тогдїшний краєвид бориславский оказував примітне знамено арктичного підсоня. Струги морозної води випливаючі спід надтапаючих причілків величезних мас ледових живили зовсїм відрубний сьвіт комах (Insecta). В рвучих нертах оттих вод увихали ся струяки (Agabus) і переплики (Hydroporus), а де води вільнїйшали в бігу, або де розливали ся в захистні озерця і багнища, там більші сплавчаки (сплавок, Dytiscus, русець, Acilius, жомбак, Cymatopterus) враз з многими веслунами (Corisa) глядали жиру, крутелї (Gyrinus) по чистім воднім зеркалї мчали ся в численних громадках, а на днї мулистім лїниво повзли буграстки (Helophorus). На сухих відслонених шарах не присипаних єще грузєм ледняковим, о скілько се з присутности ростиноїдних родів мож заключати, єствувала досить буйна рістня (vegetatio) холодного підсоня, до котрої вязав ся властивий сьвіт зьвірят.

Присутність мазяриків (Aphodius), живучих в калї хребовців (Vertebrata), а мершаників (Silpha) поїдаючих стерво доказує, що мимо північного холоду в тих околицях розвивало ся житє вповні. Сягав побіч північних ссавців (Mammalia) до самого підніжя Карпат єще мамут (Elephas primigenius), чого доказом череняк (зуб черенний), найдений тут при копаню шибу. Певно не хибувало також і грозних хижаків-мясоїдів, що чатували в гущі четинних борів, серед котрих на рінистих звалях, дном долини від Мразниці за нинїшним током струменя Тисьменицкого скочував ся звільна велитний ледняк гірский.

Наукова ся праця проф. Ломницкого користно визначає ся звязким і барвним представленєм річи — тому і читає ся до самого кінця з правдивою приятностию. До польского тексту долучене Résumé по нїмецки.

Зверхне виздобленє книжки єсть дуже хороше, навіть величне і може сьміло іти навзаводи з заграничними того рода виданями. Прилучених девять таблиць, старанно і вірно лїтоґрафованих А. Пришляком, богато причиняють до живійшого уявленя образу видів комах, що заселяли колись-то в замерклих часах нашу країну.

І. В.

Книжки і розправи, обговорені в сїм томі:

Strakosch-Grassman 9. Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242, 1893.

Зотов Р. Вл. О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, 1893.

Срезневскій И. И. Матеріалы для словаря древне русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, т. I, в. 1—3, 1893.

Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ, ч. V, 1894.

Франко I. Іван Вишенський і єго твори, 1895.

Щурат В. Чернеча республика на Афонї, 1895.

Monumenta confraternitatis Stauropigianae leopoliensis ed. Dr W. Milkowicz, 1895.

Добрянскій А. Исторія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій Перемышльской, Самборской и Саноцкой отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1791 г., 1893.

Демченко Г. В. Наказаніе по Литовскому Статуту въ его трехъ редакціяхъ, 1894.

Максимейко Н. Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута, 1894.

Малиновскій I. Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту, 1894.

Историко-статистическій очеркъ Лубенскаго-Мгарскаго преображенскаго монастыря, 1894.

Яковенко В. И. Богданъ Хмельницкій, его жизнь и общественная дѣятельность, біографическій очеркъ, 1893.

Миклашевскій И. Н. Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I, заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка, 1894.

Эварницкій Д. И. Иванъ Дмитріевичъ Сирко, славный кошевой атаманъ войска Запорожскихъ низовыхъ козаковъ, 1894

Рубинштейн С. Хронологическій указатель указовъ и правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Бѣлоруссіи и Малороссіи за 240 лѣтъ, съ 1652 по 1892 г., 1894.

Мякотин В. Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII столѣтіи, 1894.

Маркевич А. И. Южная Русь при Екатеринѣ II, 1893.

Зеленогорскій О. А Философія Гр. Сав. Сковороды, украинскаго философа XVIII столѣтія, 1894.

Сочиненія Григорія Савича Сковороды, собранныя и редактированныя проф. Д. И. Багалѣемъ, 1894 (Сборникъ Харьков. ист.-фил. общ. т. VII).

Огоновскій О. Исторія литературы руской, т. III, 1894.

Бутовскій А. Историческая записка о бахмутскомъ духовномъ училищѣ, 1893.

Песковскій М. Л. Баронъ Н. А. Корфъ его жизнь и дѣятельность, 1893.

Фабричная и заводская промышленность въ районѣ юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, в I., производство свекло-сахарное 1894.

Łomnicki A. M. Pleistoceńskie owady z Borysławia, 1894

Поправки: в розпр. Проф. О. Огоновский на ст. 34 р. 13 зн. надруковано: на Українї, росийский, треба: на Українї росийскій — Шевченко в арештї на с. 6 р. 17 зн.: грапинї треба: Глафири, с. 7 р. 12 зн.: Шевченко-б... переправив ся треба: Шевченко б то... переправляв ся, с. 13 р. 5 зн.: каянєм треба: каятєм — в Бібліоґрафії ст. 38 р. 13 і 6 зн.: Добраньского треба: Добриньского — в Науковій Хронїцї с. 18 р. 2 зн. — про нове виданє текстів Кирила Т., що надійшло вже по видрукованю, див. в дальшій книжцї.